

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TOPLUMSAL BİR HAREKET OLARAK İSYAN VE DİN

Doktora Tezi

Abdulhamit BUDAK

Çorum 2019

TOPLUMSAL BİR HAREKET OLARAK İSYAN VE DİN

Abdulhamit BUDAK

**Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı**

Doktora Tezi

TEZ DANIŞMANI

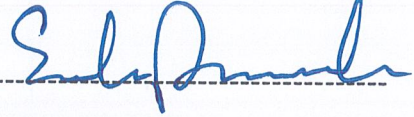
Doç. Dr. Yakup ÇOŞTU

Çorum 2019

KABUL VE ONAY

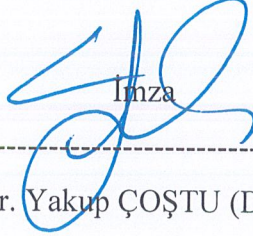
Abdulhamit BUDAK tarafından hazırlanan “*Toplumsal Bir Hareket Olarak İsyen ve Din*” başlıklı bu çalışma, 28/05/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

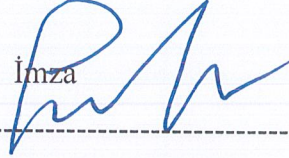
Prof. Dr. Erkan PERŞEMBE (Başkan)

İmza

Doç. Dr. Yakup ÇOŞTU (Danışman)

İmza

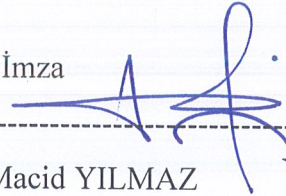
Prof. Dr. Mehmet EVKURAN

İmza

Prof. Dr. Halil APAYDIN

İmza

Doç. Dr. Macid YILMAZ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

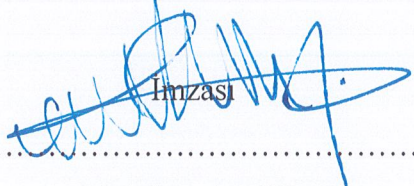
İmza

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN

Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim. (28/05/2019)

.....
Abdulhamit BUDAK

ÖZET

BUDAK, Abdulhamit, *Toplumsal Bir Hareket Olarak İsyan ve Din*, Doktora Tezi, Çorum, 2019.

Toplumsal hayatta önemli bir olgu olan din ile toplumsal hareketlerin bir türü olan isyanın karşılıklı etkileşiminin ele alındığı bu araştırmanın temel amacı; din ile isyan arasında ne tür sosyal ilişki olduğunu ortaya koymak, dinin genelde toplumsal hareketlere özelde de isyana ne tür katkılar sağladığını tespit etmektir.

Bunun yanında bir isyanın dini isyan olarak sınıflandırılmasının; hangi unsurlara dayalı olduğunun kriterlerini ortaya koyarak Türklerin hakimiyetine girdikten sonra Anadolu'da meydana gelen isyanların türünün belirlenmesinde bir tipoloji oluşturulması amaçlanmıştır.

Yapılan teorik çalışmanın iki olay incelemesi ile örneklendirilmesine gidilmiş, ortaya konan teorik bilgilerin pratik uygulamaları da tarihi sosyolojik bakış açısıyla ortaya konulmuştur. Örnek olay incelemesinde gerek meydana geldikleri dönem açısından gerekse günümüze kadar gelen tarihsel süreç içerisinde Türkiye'nin toplumsal, siyasal ve dini hayatında derin izler bırakmış olan, Anadolu'nun inanç coğrafyasını şekillendiren Baba'î İsyanı ve Şeyh Bedreddin İsyanı ele alınmıştır. Böylece bu iki isyan din ve isyan ilişkisi bağlamında sosyolojik bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Araştırmamızda yorumlayıcı sosyal bilim paradigmasından hareket edilerek; araştırmanın benimsediği felsefe temel araştırma deseni, yöntemi nitel araştırma yöntemi olarak belirlenmiştir. Verilerin toplanmasında doküman tarama tekniği kullanılmış olup bu dokümanların incelenmesinde içerik inceleme yöntemi ve analizinde de tarihsel analiz metodu kullanılmıştır.

Araştırmamızın sonunda din ile isyan olgularının yakın sosyolojik ilişkilere sahip olduğu, dinin isyanların oluşumunda etkin fonksiyonlar üstlendiği, isyanların da dini toplumsal hayatın biçimlenmesinde önemli rollere sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Din, isyan, toplumsal hareket, Baba'î İsyanı, Şeyh Bedreddin İsyanı, Dini İsyan Tipolojisi.

ABSTRACT

BUDAK, Abdulhamit, *Rebellion and Religion as a Social Movement*, PhD. Thesis, Çorum, 2019.

The main purpose of this research is that discuss the interaction between religion which is important phenomenon in social life and rebellion which is kind of social movements; to reveal what kind of social relation between religion and rebellion; to determine what kind of contributions of religion to social movements in general and what kind of contributions of religion to rebellion in special.

Besides, it is aimed to establish a typology in determining the type of rebellions in Anatolia after entering the domination of the Turks by setting the criteria for the classification of a rebellion as a religious rebellion.

The theoretical study is exemplified with two case studies, the practical applications of the theoretical knowledge that mention in the study are presented with a sociological perspective. In the case studies, Baba'î rebellion and Sheikh Bedreddin rebellion are discussed. Turkey's social, political and religious life are strongly affected by these rebellions in period during which they occur and in historical process which continue until today. Thus, these two revolts were subjected to a sociological assessment in the context of religion and rebellion.

In the study, the main research design of the philosophy adopted by the research was determined as a qualitative research method by acting from the interpretive social science paradigm. In the data collection of documents, document scanning technique was used and content review method was used for examination of these documents. Historical analysis method was used for analysis of documents.

At the end of this study, it was concluded that religion and rebellion have close sociological relations, that religion has taken an active role in the formation of rebellion and rebellion has significant roles about formation of religious social life.

Keywords: Religion, Rebellion, Social Movement, Baba'î Rebellion, Sheikh Bedreddin Rebellion, Religious Rebellion Typology.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
TABLolar DİZİNİ.....	vi
ÇİZELGELER DİZİNİ.....	vii
KISALTMALAR	viii
ÖN SÖZ	ix
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ.....	1
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	11
3. ARAŞTIRMANIN KAVRAMLARI	15

BİRİNCİ BÖLÜM KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. DİN FENOMENİ.....	38
1.1.1. <i>Din ve Toplum</i>	42
1.1.1.1. Dinin Toplumsal İşlevleri	44
1.1.1.2. Dinin Bütünleştirici İşlevi	45
1.1.1.3. Din Toplumsallaştırıcı İşlevi.....	46
1.1.1.4. Dinin Zihniyet Kazandırma İşlevi.....	47
1.1.1.5. Dinin Meşrulaştırma İşlevi.....	49
1.1.1.6. Dinin Kurumlar Oluşturma Açısından İşlevi	51
1.1.1.7. Dinin Toplumsal Çatışma Açısından İşlevi	52
1.2. İSYANIN NEDENLERİ	55
1.2.1. <i>İsyanların Genel Nedenleri</i>	57
1.2.1.1. İsyanların Ekonomik Nedenleri:	57
1.2.1.2. İsyanın Toplumsal Nedenleri	59
1.2.1.3. İsyanın Siyasal Nedenleri.....	61
1.2.2. <i>İsyanın Özel Nedenleri</i>	63
1.2.2.1. Liderlik.....	63
1.2.2.2. Teşkilat.....	65

1.2.2.3. İdeoloji	66
1.3. İSYAN KURAMLARI	67
1.3.1. Marksist Kuram	68
1.3.2. İşlevselcilik- sistem kuramı (Fonksiyonalizm)	71
1.3.3. Sosyal Psikoloji Kuramı (Göreceli Yoksunluk)	80
1.3.4. Merkez ve Çevre Yaklaşımı	83
1.4. İSYAN ÇEŞİTLERİ	91
1.4.1. Eski Rejimi Geri Getirmeyi Amaçlayan İsyancılar	92
1.4.2. Dini İsyancılar, Binyılcı (Millennarian) İsyancılar	92
1.4.3. Anarşist İsyancılar	93
1.4.4. Düzen Değiştirici İsyancılar	94
1.4.5. Hükümet Darbeleri	95
1.4.6. Harekete Geçirilmiş Kitle İsyancıları	96

İKİNCİ BÖLÜM İSYAN VE DİN; ÖRNEK OLAY İNCELEMESİ

2.1. DİN İSYAN İLİŞKİSİ	97
2.1.1. Örnek Olay İncelemeleri; Babai ve Şeyh Bedreddin İsyancılarının Tarihsel Süreçleri	99
2.1.2. Din İsyancı Etkileşimi	103
2.1.2.1. Örgütsel Destek	103
2.1.2.2. Mali Destek	106
2.1.2.3. Dolaylı Destek	110
2.1.2.4. Ara Kurumlar Olarak Destek	112
2.1.2.5. Kültürel Destek	113
2.1.2.6. Rahatsızlık Kaynağı Olarak	115
2.1.2.7. Ekonomik Gelişmeler	117
2.1.2.8. Toplumsal Gelişmeler	122
2.1.2.9. Dini Şartlar	127
2.1.2.10. Siyasi Sebepler	135
2.1.2.11. Meşruiyet Kırıcısı Olarak	144
2.1.2.12. Genel Söylem Kaynağı olarak	149
2.1.2.13. Değer Kaynağı Olarak	156

2.2. DİNİ İSYAN.....	179
2.2.1. <i>İsyanın Lideri.....</i>	182
2.2.2. <i>İsyanın Dayandığı Toplumsal Taban</i>	188
2.2.3. <i>İsyanın İdeolojisi</i>	194
2.2.4. <i>İsyanın Algılanması</i>	201
2.2.5. <i>İsyanın Toplumsal Sonuçları.....</i>	207
SONUÇ	214
KAYNAKÇA.....	220

TABLolar DİZİNİ

Tablo	<u>Sayfa</u>
Tablo 1.1 Kolektif Davranış Biçimleri	20
Tablo 1.2. Yeni ve eski toplumsal Hareketlerin Karşılaştırılması	27
Tablo 1.3. Merton'un Bireysel Uyum Sapma Biçimleri Tipolojisi Çizelgesi	78

ÇİZELGELER DİZİNİ

Çizelge	<u>Sayfa</u>
Çizelge 1.1. Azalan yoksunluk.....	81
Çizelge 1.2. Artan yoksunluk.....	82
Çizelge 1.3. Yıkıcı yoksunluk.....	82

KISALTMALAR

a. g. e.	: Adı Geçen Eser.
a. g. t.	: Adı Geçen Tez.
a. g. m.	: Adı Geçen Madde.
Bkz.	: Bakınız.
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Fak.	: Fakültesi
H.	: Hicrî
İA.	: İslam Ansiklopedisi
Ö	: Ölüm
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss	: Sayfa Sırası
Terc.	: Tercüme Eden
ünv.	: Üniversite
yay.	: Yayınları

ÖN SÖZ

Ortak kimliğe sahip gruplar, idealize ettikleri hedeflere ulaşmak için kitlesel eylemler geliştirirler. Kolektif bir ruh içerisinde meydana gelen bu eylemler, toplumsal hareketleri meydana getirir. Toplumsal hareketler, geniş bir yelpaze içerisinde ele alınan eylem türlerini kendi içerisinde barındırır. Bir tarafta sivil itaatsizlik gibi sessiz ve sakin eylem türleri bulunurken bir tarafta da toplumsal düzeni baştan sona değiştirebilecek, içerisinde kitlesel çatışma ve ölümlerin olduğu isyanlar ve devrimler bulunmaktadır. İsyandar; toplumların hayatında nadiren gerçekleşen fakat sonuçları itibariyle derin izler bırakan, kuşaktan kuşağa etkisi devam eden toplumsal hareketlerdir. İsyandar, siyasi yapıyı elinde bulunduran grupların uygulamalarından veya bu grupların varlığından rahatsız olan halkın bu uygulamalardan vazgeçilmesi veya siyasi grubun varlığına son verilmesi için şiddet içeren kitlesel eylemlere başvurmasıdır. İsyandar, toplumsal yapıda ve siyasi yapıda geri dönüşümü olmayan radikal değişiklikler meydana getirmeyi amaçlayan bir ideoloji bağlamında yapıldıysa ve başarılı da olduysa buna da devrim adı verilir. İsyandar gerek gerçekleşmesi aşamasında yaşananlar ve gerekse sonucunda toplumda bıraktığı izler açısından toplumsal değişme nedenlerinin en önemlilerinden birisidir.

Din, fonksiyonları açısından geleneksel toplumlarda etkin bir role sahipken o kadar olmasa da modern toplumlarda da etkisini sürdürmektedir. Bu özelliği itibariyle toplum bilimciler din toplum ilişkisini ele alıp incelemişler ve farklı yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Toplumı meydana getiren yapılara belli bir işlev yükleyen yaklaşımlar dinin bütünleştirici yönünü ele alıp dini toplumun ürünü olarak görürken, toplumsal yapıların sınıflar arası ilişkilerin sonucu olduğunu söyleyen ve toplumsal değişimi buna bağlayan yaklaşımlar ise dini yönetici sınıfın ürünü olarak görmüşlerdir.. Dinin toplumu bütünleştirici yönüne vurgu yapanlar onun toplumsal değişmedeki etkisini göz ardı etmişler, sınıfsal yaklaşım sahipleri ise değişimin toplumsal çatışma ürünü olduğunu söylediklerinden kitleleri kontrol etmek için uydurulduğunu söyledikleri dine bu konuda ilgisiz kalmışlardır. Dine yaklaşımlarda bu iki ucun dışında başka yaklaşımlarda mevcut olmasına rağmen temel olarak tartışmalar bu ikisinin etrafında sürmektedir.

Din, toplum açısından bütünleştirici önemli kurumlardan biri olmasının yanında kendi içerisinde toplumsal çatışma dinamiklerini de barındırmaktadır. İçinde barındırdığı manevi güç ve kitleleri harekete geçirecek motivasyon unsurları sayesinde din, toplumsal hareketler için motor gücü olabilmektedir. İsyan gibi siyasal yapıya karşı geliştirilen ve şiddet uygulama, şiddete maruz kalma ihtimali bulunan toplumsal hareketlerde de din önemli fonksiyonlar üstlenmiştir. Tarih içerisinde siyasi, ekonomik, sınıfsal temelli isyanlar olduğu gibi dini kaynaklı isyanlarda meydana gelmiştir. Fakat genel itibarıyla toplumsal rahatsızlıkların kaynakları siyasi, ekonomik, sınıfsal nedenlere dayandırılmakta dini inançların göz ardı edildiği gözlemlenmekte, din sadece meşrulaştırıcı bir unsur olarak gösterilmektedir.

Din, genelde toplumsal hareketlere özelde ise isyanlara, örgütsel, mali, ara kurum, kültürel, rahatsızlık kaynağı gibi konularda destek vermektedir. Ayrıca kendisi de bizzat toplumsal hareket türlerinden birinin kaynağı olarak *dini toplumsal hareketler* olarak ortaya çıkmaktadır. Din isyan ilişkisi belki olguların içinde buldukları anlam bütünlüklerinin birbirinden uzak görünmesi nedeniyle pek görünür olmasa da tarih içinde pek çok kez bir araya geldikleri ve toplumsal değişimlere beraber sebep oldukları görülmektedir.

Kuramsal çerçevenin ele alındığı birinci bölümde ilk önce din fenomeni ele alınmış sosyolojik açıdan incelenmiştir. Daha sonra isyanın nedenleri ortaya konulmuş, isyanları ortaya çıkaran sebepler ele alınmıştır. Farklı sosyolojik yaklaşımların isyanlara bakışlarının açıklandığı isyan kuramları bölümünde Marksist, Fonksiyonalist, Göreceli yoksunluk ve Merkez çevre kuramları bağlamında isyan olgusu ele alınmıştır. Bu bölümde son olarak isyan çeşitleri üzerinde durularak ne tür isyanların meydana geldiği ortaya konulmuştur.

İkinci bölümde ise birinci bölümdeki teorik çerçeveden hareketle din isyan ilişkisi ele alınmış Babai isyanı ve Şeyh Bedreddin isyanı örnek olay incelemeleri ile bu ilişki örneklendirilmiştir. Din isyan ilişkisinin ele alındığı bölümde dinin bir isyanla hangi konularda etkileşim içerisine girdiği örnek olay incelemesiyle beraber ortaya konulmuştur. Dinin bir isyana örgütsel, mali, kültürel desteğinin ne şekilde gerçekleştiği örneklerle anlatılmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında bir isyanın, dini isyan olarak görülmesi için hangi şartların gerekli olduğu konusu üzerinde durulmuş dini isyanların

belli bir tipolojisi çıkarılmaya çalışılmıştır. Bir isyanı, dini olup olmadığına; isyanın lideri, isyanın dayandığı toplumsal taban, isyanın ideolojisi, isyanın algılanması, isyanın toplumsal sonuçları gibi kriterlere bakılarak karar verilebileceği ortaya konulmuştur.

Sonuç bölümünde araştırmada elde edilen veriler göz önünde bulundurularak temel problem ve alt problemler çerçevesinde genel bir değerlendirme yapılmış, araştırma sonuçlandırılmıştır.

Doktora ders döneminden başlayarak; araştırma konusunun seçiminden neticelendirilmesine kadar çalışmanın her aşamasında yapıcı eleştiri, tavsiye ve yönlendirmeleriyle büyük emeği ve katkısı bulunan danışman hocam Doç. Dr. Yakup Çoştu'ya, ders aşamasında kendilerinden istifade ettiğim değerli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi İsmet Altıkardeş ve Doç. Dr. Sefer Yavuz hocalarıma, araştırma sürecinde değerli zamanlarını ayırarak eleştiri ve önerileriyle çalışmaya destek veren kıymetli hocalarım Doç. Dr. Metin Uçar ve Doç. Dr. Macid Yılmaz ile tez jürisinde yer alarak yapıcı eleştiri ve önerileriyle araştırmanın son şeklini almasında katkıları bulunan Prof. Dr. Erkan Perşembe, Prof. Dr. Mehmet Evkuran ve Prof. Dr. Halil Apaydın'a en kalbî teşekkürlerimi sunuyorum.

Abdulhamit BUDAK

Amasya-2019

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ

Toplumsal yapı, temel niteliği gereği uyum ve bütünleşmeyi esas almaktadır. Bu onun hayatiyetini devam ettirmesinin genel refleksi olarak görülür. Bu nedenle kendi içerisinde sıkı kontrol mekanizmaları meydana getirerek varlığına tehlike meydana getirecek unsurları bertaraf etmekte ve kendi savunma alanları oluşturmaktadır. Bunu yaparken de kendi kurduğu ve geliştirdiği toplumsal savunma argümanlarından istifade etmektedir. Böylece onun tarih sahnesine çıkmasından bu güne kadarki geliş süreci içerisinde varlığına tehdit olarak algıladığı her tehlike karşısında oluşturduğu savunma mekanizmaları bütünü ile bir tecrübe birikimini meydana getirmiştir. Bu birikim ve toplumsal şuur o kadar gelişmiştir ki temel itibariyle toplumun devamlılığı esas alınmış ve onun tehdit eden her türlü girişim şiddetli şekilde cezalandırılmıştır. Tarih içerisinde toplumun devamını sağlamak ve toplumsal işlevleri yerine getirmek için siyasal yapılar oluşturulmuştur (Poggi, 2014, s. 20). Başlangıcından bugüne insanlığın siyasi tarihi incelendiğinde meydana getirilen en önemli siyasal yapının devlet olduğu görülmektedir (Abeles, 2012, s. 212-214).

M. Weber devleti, elinde bulundurduğu meşru fiziki şiddete düzeni koruma için başarılı bir şekilde başvurabilen siyasi kurum olarak tanımlamaktadır. Devlet belirli bir coğrafi sınır içinde kendi devamlılığını ve toplumsal düzeni sağlamak için daimi şekilde şiddet ve tehdide başvurabilir. Bu onun iktidarının göstergesidir ve sahip olduğu meşru bir yetkisidir (Weber, 2011, s. 105).

Devlet, insanlık tarihinde kökleri binlerce yıl öncesine uzanan en eski beşeri kurumlardan birisi olup toplumun devamı adına oluşturulan en önemli siyasal yapıdır. Onun varlığı toplumun devamının temel güvencesi olmuş ve etrafı pek çok kutsalla sınırlanarak muhafaza edilmiş; ona, varlığına tehdit unsuru olanlar da şiddetli cezalara çarptırılmıştır. İnsanlık tarihi göstermektedir ki toplum varlığının ve birliğinin korunmasında oluşturulan bu otorite mekanizması farklı şekiller alarak günümüze kadar

gelmiş olsa da insan türünün oluşturduğu en başarılı siyasi organizasyon olmuştur (Fukuyama, 2005, s. 13).

Gerçekten de yeryüzü üzerindeki toplumsal yapılar bu siyasal organizasyonu oluşturabildikleri, geliştirebildikleri ve sürdürebildikleri ölçüde dünya siyasetinde güç olmuşlardır. Devlet yapısını kuramayan toplumlar, bunu başaran toplulukların hakimiyeti altına girmişler, bir müddet sonra kendi özelliklerini kaybederek asimile olmuşlardır.

Devlet, toplumun sürekliliğini sağlamada toplumu oluşturan yapıların kararlılığını, çabalarını ve iradelerini ortaya koymalarını bekler. Bu istek toplumda azalır veya yok olursa toplumun varlığını koruyan mekanizmaların işleyişinde zafiyet oluşur ve toplum hayatiyetini devam ettirmedeki iradesini kaybeder, bu haliyle de toplumsal yapı çözülür. Devlet bu toplum iradesini sürekli canlı tutmalı ve kendi varlığının toplumun yararına olduğunu sürekli olarak hissettirmelidir. Bu anlamda devlet kendi gücünü ve meşruiyetini topluma kabul ettirmek ve sürdürebilmek için ideolojik aygıtlar kullanır (Althusser, 2003, s. 17).

Devlet ile otorite arasında içsel bir bağ vardır (Vergin, 2018, s. 44). Otorite bir güç kullanımı ya da bir hakimiyeti ifade eder ve bunu da siyasal anlamda kullanacak olan devlettir. Senneth'in otorite tanımında da bu yöne bir vurgu vardır;

“En genel biçimiyle ifade etmek gerekirse otoritenin, iktidar koşullarını yorumlama, bir güç imgesi tanımlamak suretiyle denetim ve nüfuz koşullarına bir anlam verme çabası olduğu söylenebilir” (Sennedtt, 2005, s. 27).

Weber, otoriteyi meşruluk bağlamında ikiye ayırır; meşru otorite, meşru olmayan otorite. Meşru otorite; sosyolojik olarak ancak önemli ölçüde kendisine uyulma ihtimalinin olması ve bununla ilgili uygulamanın gerçekleşmesi şeklinde ifade edilebilir. Meşru olmayan otorite ise kendisine uyulma ihtimalinin olmadığı ve uyulmayan otoritedir (Weber, 2014, s. 50) . Otoriteyle ilgili bu ayrımı yapan Weber, ideal tip bağlamında dayandığı temeller açısından onun üç türünün olduğunu söyler; rasyonel otorite, geleneksel otorite, karizmatik otorite (Weber, 2014, s. 52-53); Vergin, 2018, s. 64-79).

Rasyonel otorite; yasalar çerçevesi içinde egemenlik konumuna getirilmiş olanların çıkardıkları kanunlar ile kullanılan otorite (yasal otorite).

Geleneksel otorite; tarih içinde oluşmuş, kutsallığına inanılan geleneklerin belirlediği kişilerce veya kurumlarca kullanılan otorite.

Karizmatik otorite; bir kişinin kutsallık, kahramanlık gibi taşıdığı örnek özelliklerine ya da onun tarafından açıklanan veya emredilen kutsallara dayanan otorite.

Toplumsal yapının kendi devamını sağlamak için meydana getirdiği bu siyasi organizasyona tanıdığı en önemli ayrıcalık ve kuvvet, herkesin itaate mecbur tutulduğu otoritedir. Otorite kullanma meşruiyeti, devlete verilen bir hak olup temelinde toplumsal yapıyı meydan getiren unsurların kendi aralarında uyumlu olmalarını ve bu sayede bir bütün olarak toplumsal yapının korunmasını ve devam etmesini ideal edinir. Otorite, tarih içerisinde farklı şekillerde uygulama alanları bulsa da temel itibariyle kitlelerin itaatini esas alır ve bu haliyle bir bütünlük oluşturma iddiasındadır. Devlet, otoritesini kullanarak kitlelerden itaati beklerken bunu gerçekleştirmek için de kuvvet kullanma meşruiyetini de elinde bulundurur. Bu toplumu oluşturan kitlelerin yanında daha az sayıya sahip olan devlet yöneticilerinin ve onlara tabi memurların geniş kitleleri itaate mecbur eden en önemli gücüdür.

Tarih içerisinde ve bu günde otorite ve itaat ilişkisi, karşılıklı çıkarlar içerisinde yönetenler ve yöneticilerin toplumsal yapının devamı esası üzerinden açık veya zimmi şekilde devamlılığını sürdürmektedir. Toplumlar tarihine bakıldığında toplumların esas olarak temel çıkarı açısından bu ilişkiyi korumada büyük gayret gösterdikleri görülmekte, toplum ilişkilerinin de esas olanın itaat olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü tarih bunun dışındaki durumu yani otoriteye başkaldırma ve itaatsizlik halini istisnai bir durum olarak kaydetmektedir.

Her ne kadar başkaldırı yani isyan toplumların tarihinde az görülür bir sosyal olay olsa da meydana gelişleri, oluşları ve sonuçları itibariyle özeldir tarihçilerin genel anlamda da sosyal bilimcilerin büyük ilgisini çekmiştir. Çünkü daha önce de bahsettiğimiz gibi bütünlüğü muhafaza üzerine kurulmuş zihniyetin çok güçlü olduğu ve bu muhafazanın etkili kurumlar tarafından korunma altına alındığı toplumsal şartlarda, isyan gibi patolojik bir durumun zihinsel şartlarının nasıl oluştuğu, ayrıca bu durumun nasıl eyleme dönüştüğü ilgi çekici bir olaydır.

Ayrıca bireysel kimliğin gelişmediği, otorite sahiplerinin kendilerini koruma ve düzeni sürdürme konusunda kendilerini engelleyici bir durumun olmadığı ve toplumsal

bütünlüğün kutsandığı sosyal şartlarda kitlelerin organize olarak başkaldırma yetisine nasıl sahip oldukları da yine ilgi çeken başka bir yöndür.

Bunlarında ötesinde isyanlar gerek meydana gelmeden önceki zihinsel süreçle gerek meydana gelme esnasındaki toplumu sarsan şiddet unsuru ile gerekse de sonuçlarıyla toplumların geleceğini etkileme ve toplumların hafızasında bıraktığı güçlü iz itibarıyla sosyal bilimcilerin ilgisini çekmiş ve araştırılmaya değer bir olgu olarak görülmüştür.

Din; tarih içerisinde ferdin ve toplumsal yapının kendini anlamlandırması, kozmos içerisindeki yerini belirlemesi ve sosyal bir dünya inşa etmesi anlamında insanlık tarihi içerisinde öne çıkan en önemli olgudur (Sezen, 2015, s. 21). Sosyal hayatın kurulması, devamının sağlanması, yeni nesillere değerlerin aktarılması, kültürel yapının oluşturulması, güçlendirilmesi, onlara anlam yüklenerek değer kazandırılması noktasında dinin çok önemli fonksiyonlar icra ettiği muhakkaktır. Topluma nüfuz eden inanç dünyasıyla zihniyet kazandırma, fikirleri anlamlı kılma, kişiyi ve toplumu maddi dünyanın ötesine taşımak suretiyle manevi bir atmosfer oluşturarak gizemli ve efsuni bir hal oluşturarak hissedilen ve yaşanan dünyayı değerli kılma gibi bir işlevin yanında fertlere ritüelleri ortak yapma gibi zorunluluklar koyarak toplumsal bir dünya meydana getirme çabası, ortak yapılan faaliyetlerle toplumsallaşma anlamında bir şuur oluşturma gibi fonksiyonları, cemaat, müminler, ümmet gibi toplumsal gurupların oluşumunda da din yine en önemli rolü üstlenen toplumsal bir olgu olmuştur.

Dinin bütünleştirme, toplumsallaşma, değer kazandırma, kültür oluşturma, kimlik kazandırma, teşkilatlanma, meşrulaştırma gibi toplumsal işlevlerinin yanında çatışma ve parçalama gibi toplumsal yapıyı tehdit eden işlevlerinin de olduğu unutulmamalıdır. Dini, varlığını devam ettirmek ve çıkarlarını korumak için toplum tarafından icat edilen bir kurum olarak algılamak onu sadece bir yönüyle değerlendirme hatasını doğurur ki bu da bilimsel yaklaşıma uygun olmayan bir tavidir.

Genelde sosyologlar din ve isyan olgusunu bir araya getirmekten çekinmişler, dinin bir itiraz ve muhalefet kaynağı olabileceği gerçeğini kabullenmek istememişlerdir. Dinin sosyolojik yansımaları konusunda birbirlerinden tamamen farklı görüşlere sahip olan işlevselciler ve çatışmacılar özellikle din ile isyan olgularını bir biriyle bağdaştıran bir yaklaşım içerisinde olmamışlardır (Cipriani, 2014, s. 45,105).

İşlevselciler, dini toplumun kendi çıkar ve amaçlarını yerine getirmek ve devamının sağlamak için ürettiği bir olgu olarak görmekte, dinin bütünleştirici ve faydacı yönlerini ele almakta, özellikle de toplu ritüelleri toplumsal şuuru destekleyen pekiştireç olarak görmektedir. Bu haliyle toplumsal düzende bozulmayı ve ayrışmayı ifade eden isyan ile bundan tamamen uzak bir işleve sahip dinin bir arada olması makul bir yaklaşım olarak görülmemiştir. Onlara göre isyan toplumsal yapının içinde tamamen patolojik ve ender olarak rastlanan bir olgu olup, kendilerinin terimiyle bir anomi halidir (Durkheim, 2005, s. 491).

Çatışmacı yaklaşımda ise din, diğer üst yapı kurumları gibi yöneticilerin alt sınıfları kontrol altına almak için ürettikleri yabancılaştırıcı bir unsur olup, yönetici sınıfın alt sınıfları baskı altına almak için kullandığı bir ideolojidir. Onlara göre din, bu dünyada var olan kötü şartları değiştirmeyi ve müdahaleyi öbür dünyaya bırakmakta bu dünyada yaşanması gereken mutluluk ve başarıyı öbür dünyaya ertelemektedir. Bu haliyle de din ezilen sınıfların mevcut durumlarını meşrulaştırmakta, onların itiraz haklarını ellerinden almakta ve pasifleştirmektedir (Marks & Engels, 2007, s. 122). Çatışmacı yaklaşıma göre isyan ise ezilen alt sınıfların tamamen meşru hakkı olup, gerçekleşmesi kesin olan devrimin ilk toplumsal hareketidir. Burjuva tarafından sömürülen proletarya bu durumdan üst sınıfın tüm kurumlarını yıkıp kendi egemenliğini kurunca kurtulacak ve özgürlüğüne kavuşacaktır. Bunun ilk adımı örgütlenmek ve isyan etmektir. Buna göre din belki ezilmişlerin iç geçirmesi, ruhsuz bir çağın ruhu, çekilen acıları dindirici bir ideolojidir ama insanlığı kurtaracak yegane şey olan devrime götürecek isyanla hiç de uzlaşan bir düşünce değildir. Çünkü o bu haliyle kitlelerin acısını geçici olarak dindiren ama etkisi geçince acının daha da çok hissedildiği bir ilaç, sahte umut kapısıdır. Din kalkacaktır, kalkmalıdır da kalkmalıdır ki insanlıkta kendisi için gerçek çare olan devrime yol açılsın. Bu da ancak isyanla gerçekleşir (Lenin, 2013, s. 6).

Bu iki yaklaşımın dışında anlayıcı ve yorumlayıcı yaklaşım, dini ne toplumsal şuurun bir yansıması olarak ele almakta ne de dışsal etkilerin bir sonucu olarak görmektedir. Din; dünya görüşünün oluşmasında ve desteklenmesinde önemli bir role sahiptir. Din; tanımlanmaktan önce anlaşılmalı, arka planda var olan nedenler incelenmelidir. Bunun yanında dini inanç ve ritüeller sosyal değişmelere neden olmakta ve bireysel, sosyal zihniyetin oluşumuna yardım etmektedir (Günay, 2000, s. 149). Bu

anlamda da isyan, dini inançların ve ritüellerin bir sonucu olabilir. Çünkü dinsel idealler, kurulu otoriteler üzerinde yıkıcı ve genellikle de devrimci etkiler yapabilmektedir. Bu haliyle din, isyan için yardımcı bir toplumsal hareket özelliğine sahip olmakta, onu zihniyet oluşumu ile ideolojik olarak beslemektedir.

Din ve isyan etrafındaki sosyolojik yaklaşımlar temel itibariyle bu üç ana düşünce etrafında şekillenmiştir. Belki çağdaş sosyologlar bu iki olgu arasındaki ilişkilere daha rasyonel açıklamalar getirmiş olsa da bu yaklaşımların etkisi toplumların zihin yapısında hala tesirini devam ettirmektedir.

Modernleşmeyle beraber kendinden bir uzaklaşma ve kayıtsızlık halinin gözlemlendiği dinin isyan gibi toplumda, derin değişikliklere ve travmalara neden olacak bir kolektif davranışı ortaya çıkarmasının çağdaş zihinlerde anlamlandırılması zor bir durum olduğu görülebilir (Berger, 1993, s. 188). Onun tarih içerisinde insanlık için hangi fonksiyonlara ve etkilere sahip olduğu konusunda hiçbir bilim adamının şüphesi olmadığı aşikardır.

Fakat modern bilim ve toplum açısından geline noktada dinin o tartışmasız etkisini artık yitirdiği konusunda da açık bir görüş birlikteliği mevcuttur. Özellikle batı toplumunda son iki yüzyıl içerisinde yaşanan tecrübe göstermektedir ki din yerine başka toplumsal motivasyon kaynakları toplumu yönlendirmekte ve güdülemektedir. Her ne kadar dini anlayış farklı formlarda kendini muhafaza etmiş ve etkisini devam ettiriyor görünse de geleneksel toplum yapısındaki işlevini koruyamamıştır (Vergin, 2000, s. 17).

Fakat bugün, batı toplumlarında toplumsal hayatta etki derecesi azalmış olsa da din kültürel birikimin korunmasında ve yaşatılmasında yine en önemli kargo aracı olmayı sürdürmekte sosyal ve siyasi olayları değerlendirmede tarih içerisinde oluşan zihinsel kodlarını günümüze taşımakta karar vericilerin ve kitlelerin düşüncelerini etkileyip davranışa dönüştürmektedir (Mardin, 2014, s. 38).

İsyanlar, sadece tarih içerisinde geleneksel toplum yapılarında meydana gelen kolektif davranışlar olmayıp günümüz modern toplumlarında da gözlemlenen sosyal hareketlerdir. Toplumsal yapı, bütünleşmeyi esas alıp bunun korunmasıyla ilgili toplumsal kontrol mekanizmaları geliştirmiş olsa da her zaman her toplumda memnuniyetsiz bir kitlede buluna gelmiş ve hakim siyasi otoriteye ve onun koruduğu toplumsal kurumlara karşı itirazlar geliştirmişler ve bunu göstermekten de

çekinmemişlerdir (Ertuna, 2014, s. 12). Bu itirazlar protesto, direnme, pasif direniş, sivil itaatsizlik gibi değişik sosyal hareket formlarında ortaya çıkmış, bazen bireysel bazen de kitlesel eylemlerle kendisini göstermiştir (Bottomore T. , Siyaset Sosyolojisi çev: Erol Mutlu, 1987, s. 22). Bu itiraz şekillerinin en etkili ve kitlesel olarak daha çok katılımın sağlandığı sosyal hareket türü isyandır. Özellikle diğerlerinden farklı olarak hazırlanış sürecindeki fiili ve zihinsel aktivitenin yoğunluğu açısından meydana gelme esnasında toplumu etkileme yönündeki tesirinden ve sonuçları itibariyle toplumda meydana getirdiği değişim gücünden isyanlar ekstern kolektif sosyal hareketlerdir (Diken, 2013, s. 40-41).

Günümüzdeki toplumlarda da dinin bir şekilde rol aldığı isyan hareketlerinin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir (Okumuş, 2017, s. 76). Bu durum sosyal bilimciler tarafından değerlendirilirken isyanın temel sebeplerinin dinin ötesinde başka etkenlere dayandığı kanaati hakim düşünce olarak görülmekte dinin zihinlerden ve toplumsal hayattan uzaklaştırılmasından dolayı etkisi göz ardı edilmektedir (Arendt, 2012, s. 31-32). Hatta tarih içerisinde geleneksel toplumlarda meydana gelen isyanlarda bile dinden daha çok ekonomik ve sosyal olayların etkisi vurgulanmakta dinin sadece bu alanlarda duyulan memnuniyetsizliğin meşrulaştırma aracı olduğu söylenmektedir (Siegel, 2012, s. 67-68).

Ülkemizde tarih içerisinde bu coğrafyada meydana gelen isyan hareketlerini inceleyen tarihçiler ve diğer sosyal bilimciler batıdan tevarüs ettikleri anlayışla aynı şekilde isyanı sadece veya daha çok sosyal huzursuzluklara, ekonomik buhranlara, siyasal çatışmalara dayandırmakta dinin kendi başına isyan hareketlerindeki fonksiyonu ya hepten görmezden gelinmekte ya da önemsiz kabul edilerek birkaç cümleyle geçiştirilmektedir (Akdağ, 2018a, s. 59).

Dinin geçmişte var olan büyük kitleleri harekete geçirme ve motivasyon sağlama gücü günümüzde de hala devam etmektedir. Adanmış müminlerin ve inanmış kitlelerin toplumsal yapıda nasıl etki yaptığı, isyandan devrime kadar varan büyük siyasal ve sosyal değişiklikleri nasıl meydana getirdikleri gerçeği bilimsel olarak çok açık olarak gözlemleniyor iken ideolojik nedenlerden dolayı göz ardı edilmekte bilimsel çalışmalara konu edinmekten kaçınılmaktadır.

Bugün de değişik toplumlarda meydana gelen, içinde dini söylem ve unsurların bulunduğu isyanları daha iyi anlamak için tarih içerisindeki dini kaynaklı isyanların çıkış nedenlerini çözümlenmemiz, dinin hangi argümanları kullanarak kitleleri harekete geçirip kolektif hareketler meydana getirdiğini iyi tahlil etmemiz gerekmektedir.

Modern bilimsel düşüncenin her şeyi maddi bağlamda değerlendiren materyalist yanılmasından yine bilimsel düşünce adına kurtularak, objektif ölçüler içerisinde isyan ve din olgularını inceleyip anlamlandırmamız, açıklamamız ve bugünkü isyanların ortaya çıkışından sonra meydana gelen sosyal sarsıntıların ve huzursuzlukların daha az hasarla nasıl atlatılacağı konusunda sağlıklı çözümler üretmemiz adına bu yaklaşımın gerekli olduğuna inanmaktayız.

Sosyoloji; insanın toplum içerisindeki davranışlarını ve bu davranışların nasıl ortaya çıktığını inceleyen bilim dalı olması nedeniyle ilgi alanı toplumsal davranışların doğası üzerine yoğunlaşmıştır. Toplumsal davranış birden fazla insanın etkileşim içerisinde olduğu süreci ifade etmekte olup bu etkileşim büyük veya küçük sosyal yapılar içerisinde gerçekleşebilmektedir. Bireylerin bir araya gelerek etkileşim içerisinde oldukları, çıkarları için zihinsel ve eylemsel tepkiler ürettikleri sosyal davranış türlerinden biri de kolektif davranışlardır (Türkdoğan, 2013, s. 26).

Kolektif davranışlar, var olan mevcut duruma duyulan memnuniyetsizliği ifade eden ve onu düzeltmeyi ve farklı metotlarla değiştirmeyi esas alan sosyal davranışlar olup etkisi sınırlı olan pasif direnişlerden, toplumların yaşam tarzlarında çok büyük yapısal değişiklikler meydana getiren devrimlere kadar geniş itirazi, protest eylemleri içine almaktadır (Marshall, 2005, s. 417).

Kolektif davranışlar, çok geniş sosyal davranışı ifade etmekle beraber sosyal davranışların en etkili ve en coşkun olanıdır. Bazen çok geniş kitlelerin hareketiyle ortaya çıkan kolektif davranışlar toplumsal hayatta köklü ve yapısal değişikliklere neden olmakta kitlelerin kaderini önemli derecede etkileyebilmektedir. Bunun yanında kolektif davranışa katılan kitlelerin ortak sosyo-psikolojik yönleri sosyal bilimler açısından dikkat çeken bir yön olagelmiştir. Büyük kitlelerin hangi duygu ve düşünce ile ve hangi sosyal gerekçelerle belli bir hedefe yönelip ortak hareket kabiliyeti sağladıkları pek çok araştırmanın konusu olmuştur. Kolektif davranışlarda bireyler arası ilişki düzeyi ve bunu kitle olarak harekete dönüştürebilme özellikleri gerçekten ilgi

çekici ve araştırmaya değer bir konudur. İşlevsel yaklaşıma sahip olan sosyologlar tarafından irrasyonel kabul edilen kolektif hareketler, nasıl olup da sonuç itibariyle geniş toplumsal yapıları etkilemekte ve var olan sosyal düzeni tehdit edebilmekte ve bir süre sonra bu sosyal düzene alternatif başka bir sosyal düzen ortaya koyabilme rasyonelliğine ulaşabilmektedir. Onların iddia ettiği gibi irrasyonel şekilde başlayan bir hareket hangi zihinsel aşamaları geçirerek rasyonel bir şekil alarak alternatif yöntemler ortaya koyabilmektedir. Bütün bunlar, tüm kolektif hareketlerin tamamen kontrolsüz kalabalık, yığın, sürü hareketleri olmadığını aksine bu büyük kitlesel hareketlerin başlangıcı, meydana gelişi ve sonucu itibariyle belli dönemlerde aşama aşama farklı bilinç düzeyine göre hareket ettikleri anlaşılmaktadır.

İsyan; kolektif davranışların içinde özel bir yere sahip olup özellikle siyasi yapıya direkt bir tavır alması ve içerisinde şiddet unsurlarının var olması nedeniyle diğer kolektif davranış şekillerinden ayrılır. Ayrıca isyan tarihi açıdan da toplumların en çok tecrübe ettikleri, sonuçlarından en çok ve geniş şekilde etkilendikleri kolektif davranış olmasıyla da diğer kolektif davranışlardan farklılık gösterir. İsyan eden kitlelerin başarılı olması ile siyasi yapıda meydana getirdiği köklü yapısal değişiklik ve ya başarısızlıkla içine düşülen, telafisi mümkün olmayan sonuçlar itibariyle de isyan toplumların hayatında en önemli kolektif davranıştır (Hardt vd, 2004, s. 230-231).

İsyanlar başıboş protesto ve ayaklanma türleri olmayıp belli hedefleri olan bu hedefe ulaşmak için ideolojisini oluşturan, hedefi çerçevesinde metotlu hareketler geliştiren, içerisinde liderden başlayıp aşağıya doğru bir hiyerarşiyi barındıran sosyal hareketlerdir. İsyanı başlatan kitlenin başarılı olup olmaması onları adlandırma ve toplumsal statülerinin belirlenmesinde önemli bir etkidir. Kitle başarılı olursa toplum nazarında kahraman olarak adlandırılır ve siyasi otoriteyi elinde bulundurarak yönetme gücüne sahip olur. Eğer başarısız olursa asi diye adlandırılırlar ve yenik düştükleri siyasi otoritenin her türlü yaftasına açık olur ve ölümle bile cezalandırılırlar (Canetti, 2006, s. 331).

Dinler öğretileri gereği ferdin bireysel dinginliğini ve toplumsal yapının bütünlüğünü esas almaktadır (Günay, 2006, s. 12). İsyan, oluş şekli ve kullanılan yöntemler itibariyle bu dinginlik ve bütünlüğe tehdit içeren kolektif sosyal bir hareket olarak görülmektedir (Diken, 2013, s. 38). Bu anlamda din ile isyanın bir arada ele

alınması ve inceleme konusu yapılması ilk etapta bir tezat içeriyor görüntüsü verebilir. Fakat genel itibariyle dinlerin çıktıkları sosyal ortamdan rahatsızlıkları, öğretilerinde mevcut durumu eleştiren ve şartların değiştirilmesine dönük itiraz söylemelerini barındırması, daha ötesi statükoyu koruyanlarla giriştikleri fikirsel ve eylemsel mücadeleler, bundan da öte onlara karşı organize ettikleri isyan hareketleri tarih içerisinde iki olgunun hiç de birbirinden uzak bir duruşunun olmadığını göstermektedir. Bunun yanında din kurucularının ve peygamberlerin liderlik potansiyelleriyle kitleleri etkileyebilmeleri, onları farklı kolektif davranışlara sevk edebilme yeteneklerine sahip olmaları, mücadele etmede ve fedakârlıkta takipçilerine sundukları örnek davranışlar ve adanmışlık ilk önceleri geleneksel toplumların, bugün ise modern toplumların hala en önemli motivasyon kaynaklarıdır. Aslında her din kurucu yaşadıkları çağda siyasi otoriteye ve statükoya karşı koyan birer isyancı yani asidir.

Din ve isyan bağlamındaki bu temel ilişki nedeniyle dinin toplumsal yapıyla olan etkileşimini inceleyen bilim dalı olarak bilinen Din Sosyolojisi Biliminin isyanı kendi bilimsel metotları ve teknikleri içerisinde ele alması ve bu iki olgunun birbiriyle ilişkisi ve neticesinde ortaya çıkan toplumsal sonuçların değerlendirilmesi bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Toplumsal bir hareket olan isyan ile toplumsal hayat açısından önemli bir olgu olan dinin karşılıklı etkileşiminin ne tür gerçekleştiği, isyanların ortaya çıkmasında dinin rolünün ne olduğu, isyan sürecinde dinin ne tür katkılar sağladığı, sonrasında ne tür toplumsal sonuçlar doğurduğunu ortaya koymak, Babai ve Şeyh Bedreddin isyanlarının Türkiye'deki inanç coğrafyasını ve toplumsal hayatı nasıl etkilediğini tespit etmek bu çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın alt problemlerini şu şekilde sıralayabiliriz;

İsyanlar ortaya çıktıkları toplumlarda sadece yıkım ve gerilemeye mi sebep olmakta yoksa toplumların gelişiminde isyanın olumlu etkileri de var mıdır?

Din bir üst yapı üretimi olarak alt yapının itiraz, protesto ve isyan gibi geliştirdiği kolektif hareketleri tümüyle bastırıp üst yapının davranışlarını meşrulaştırmakta mıdır, yoksa bu hak arama metotlarını destekleyici ve geliştirici bir yapıyı bünyesinde barındırmakta mıdır?

Din, sadece toplumsal bütünleşmeye yardım eden kurumsal bir yapı mıdır, yoksa kendi başına sosyal çatışmaları da ortaya çıkaran bir güce de sahip midir?

İsyanlar sadece sosyal düzenin bozulması, iç karışıklıkların hakim olmasının neticesi midir, yoksa toplumlar dini inançlarına müdahale, ibadetlerini yapamama ve siyasi otoritenin dini alandaki baskıları neticesinde de isyan edebilirler mi?

Anadolu tarihinde meydana gelen isyanlarda dinin toplumsal hareket bağlamında etkisi nasıl olmuştur?

Toplumsal hareket olarak bir isyanın dini isyan olarak ele adlandırılmasında gerekli olan sosyal etkenler nelerdir?

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma için birbirinden farklı olmayan pek çok tanım yapılmıştır. Bununla birlikte araştırma tanımlarında ortak yönler; insanlığın yararına yönelik olma, toplumunun ve bireylerin karşılaştığı problemlere çözüm arama, insanların hayatını kolaylaştıracak yeni araçlar üretme gibi ortak amaçların bulunduğu görülmektedir (Kaptan, 2000, s. 12).

Araştırma; amaçlı, planlı ve sistemli olarak verilerin toplanması, gruplanması, analizi, sentezi, açıklanması, yorumlanması ve değerlendirilmesi işlemleriyle problemlere güvenilir çözüm yolları bulma süreci olarak tanımlanmaktadır (Kaptan, 2000, s. 13).

Toplumsal araştırma araştırmacıların toplumsal dünya hakkında bilimsel emelli bilgi üretmek için sistematik olarak uyguladığı yöntem ve yöntem bilimlerinin toplamıdır (Neuman, 2014, s. 2).

Bir araştırma sürecinde konuyu belirleme, amaçları ortaya koyma, teknikler ve yöntemleri kullanma konularındaki tercihler araştırma yaklaşımını ortaya koyar. Bu alanlarda ki tercihler araştırmacıların kişisel özellikleri bağlamında farklılıklar gösterir. Yani her araştırmacının zaman içinde oluşturduğu bilimsel kapasitesi yaklaşımını belirler. Bu yönüyle araştırmacının olguları değerlendirirken, gözlemlerken, açıklarken farklı paradigmalara sahip olduğu gözlemlenir (Creswell, 2013, s. 18).

Toplumsal araştırmalarda insan davranışları ve davranışların ortaya çıkardığı toplumsal olguların çeşitliliği ve araştırmacının öznel nitelikleriyle farklılıklara sahip olması nedeniyle pek çok yaklaşım mevcuttur. Toplumsal bilimlerde olguları açıklama konusunda bir yaklaşımın tek başına yeterli olmayışı sübjektif ve göreceli bir sonuç ortaya çıkarmıştır. Toplumsal olaylarda farklı tipte yaklaşımlar bulunmasına rağmen en çok kullanılanları; Pozitivist sosyal bilim yaklaşımı, yorumlayıcı sosyal bilim yaklaşımı, eleştirici sosyal ilim yaklaşımı.

Pozitivist sosyal bilim yaklaşımı; Auguste Comte'nin sosyal bilimlerinde tabiat bilimleri gibi deneysel yöntemlere tabi tutulacağı ve bu yöntemlerle inceleneceği dşncesine dayanır. Pozitivist sosyal bilim insan davranışlarının genel kalıplarını belirlemek amacıyla kullanılacak bir çok ihtimale dayalı nedensel yasalar bulmak ve bunları doğrulamak üzere tümden gelimci mantığı bireysel davranışın kesin ampirik gözlemleriyle birleştiren organize bir yöntemdir. (Neuman, 2014, s. 122) Bu yaklaşımın olguları olan biteni bilimsel olarak tanımlamak ve karşılaştırma yapmak ve bu bulgulara dayanarak geleceğe yönelik tahminlerde, öngörülerde bulunup çıkarsamalar yapmak gibi amaçları vardır (Bke, 2009, s. 19).

Eleştirel sosyal bilim yaklaşımı; diyalektik materyalizm, sınıf analizi ve yapısalcılık olarak adlandırılır. Bu yaklaşımın K. Marks ve S. Freud'a kadar uzanan bir geçmişi vardır. Bu yaklaşım insanları şartları değiştirmesine ve kendileri için daha iyi bir dünya kurmasına yardımcı olmak üzere maddi dünyanın gerçek yapılarını açığa çıkarmak için yüzeydeki görüntülerin ötesine geçen eleştirel bir sorgulama süreci olarak tanımlanır (Neuman, 2014, s. 142).

Yorumlayıcı sosyal bilim yaklaşımı; bu yaklaşımın temelleri Weber'e dayanır. O sosyal bilimin, bir amacı bulunan sosyal eylemi incelemesi gerektiğini söylemiştir. Sosyal eylem faillerin o eylemi yerine getirirken yaşadıkları motivasyonun nedeninin bilinmesiyle ve yorumlanmasıyla açıklanabilir (Ringer, 2006, s. 120-121). Yorumlayıcı sosyal bilim insanların birbiriyle nasıl etkileşime girdiği ve geindiğiyle ilgilenir. Genel olarak yorumlayıcı yaklaşım, insanların kendi sosyal dünyalarını nasıl oluşturduğu ve sürdürdüğüne dair anlayış ve yorumlara varmak üzere insanların doğal ortamlarında toplumsal olarak anlamlı eylemin doğrudan ayrıntılı gözlem yoluyla sistematik analizidir. Bu yaklaşım anlamlı toplumsal eylemi inceler. Toplumsal eylem insanların

öznel anlam yüklediği eylemlerdir: Bir amacı ve niyeti bulunan davranıştır (Neuman, 2014, s. 131-132).

İsyan planlanması, uygulanması ve sonuçları katılımcılar tarafından bilinçli olarak belirlenen anlamlı toplumsal bir eylemdir. Din taşıdığı değerler nedeniyle toplumlar açısından en önemli motivasyon kaynaklarından biri olup pek çok toplumsal eylemin kaynağı ve güdüleyici unsurudur. Çalışmamız toplumsal bir eylem olan isyanın din olgusu ile olan ilişkisini araştırmayı ve isyan eyleminin arkasındaki dini motivasyon kaynaklarını ortaya koymayı amaçladığı için temel bilimsel yaklaşım olarak yorumlayıcı sosyal bilim anlayışını benimsemiş bulunuyoruz.

Bir araştırmada hangi yol yöntem ve teknikleri kullanarak yapılacağını belirlenmesi araştırmanın dizaynını belirler. Bu dizayndan maksat araştırma sorularına cevap bulmak ve ihtiyaç duyulan bilgiye ulaşmak amacıyla uygulanan eylem planıdır. Bunu araştırma süreci olan tanımlarsak bu süreç sırasıyla şöyle devam eder; araştırma düşüncesinin ve hipotezlerinin geliştirilmesi, araştırma yönteminin belirlenmesi, evren ve örneklemin belirlenmesi, hipotezlerin geliştirilmesi, veri toplama tekniğinin belirlenmesi, bulguların yorumlanması, sonuçlarının rapor haline getirilmesidir (Yolcu, 2012, s. 21).

Araştırma dizaynları temel düşünce yapısı açısından, varmak istediği hedefe göre iki kısma ayrılır bunlar; temel araştırma ve uygulamalı araştırma. Temel araştırma; “ bilim, bilim içindir” yaklaşımından hareketle kuramsal bilgi alanına yeni bilgiler katma amacıyla yapılan araştırmalardır. Bu araştırmalar, uygulama amacına yönelme endişesi olmayan genellikle akademik amaçlarla ele alınmış olan sosyal ve ekonomik sonuçları da gelecekte elde edilecek olan araştırmalardır.

Uygulama araştırmaları; içinde yaşanılan toplumun güncel meselelerine acele çözüm bulma amacı taşıyan araştırmalardır. Bilgi dünyasına akademik katkı yapma amacı ikinci planda olan bu araştırmalarda kurumların ihtiyacı merkeze alınmıştır (Kaptan, 2000, s. 47-48). Bizim çalışmamız mevcut acil güncel sorunlara çözüm bulma önceliği olmayan akademik yapıya kurumsal bilgiler katmayı amaçlayan bir felsefi hareketle ortaya çıktığı için temel araştırma sınıflandırmasına dahil olmaktadır.

Toplumsal araştırma belli bir amacı gözeterek yapılır ve her araştırmanın bir amacı vardır. Araştırma tasarımları amaçları bakımından üçe ayrılır; keşfedici araştırma,

betimleyici araştırma, açıklayıcı araştırma. Keşfedici araştırmada; araştırmacı yeni olanı veya konuyla ilgili olanları derinlemesine öğrenmeye çalışır. Temel sorusu “burada ne oluyordur” dur. Betimleyici araştırmada; araştırmacı olayın belirli özelliklerini içinde bulunduran bir resmi ortaya koyar. Temel olarak “nasıl” sorusu üzerinde durur. Açıklayıcı araştırma; olguların belirlenmesinin ötesine giderek onlar arasındaki nedensellik ilişkilerine yönelir ve bunları tespit etmeyi amaçlar. Temel sorusu “niçindir” (Bozkurt, 2014, s. 66). Bizim çalışmamız isyan olgusu ile din olgusu arasındaki nedensellik ilişkisini amaçlayan bir çalışma olacağı için açıklayıcı araştırma türü içerisine girmektedir.

Kullanılan yöntem açısından araştırma tasarımları üçe ayrılır; Nicel, nitel ve karma yöntem yaklaşımları. Nicel yöntemler; davranışların açıklanmasının ancak objektif gerçekliklere ulaşmakla mümkün olacağını ileri süren pozitivist yaklaşımın sonucudur. Nicel yöntemde araştırma dizaynı araştırma hatalarının ve eğilimlerinin en aza indirgenmesini gerektirir. Nicel araştırmalar, hataların en aza indirilebileceği laboratuvar ortamlarında yapılır. Nicel yöntemlerde elde edilen verilerin yorumlanması ve sonuçlarının somut olarak ortaya konması gerekir (Demir, 2014, s. 287-288).

Nitel yöntem pek çok disiplin tarafından kullanılan bir yöntem olması nedeniyle üzerinde anlaşılan bir tanım bulunmamaktadır. Creswell belli bir tanımdan hareketle nitel yöntemin nitelenmesinin zor olduğunu fakat tanımlarda öne çıkan genel özelliklerini ortaya koymakla daha iyi bir nitelendirme yapılacağını söylemektedir. “ Nitel araştırma, araştırmacının yorumlayıcı doğasına; araştırmacının araştırmayı siyasi, sosyal ve kültürel bağlamda konumlandırmasına ve araştırmacıların açıklamalarındaki yaratıcılığına dikkat çeker” diyerek temel özellikler hakkında bilgi vermektedir. Nitel araştırmalar doğal ortamlarda gerçekleşir. Araştırmacılar dökümanları derleyerek bilgi elde eder ve çoklu yöntemler kullanır. Tüme varım ve tümden gelim mantık süreci içerisinde problemleri ele alırlar (Creswell, 2013, s. 44-45). Bizim araştırmamız ampirik bir deney çalışması olmadığı ve nesnel belirlenemez toplumsal olguları konu edindiği için nitel yöntemlerin kullanıldığı bir çalışma olacaktır.

Nitel araştırmaların örnek olay incelemesi, gömülü kuram, fenomenolojik inceleme, etnografik inceleme, anlatı araştırması ve tarihsel araştırma gibi analiz yöntemleri vardır (Turgut, 2012, s. 229). Tarihsel analiz yöntemi sosyoloji

araştırmalarında çokça kullanılan yöntemlerden biridir. Tarihin sosyologlar için bir laboratuvar özelliği taşıması nedeniyle bu tür analiz yöntemi sıkça tercih edilmiştir. Bugünkü toplumun yapısını tanımının geçmişini bilmekle mümkün olacağı varsayımında hareketle araştırmacılar toplumlar hakkında daha objektif verilere ulaşmak için tarihi malzemeleri kullanarak toplumları tanımaya çalışmışlardır (Bozkurt, 2014, s.77). İsyân ve din olgularının ele alındığı çalışmamızda Babai ve Şeyh Bedreddin isyanları gibi tarihi olaylar örneklem olarak kullanıldığı için tarihsel analiz metodu kullanılmıştır.

Nitel araştırmalarda veri toplarken görüşme, gözlem, odak grubu görüşmesi, içerik incelemesi gibi teknikler kullanılır (Demir, 2014, s. 290). İçerik inceleme ya da döküman tarama tekniği var olan kayıt ve belgeleri inceleyerek veri toplama tekniğidir. İncelenen materyaller geçmişte iz bırakmış resim, plak, film, heykel, bina, araç gereçler gibi kalıntılar veya olgular hakkında, sonradan yazılmış ve çizilmiş her türlü kitap, rapor, mektup, ansiklopedi, arşiv belgeleri, tutanaklar ve anılardan meydana gelir. Doküman tarama tekniği arama-bulma, okuma, not alma ve değerlendirme süreçlerinden geçer (Cemaloğlu, 2012, s. 154).

Bilgi toplanan dokümanın tek başına okunması o belgenin tam olarak anlaşılmasını sağlamaz. İncelenen fenomenlerle ilgili verilen bilgilerin doğruluğunu teyit ettirmek gerekir. Bunu tespit içinde klasik metotlara veya nicel metotlara başvurmak gerekir. Klasik metotta belgeler organik bir bütün olarak kabul edilir ve ana çizgileri ortaya çıkarmaya, bu yönleri ikincil derecede yönlere bağlanmaya çalışılır. Nicel metotta ise belge mekanik bir incelemeye tabi tutularak içerik analizi ve üslup incelemesi yapılır. (Aslatürk, 1999, s. 52) Çalışmamız teorik tespitlere ve örneklemelerin tarihsel incelenmesi gibi yöntemlere dayandığı için teori kitapları, tarih kitapları, menakıpnameler gibi dokümanlar kaynak olarak seçilecektir. Bu dokümanların değerlendirilmesinde içerik inceleme metodu kullanılacaktır.

3. ARAŞTIRTMANIN KAVRAMLARI

İsyân olgusunun daha iyi anlaşılması için onunla ilgili diğer olguların kavramsal açıklanmasının yapılması ve isyanın bu olgularla olan ilişkisinin ortaya konması gerekmektedir. Özellikle kolektif hareketler ve toplumsal hareketler konusunda

birbirine yakın kavramların olması ve bu kavramların bazı durumlarda birbiri yerine kullanılması kavramsal izahı zorunlu kılmaktadır.

Olayların olgu haline gelmesi ve kavramlaştırılması esnasında d6nemseller olarak hakim olan inanç ve ideolojilerin etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Bir kavrama y6klenen anlam beşeri tesirlerden ve tarihsel etkilerden uzak d6ş6n6lemez. Bu konuda araştırmamızla da ilgili olan ıslahat, ihtilal, inkılap, devrim, reform gibi kavramların nasıl farklı kişilerce ayrı anlamada kullanıldığı ve değişen tarihsel şartlarla nasıl anlam farklılıkları ortaya çıktığı konusu Cemil Meriç'in "Mağaradakiler" adlı eserinde anlatılmaktadır (Meriç, 1998, s. 111-114). Kavram kargaşası denilen algılama ve anlama hatalarına d6şmek yapılacak olan çalışmanın amacına ulaşmasındaki en önemli tehlikelerden birisidir.

Kolektif Davranış: Sosyal bilimcilerin her zaman dikkatini çeken kolektif davranışlar, olağan olmayan toplumsal etkileşim biçimleridir. Kolektif davranış bir yönden organize olmuş ve planlanmış toplumsal hareketleri içine alırken bir yönden de panikler, sosyal patlamalar, ayaklanmalar, linç hareketleri gibi ani ve kontrolsüz gerçekleşen sosyal davranışları içine almaktadır. Bu yönüyle çok geniş toplumsal davranış çeşitliliği gösteren kolektif davranışlar neredeyse sosyolojinin bütün yönleriyle de ilişkilidir (Marshall, 2005, s. 417)

Genel olarak kolektif davranışı şöyle tanımlayabiliriz: "Ortak davranış, kalabalık içerisindeki duygusal etkileşimin yoğunluğunun eleştiri ve sorgulamaya imkan tanımayacak kadar güçlü olduğu durumlarda ortaya çıkan ve bilinçli bir muhakeme yapmadan sadece içinde bulunulan topluluğun etkisiyle gerçekleşen ani, geçici ve çoğunlukla da pasif katılım gerektiren davranış türü (Demir & Acar, 1997, s. 222).

Kolektif davranış olarak kabul edilen olaylar şöyle sıralanabilir: 1) Panik tepkisi, 2) çılgınlık tepkisi(moda rüzgarları, ekonomik krizler, dini çekişmeler gibi), 3) düşmanlık tohumunun yayılması, 4) sosyal ıslahat hareketleri gibi çeşitli norm yönelik hareketler, 5) siyasi ve dini ayaklanmalar, devrimler, mezhep ve mezhepçilik hareketleri (Türkdoğan, 2013, s. 25-26).

Muzaffer Şerif ve Carolyn Şerif'e göre bir kolektif davranışın oluşması için şu etkenlerin ortaya çıkması beklenir: (Şerif ve Şerif, 1996, s. 25-26)

- 1) Kolektif davranışın ortaya çıkması için toplumun yapısal durumunda uygun şartların bulunması gerekir. Bir kolektif hareketin durduk yere orta çıkması mümkün değildir. Çünkü kolektif davranışlar toplum için ekstrem özel haller olup toplumların tarihinde nadiren gözlemlenebilirler. Mevcut toplumsal yapının işleyişini tehdit eden her riskli durum kolektif davranışın ortaya çıkmasındaki temel nedenlerden biri olabilir.
- 2) Yapısal durumda var olan risklerin doğurduğu toplumsal gerginlikler, kısa süreli ve dar alanlarda meydana gelirse bu geniş çaplı kolektif davranışların ortaya çıkmasına sebep vermez. Fakat gerginliğin uzun sürmesi toplumsal yapıda huzursuzluklara, sosyal ilişkilerin kesilmesine ve toplumu bir arada tutan güven duygusunun yok olmasına neden olur. Bu durum kolektif davranışları tetikleyen temel unsurlardan biridir.
- 3) Bu aşamada kolektif davranışın ideolojik boyutu meydana gelir. Gerginliğin doğurduğu inançlar bu dönemde genelleşir ve yayılma gösterir. Düşmanlık, katliam, yağma, tecavüz gibi istekler toplumsal yaygınlık gösterir ve yapılan eylemlerin haklılığının zihinsel alt yapısını oluşturur. Normal zamanlarda toplumsal değerler tarafından kontrol edilen ve yapılmasına izin verilmeyen davranışların meydana gelmesinin meşruluğu bu inanç sistemi ile sıradanlaşır ve değerler değişim geçirir. Şayet oluşan bu inançların olumsuzluğu ve hakim olan değerlere ters düşmesi toplumsal yapı tarafından kabul edilir, karşı engelleyici normlar geliştirilirse kolektif davranışın ortaya çıkması engellenmiş olur. Pek çok kolektif davranışın ortaya çıkma gayreti bu aşamada karşı inanç yapılarının müdahalesiyle kesintiye uğratılmış ve toplumsal yapı mevcut konumunu muhafaza edebilmiştir. Şurası açık bir gerçek ki bu aşama kolektif davranışın ortaya çıkmasını sağlayan en önemli aşamadır.
- 4) Kolektif davranışın oluşumunda meydana gelen temel unsurlardan biri de tetikleyici olaylardır. Bu olaylar belli sükûnet içinde meydana gelen sosyal eylemleri tetikler ve hızlandırıcı bir rol oynar. Genellikle vahşice öldürme, tecavüz, yakma, yağmalama gibi eylemler kolektif davranışı tetikler ve hızlandırır. Bu olaylardan sonra büyük, kitlesel, önu alınamaz şiddet patlamaları meydana gelir.

5) Daha önceki aşamaları ortaya çıkaran şartların yerine gelmesi ile kolektif davranış kitlesel bir şekil almaya başlamıştır. Artık kalabalıklar kendini göstermeye başlamış ve kontrolsüz olarak eylemler yapılmaktadır. Fakat kitleler belli bir hedef ve amaç içinde olmadıkları için kolektif davranışın hedefe ulaşması uzak bir ihtimal olarak görünür. Bu aşamada eyleme katılanların belli hedeflere yöneltilmesi, belirleyici unsurlar ortaya konması gerekmektedir. Yapılan sosyal organizasyonlarla eylemler anlamlı kılınarak kitle motive edilir ve eylemsel süreç başlatılır. Bu noktada kolektif davranışlar liderleri ortaya çıkarır. Onların tercihleri ve davranışları kitleleri sürükler ve başarıya ulaşmada onların sahip olduğu nitelikler önemli bir etken olarak gözlenir.

6) Kolektif davranışın şekillenmesindeki son aşama, sosyal kontrolün sağlanmasıdır. Bu kontrolün kolektif davranışın oluşumunun belli aşamasında meydana gelmesi ve başarılı olması ile kolektif davranış daha şekillenmeden sona erebilir. Fakat tüm şartların yerine gelmesi ile kolektif davranış aşamaları tamamlandıysa sosyal kontrol yeni şekillenen normlar ve kurumlar tarafından sağlanır.

Sosyal bilimcilere göre bir kolektif davranışın meydana gelmesindeki en önemli yönün insanlar arasındaki etkileşimin belli bir ortak çıkar, beklenti, mesele, sorun ya da kriz etrafında yoğunlaşan bir odak noktasında kesişmeleri gerekliliğidir. Bu odak noktası kolektif davranışın çeşidini, eylem şeklini, katılımcıların niteliğini, davranışların şiddetini, eylemin süresini belirleyen temel etkidir. Sosyal hareketleri diğer bir arada hareket etme olgularından ayırt etmek amacıyla şöyle bir tablo oluşturulmuştur.

Toplumsal Hareketler: Toplumsal hareket kavramı, ilk olarak on sekizinci yüzyılın başlarında değişik ülkelerde statükoya karşı baş gösteren toplumsal protestoları isimlendirmek için kullanılmıştır. Günümüzde ise mevcut siyasal sistemin dışında gelişen ve örgütlenen yapılar için kullanılmaktadır. Sosyologlar bu hareketlerin ortaya çıkışı, toplumsal etkileri, örgütlenme yapıları, üye sağlamadaki yöntemleri gibi konuları ele almakta ve incelemektedirler. Demokratik ülkelerde etkin bir role sahip olan toplumsal hareketler, etkin ve özgün şekilde hareket etmeleri durumunda toplumsal

desteği arkalarına alarak siyasal iktidarlar üzerinde önemli etkilere ulaşabilirler (Marshall, 2005, s. 747; Abeles, 2012).

Toplumsal hareketler üzerine yapılan çalışmalarda genel olarak üzerinde durulan zorluk derli toplu bir toplumsal hareket tanımının yapılıp yapılamayacağı konusudur. Hatta bazı araştırmacılar yaptıkları çalışmalarda “Toplumsal hareketin tanımını yapmak mümkün müdür?” başlığı altında bu konuyu tartışmaya açmakta, konuyla ilgili zorluğu ortaya koymak için değişik tanım çalışmalarını ele alarak ne kadar çeşitli ve farklı tanımın olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum toplumsal hareket kavramının hangi kitlesel eylemleri içine alacağı konusundaki belirsizlikten veya kitle eylemlerinin çeşitliliğinde kaynaklanmaktadır. Bunun yanında kitle hareketlerinin zaman içerisinde ortaya çıkması, gelişmesi, katılımcıların niteliği ve katılım nedenleri gibi etkenlerin değişik dönemlerde farklı şekiller alması ve zaman içerisinde toplumsal yapıda meydana gelen düşünsel farklılıklar toplumsal hareketlerin kapsamlı bir tanımının yapılmasını zorlu hale getirmektedir. Ayrıca araştırmacıların sahip olduğu fikri farklılıklarda bu zorluğu ortaya çıkaran temel nedenlerden biri olduğu söylenebilir (Coşkun, 2004, s. 50).

Tablo 1.1: Kolektif Davranış Biçimleri (Schaefer, 2013, s. 482).

Örnek	Tanım	Biçim
Siyasi miting ya da futbol takımı için düzenlenen yürüyüş	Ortak bir ilgi alanı ya da çıkar etrafında birleşen ve belirli bir zamanda birbirlerine yakın mesafede bulunan insanların geçici olarak bir araya gelmesi	Kalabalık
Hortum, fırtına ya da yangına verilen tepkiler	Bir toplumun kendi kaynaklarıyla başa çıkabileceğinin çok ötesinde sonuçları olan, dış yardımı zorunlu kılan ani ya da yıkıcı bir olay ya da olaylar dizisi	Afet
Sirt çantalarının fermuarlarına takılan süsler (uğur getiren semboller, çizgi film karakterleri, süper kahramanlar)	Çok sayıda insani içine alan, kendilerinden önceki akımlardan bağımsız olarak ortaya çıkan geçici davranış biçimleri	Akım
Belirli tasarımcıların kol çantası	Toplumda kabul gören ve tarihsel olarak bir süreklilik çizgisi izleyen, içinde yer almaktan zevk duyulan kitlesel bağlılıklar	Moda
Bir salgın nedeniyle seyahat rezervasyonlarının iptal edilmesi	Doğru olup olmadığı bilinmeyen yaygın bir inanışın neden olduğu korku dolu bir tahrik ya da toplu bir kaçış hali	Panik
Bir müzik grubunun ya da spor takımının hayranlarının onlarla birlikte seyahat etmesi	Görece daha uzun süren ve kitleleri içine alan bir heyecan dalgası	Çılgınlık
Amerikalıların aya ayak basma görüntülerinin özel görüntü efektleri kullanılarak yaratılmış	Belirsiz bir durumu yorumlamak için kullanılan, enformel yollardan edinilmiş bilgi	Söylenti
Çevreciler	Bir konuya ortak ilgi duyan, mutlaka birbirleriyle temas halinde olması gerekmeyen dağıtık grup	Kamu
Küresel ısınmaya dair görüşler	Kamu politikasına konu olan meselelerde takınılan durumların karar alıcılara aktarılacak üzere ifade edilmesi	Kamuoyu
Gay hakları hareketi	Bir grupta ya da toplumda esaslı bir değişim yaratmak ya da söz konusu değişime direnmek amacındaki örgütlü kolektif eylem	Sosyal hareket

Tanım konusundaki bu zorluklardan dolayı çalışmamızda karmaşık tanımsal ve metodolojik tartışmalara girmenin araştırmamızın amacını aşan ve sınırlılığını tehlikeye düşüren bir çaba olduğunu düşünmekteyiz. Yine de yapılan bir tanımı tercih ederek çalışmamızda kullanmak, toplumsal bir hareket olan isyanın din ile ilişkisini ortaya koymak için iki tanımı buraya almakla yetineceğiz.

Toplumsal hareket, çok sayıda kişinin ortaklaşa paylaştığı huzursuzluktan, hoşnutsuzluktan ya da emellerden kaynaklanan ve bir değer ve insan ilişkileri düzeni oluşturmak ve devamlılığını sağlamak üzere gösterilen çabalardan (resmi bildirimler, yazılar ve toplantılar ve doğrudan eylemler) oluşur (Şerif ve Şerif, 1996, s. 726).

Sosyal hareket: Belirli bir inanç, amaç ve örgütsel çatı altında toplanan bir toplumsal grubun egemen toplumsal kurum veya ilişkileri değiştirmek, yok etmek veya topluma yeni kurum yahut ilişki biçimleri kazandırmak gibi somut bir amacı gerçekleştirmek üzere giriştiği örgütlü hareket (Demir & Acar, 1997, s. 206)..

Toplumsal hareketleri öne çıkan bazı özelliklerini Muzaffer Şerif, Carolyn Şerif şöyle sıralamaktadır: (Şerif ve Şerif, 1996, s. 715-743)

Toplumsal hareketler de ortaya konulan etkinlikler kısa süreli ve birkaç defaya mahsus veya sınırlı sayıda kişinin katılımıyla gerçekleşmeyebilir. Bu etkinlikler uzun bir zaman süresi içerisinde devam edebilir hatta ileriki nesillere de aktarılabilir. Etkilenen kişi sayısı bir ülkenin nüfusunu içerisine alacak şekilde de geniş olabilir. Bu konuda çeşitli ülkelerde meydana gelen özgürleşme hareketlerini ve sendikal faaliyetleri örnek göstermek mümkündür.

Pek çok kişinin yaşadığı huzursuzluktan, tehditten, yoksunluktan, büyük beklenti ve umutlardan kaynaklanan oluşum süreçleri olan toplumsal hareketler, bu duyguları ve istekleri paylaşan kişilerin katılımıyla belli bir kitlesel bütünlük oluşturup aynı güdü etrafında toplanmalarını sağlar. Bu ortak güdüler etrafında az sayıda kişinin bir araya gelmesi ve bu beklentilerini etrafa yayıp genişletme arzusunun olmadığı organizasyonlardan toplumsal hareket olarak bahsedilmesi mümkün olmayıp bunlar ancak küçük gruplar olarak adlandırılabilirler.

Toplumsal hareketlerin tümünde gerek eylem aşamasında gerekse fikir ve ideoloji aşamasında öncülük yapan çekirdek bir grup vardır. Bu grup olayların eylemsel ve düşünsel aşamalarını yönetir ve katalizör görevi yürütür. Fakat bu gruptakiler ne

kadar birikimli ve arzulu olsa da tek başlarına sosyal hareketi başarılı olarak yürütüp genişletemezler. Etraflarında fikirlerini ve arzularını yaşatacak ve geliştirecek geniş bir gruba ihtiyaç duyarlar.

Yaşanılan krizin kapsamı ve sosyal huzursuzluğun süresi ve etki alanı arttıkça ideolojinin belirginleşmesi, organizasyonun kontrolü ve üretilen etkileyici propagandaların nitelik kazanması için entelektüel bir desteğe ihtiyaç duyulur. Özellikle büyük dinlerin ortaya çıkması ve geniş kitleleri etkileyen devrimler gibi büyük sosyal hareketler ortaya çıktıkları toplumlarda etkili ve kökleşmiş geleneklerle mücadele etmek zorunda kalırlar. Her ne kadar mücadele edilen gelenek tamamen ortada kaldırılıp, kökü kazınmış olmayıp belli alanlarda bir uyum gözlense de sonuç itibarıyla yeni değerlerin yerleştirilmesi için eskiyle ilgili pek çok köklü değişimler yapılmak zorundadır. İşte bu dönemde sosyal hareket kendini kabul ettirecek bir varoluş gerekçesiyle ortaya çıkmalıdır ki bu da onun ideolojisidir. İşte bu ideolojinin sağlam ve kabul edilebilir temellere dayanması için onu üreten entelektüel bir liderin orta çıkması gerekir. Bu lider, sosyal hareketin amaçlarını ve stratejilerini belirler ve kitleye söylemleri ulaştırabileceği sloganları üretir. Ayrıca hareketin başarısı ve geleceği açısından sağlam analizler yapıp eylem planlarını formülize etmeleri gerekir. Bu entelektüel liderlik sadece bir kişiden oluşmayıp bir grup entelektüelde kişilerden de oluşabilir. Fakat hareketin gelişip büyümesi ve belli organizasyonlar oluşturması sonuncu bu grup içinden biri hareketin lideri olur ve diğerlerini tasfiye ederek tek başına organizasyonun başına geçebilir.

Toplumsal hareketler konusunda pek çok sınıflandırma çabası gözlense de bu konuda genel olarak kabul gören, en geniş sınıflandırma olarak kabul edilen David Aberle'nin sınıflandırmasıdır. Aberle dört sınıf toplumsal hareket öngörmektedir (Giddens, 2000, s. 541)

Dönüştürücü toplumsal hareketler, toplumdaki geniş kapsamlı değişimleri şiddet ve yıkıcı eylemlerle sağlamayı amaçlayan hareketler olup devrimci ve kökten dinci hareketler buna örnek gösterilebilir. Özellikle milenyum hareketler beklenen kurtuluş çağının gelmesi için bu dönüşümün gerekli olduğunu savunurlar.

Reformcu hareketler, var olan toplumsal düzende kısmi değişimler hedefleyen hareketler olup özellikle belirli tür eşitsizlikler ve adaletsizliklerin düzeltilmesi için çaba ve gayret gösterirler.

Kurtarıcı hareketler, ferdin değersizleşen yaşamından çıkarılıp kurtarılmasını, yeni ve anlamlı bir hayat kurmasını amaçlayan hareketlerdir.

Değiştirici hareketler, ferdin içinde bulunduğu durumu tamamen değiştirmeyi esas alan değil de kısmi değişikler üzerinde yoğunlaşan hareketlerdir. Fertte bulunan ve ona zarar veren olumsuz alışkanlıkların ve davranışların değiştirilmesi konusunda gayret gösterirler.

Bu sınıflandırmanın ilk ikisi toplumsal değişimi esas alırken son ikisi de ferdi değişikler üzerinde durmaktadırlar

Toplumsal hareket literatüründe öne çıkan ve ele alınan konulardan birisi de toplumsal hareket teorileridir. Bu konunun toplumsal hareketlerin sosyal bilimciler tarafından ilk olarak ele alınmasından günümüze kadar en çok tartışılan, bunun yanında farklı teorilerin ve yaklaşımların bulunduğu alan olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında toplumsal yapıda meydana gelen değişiklikler, yerel şartların farklılaşması, küresel etkiler ve teknolojinin gelişmesi gibi nedenlerden dolayı toplumsal hareket teorilerinde de farklı yaklaşımlar ve değerlendirmeler olduğu gözlenmektedir. Bu çalışmamızda çok geniş bir alana yayılmış olan teorileri uzun uzadıya ele alıp çalışmanın asıl amacından sapmak istememekle birlikte sosyal bir hareket olan isyanın sosyoloji içerisindeki konumunu anlamlandırmak ve belirlemek adına çıkışından bu güne kadar sosyologların geliştirdiği toplumsal hareket teorilerini ele almak ve geçirdiği evreleri de belirtmek gerekmektedir.

Toplumsal hareketler ve kolektif davranışlarla ilgili olarak teorik anlamdaki ilk çalışma Le Bon tarafından yapılmıştır (Le Bon, 2013). Fransız İhtilali ve sonrası dönemde ortaya çıkan devasa kitlesel hareketler, psikolojik patlamalar ve isyanlar onun geliştirdiği Kitleler Psikolojisi araştırmasına ilham olmuştur (Aytaç, 2011, s. 137-138). Bu teorideki temel yaklaşım, bireylerin kendi başlarına gerçekleştiremeyecekleri davranışları kalabalık içerisinde çok rahat ve kontrolsüz bir şekilde gerçekleştirebildikleridir. Çünkü kalabalıklar içinde ortak davranış gerçekleştiren kitleleri anormal, daha farklı ve tuhaf davranmaya iten anormal bir mekanizma

bulunmaktadır. Bu tür davranışları ifade etmek için kullanılan “delirten kalabalık” kavramı katılımcıların ne kadar anormal ve irrasyonel davrandıklarını anlatmaktadır. Kalabalık Psikolojisi teorisi, temel olarak sosyal psikoloji ağırlıklı bir çalışma olup, toplumsal hareketleri ve kolektif eylemleri diğer davranış türlerinden farklı olarak değerlendirmektedir. Bu teori ile ilgili değerlendirmeleri “kitlesel eylemler” başlığı altında daha derinlemesine ele alacağımız için şimdilik bu kısa bilgi ile yetiniyoruz.

Kitle toplumu ve göreceli mahrumiyet teorileri; Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa’da yayılan Nazi ve Faşizm ideolojilerinin neden bu kadar geniş kitlesel destek gördüğünü açıklamak için ortaya atılan teorilerdir. Bu yaklaşımın temsilcileri modern toplumun krizlerinden biri olan sosyal bağların kopması ve ortadan kalkmasının insanları daha geniş kitleler ile özdeşleşmeye ittiği konusu üzerinde durmuşlardır (Uysal, 2016, s. 4).

Mahrumiyet kavramı ile ortaya konulan ise hem maddi, manevi hem de sosyal açıdan huzursuzlukları, şikayetleri ve yoksunlukları olan fertlerin bu mahrumiyetler yüzünden kitlesel eylemlere katıldıklarıdır. Bu teori, toplumsal eylemlere katılımın duygusal yönünü ortaya koymakta ve bu yönüyle de rasyonalist yaklaşımlar tarafından eleştirilmektedir.

Bir diğer teori de toplumsal hareketlerin diğer toplumsal eylemler gibi rasyonel olduklarını ve toplumsal hareketlere katılanları kar-zarar ve maliyet-kar hesabı yaptıklarını vurgulayan “Rasyonel Tercih” teorisidir. Bu yaklaşım, toplumsal hareketlerin toplumsal hayat içerisinde normal bir davranış olduğunu ve katılımcıların sadece duygusal güdülerle hareket etmediğini belli çıkar ilişkilerini hesaba katarak toplumsal hareketlerde yer aldıklarını ortaya koymak suretiyle yukarıda bahsedilen ve irrasyonel olarak eleştirilen diğer iki teoriden ayrılmakta ve rasyonel bir bakış açısı ortaya koymaktadır (Uysal, 2016, s. 5).

Bu teori içerisinde iki temel eğilim ön plana çıkmaktadır. Bunlar “Kaynak Mobilizasyonu” teorisi ve “Siyasal Süreç” teorileridir.

Kaynak mobilizasyonu teorisi, toplumsal hareket alanının ekonomik kuralların hakim olduğu ve işlediği yönündeki mikro ekonomik varsayımına dayanır. Bu teoriye göre toplumdaki huzursuzluklar, mahrumiyetler, kızgınlıklar her zaman ve her yerde mevcut olmasına rağmen her zaman toplumsal harekete dönüşmezler. Bu tür olayların

toplumsal harekete dönüşmesi için girişimcilerin ellerindeki kaynakları belli amaç için kullanma becerilerine sahip olmaları gerekir. Toplumsal hareketlere katılım ve onların işleyiş süreci bu teorinin vurguladığı temel yönlerdir. Kaynak mobilizasyonu teorisi, toplumsal hareket örgütlerini ticari firmalara eş değer görerek analizler yapar. Dernekler, vakıflar, kulüpler gibi toplumsal hareket örgütlerinin nasıl kaynaklar bulduklarını ve toplumsal hareket girişimcilerinin bu kaynakları etkin ve rasyonel kullanarak nasıl ayakta kaldıklarını ve süreçlerin mekanizmalarının nasıl işlediğini inceler. Toplumsal hareketlerin amaçladığı sosyal değişmelerin hızlı gerçekleşmemesinden dolayı bu süreci uzun soluklu takip edecek formel, kurumsal yapılara ihtiyaç vardır ki bu yapılar toplumsal hareket örgütleridir. Aynı amaca yönelik toplumsal hareket örgütlerinin oluşturduğu yapılar toplamı hareket endüstrisi diye adlandırılır. Bir ülkedeki tüm toplumsal hareket örgütlerine de toplumsal hareket sektörü adı verilmektedir. Adlandırmalardan da anlaşıldığı üzere toplumsal hareketler ekonomik kurumların adlandırılmaları esas alınarak nitelendirilmektedirler. Bu teoriye göre en başarılı toplumsal hareket faaliyetlerini gerçekleştirecek parasal ve insan kaynağı sağlayan ve bu kaynağı en etkin kullanan örgütlerdir. Toplumsal hareketlerin kullandığı kaynaklar para, bilgi birikimi, üye sayısı, teknoloji, sosyal beceriler gibi imkanlardır. (Schaefer, 2013, s. 483-484)

Bu teorinin eleştirisinde öne çıkan temel nokta kaynakların tek başına toplumsal hareketlerin doğuşu, işleyişi ve başarısı konusunda yeterli açıklamaya sahip olamayacağıdır. Bir toplumsal hareket kendi içyapısının dışında da gelişen siyasi fırsatlar ve kültür gibi pek çok faktörden etkileneceği için bu dış etkenlerin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Kaynak mobilizasyonu teorisi, maliyet-çıkarcı dinamiğini ciddi şekilde etkileyen siyasi fırsatların yapısı ve kültür gibi unsurları göz ardı ettiği için toplumsal hareketleri tüm yönleriyle açıklamada yetersiz kalmakla eleştirilmektedir (Uysal, 2016, s. 5-8).

Rasyonalist paradigmada öne çıkan teorilerden birisi de “Siyasal Süreç” teorisidir. Bu teori, toplumsal hareketleri etkileyen dış süreçleri dikkate alarak, onların toplumsal hareketlerin oluşumunda ve gelişiminde önemli bir etken olduğunu öne sürer. Özellikle toplumsal hareketin ortaya çıktığı siyasi ortamın onun, gelişimini, şekillenmesini ve sonucunu belirler. Bu teoriyi benimseyen sosyologların her biri siyasi fırsatların farklı bir yönüne vurgu yapmışlardır. Devletin baskıcı olup olmamasının

toplumsal hareket açısından siyasi fırsatları etkilediğini ve bunun toplumsal hareketin kaderini etkileyen temel unsurlardan biri olduğu vurgulanmıştır. Elitlerin yapısının siyasi fırsatlar açısından önemli olduğunu ve bunun toplumsal hareketi etkilediği ön plana çıkarılmış ve incelenmiştir. Devletin özellikle de güvenlik güçlerinin etkisi ve baskısı üzerinde durmuştur (Tilly, 2008, s. 31).

Söylem Analizi Teorisi, hem maddi ve kültürel mücadeleleri açıklamaya yönelik söylemleri hem de toplumsal hayatın ve ilişkilerin inşa edilmiş olduğunu göstermesi açısından günümüz toplumsal hareket literatüründe en kapsamlı ve etkili yaklaşım olarak kabul edilmektedir. Şikayetleri ve duyguları toplumsal hareket literatürüne yeniden getiren bu teori, bireylerin kendi kişisel hayatlarını ve toplumsal yaşamı tanımlarını ve yorumlamalarını sağlayan anlam şemaları olarak tanımlamışlardır. Birey ile toplumsal hareket arasındaki ilişki kurma işlemi söylem geliştirme (framing) süreci olarak tanımlanır (Uysal, 2016, s. 11)

Touraine tarafından sanayi sonrası toplumların sonucu olarak görülen yeni toplumsal hareketler sınıf temelli çatışmaların yerine yaşam tarzını esas alan toplumsal hareketleri ön görmektedir. “Yeni Toplumsal Hareketler” teorisi olarak adlandırılan bu yaklaşım özellikle Avrupa’da çıkıp etkinlik kazandığı için Türkiye’de de iyi tanınmaktadır. Çıkar mücadelesinden ziyade kimlik, kültür ve yaşam tarzlarının yaygınlaştırılmasını esas alan bu teori devlet otoritesini ele geçirmeyi amaçlamaz (Touraine, 2016, s. 31-46).

Eski toplumsal hareketler ile yeni toplumsal hareketler arasında amaç, yöntem, sonuçlar gibi konularda temel pek çok ayrım söz konusu olup bu konuda sosyologlar farklılıkları esas alan değerlendirmeler yapmışlardır.

Biz burada bu konu üzerinde uzun teorik açıklamalar yapmak yerine olayı daha pratik anlamda ortaya koyan bir tablo ile açıklamaya çalışacağız: (Offe, 2016, s. 61)

Tablo:1.2: Yeni ve Eski Toplumsal Hareketlerin Karşılaştırılması

	<i>ESKİ SOSYAL HAREKETLER</i>	<i>YENİ SOSYAL HAREKETLER</i>
<i>TEMALAR(KONULAR)</i>	Ekonomik ve politik düzen, dağılım ve eşitlik sorunu, askeri ve toplumsal güvenlik, yoksulluk, işsizlik toplumsal kontrol, siyasal bütünleşme, bireysel ve kolektif gelir dağılımındaki iyileştirme çabaları.	Yeni sosyal hareketlerde ekonomik ve sınıfsal konular ikinci plana itilmiştir. Ekonomik ve politik eşitsizlikten ziyade kimlik, çevre, çocuk ve kadın hakları, sivil toplum ve demokratikleşme gibi alanlardaki eşitsizlikler ele alınmaktadır.
<i>AMAÇLAR VE DEĞERLER</i>	Devlet İktidarını ele geçirme. Özgürlük, eşitlik, tüketim güvenliği, maddi ilerleme ön plandadır. Maddi ve politik değerler esas alınmıştır.	Özerklik, kimlik, farklılıklarının tanınması, bürokratikleşmeye karşı muhalefet esastır. Merkezi kontrolün karşısında kişisel kimlik ve özerklik ön plana çıkarılmaktadır.
<i>AKTİVİSTLERİN YAPISI- TEMEL SOSYAL TABAN</i>	Sınıf temelli, tepkisel ve anomik nitelikler taşırlar. Siyasi (solcu, muhafazakar vb.) ve ekonomik (işçi, azınlık vb.) kodlara sahiptirler. İçlerinde liderler, komutanlar ya da ideal haline gelmiş “tip”ler yer alır.	Anomik ve tepkisel değillerdir. Mücadeleleri ekonomik olmaktan çok, kimliği daha rahatça ifade edebilme, sivil haklar gibi kavramlar üzerine kurulu kültürel alanda gerçekleşir. Bu aktörler klasikleşmiş ekonomik ve politik kodlara sahip değillerdir. Daha çok çalışan ve eğitilmiş “yeni orta sınıf” katılımcıları mevcuttur.
<i>ÖRGÜTLENME</i>	Daha çok siyasal partilere bağlı olarak örgütlenirler. İşçi sendikacılığı ve partiler ön plana çıkmıştır. Resmi örgütlenmeler ve makro ölçekli temsil birlikleri esastır.	Siyasal partilerden öte, hareketlerin hedefleri doğrultusunda kamuoyu ve medya desteği sağlamaya çalışan uzmanlaştırılmış sosyal hareket örgütleri ile fonksiyon görmektedirler.
<i>GERÇEKLEŞTİĞİ ALAN</i>	Siyasal alan. Daha çok ekonomik bunalım, siyasal kriz ve toplumsal değişimin çok yoğun olduğu dönemler.	Sivil toplum, çoğulculuk ve demokrasi ortamında daha etkin hale gelebilen sosyal hareketlerdir.

Kitle Psikolojisi: İsyanlar kolektif davranış özellikleri sergileyen kitlesel toplum hareketleridir. Bu anlamda isyanın temel aktörleri olan kitlelerin sosyo-psikolojik özelliklerini bilmek ve bu konudaki teoriler hakkında da bilgi sahibi olmak isyanları anlamada önemli bir unsur olarak önümüze çıkmaktadır. Kalabalıklar, kitleler bireysel davranış türlerinden farklı davranışlar geliştirme özellikleri ile bu konuda çalışma yapan

sosyal bilimcilerin her zaman dikkatlerini çekmiş ve bu konuda özel teoriler geliştirilmiştir.

Bu konudaki ilk çalışmalardan biri olan Le Bon'un "Kitleler Psikolojisi" adıyla Türkçeye çevrilen eseri, her ne kadar kitlelerin davranışlarını küçümseyici bir yaklaşımla ele almakla eleştirilse de konuyla ilgili temel bir eser olarak kabul edilmektedir. Günümüz kolektif davranış ve toplumsal hareket araştırmalarında Le Bon'un konuyu ele alışı ve tespitleri eski olarak değerlendirilse de yapılan çalışmaların pek çoğunda onun görüşlerine atıflar yapıldığı görülmektedir. Gerçekten o, kitle davranışlarını irrasyonel davranışlar olarak değerlendirmiş olsa da bu onun bu konudaki tespitlerini hepten değersiz hale getirmez. Yaşadığı dönemin şartları içerisinde kitlelerin daha öncesinde benzerine rastlanmayan derecede toplumların kaderinde etkili olduğunu görmek, onu bu tür değerlendirmeler yapmaya sevk etmiştir (Aytaç, 2011, s. 138-152).

Bugünkü modern toplum yapısı içerisinde bazı toplumsal hareketlerin rasyonel temellerle oluştuğunu, geliştiğini ve eylemler ortaya koyduğunu söylemek günümüz için mümkün olabilir. Fakat çağdaş olduğumuz her kolektif toplumsal hareketin planlanmış, hesap edilmiş, olduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle gösteri, isyan, gibi kolektif davranışlar kendi sosyo-psikolojisi içerisinde aniden ortaya çıkıp gelişme göstermekte ve toplumsal patlamalar şeklinde gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Le Bon'un kitle psikolojisi ile ilgili değerlendirmeleri, kitleler tarafından ortaya konulan toplumsal bir hareket olan isyanı anlamamızda önemli bir kaynak teşkil edeceği için onun görüşlerini ele alacağız.

Gustave Le Bon, "Kitleler Psikolojisi" adlı eserinde kitlelerin temel olarak özellikleri ve geliştirdiği davranışlardan bahsederken seçkinci, elitist bir yaklaşım ile konuyu ele aldığını ve içerisinde bulunduğu sosyal ortamın etkisiyle yorumlar geliştirdiğini söylemek gerekir. Onun tespitlerini bu kaçınılmaz durumdan soyutlayarak ele almak tamamen mümkün olmasa da sosyal bilimciler tarafından hala kabul gören ve önemsenen fikirlerini ana başlıklarıyla ortaya koymak gerekir (Le bon, 2013).

Le Bon'un kitlelerin davranışları hakkında olumsuz bir yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir. Bu Fransız ihtilalinin Fransız toplum yapısında meydana getirdiği büyük çaplı toplumsal çatışmalar ve yaşanan sosyal travmalardan kaynaklanmaktadır. Ona göre kitlelerin hakimiyetlerinin artması ve toplumsal ve siyasal tesirleri konusunda

yapılacak pek bir şey yoktur. Kitleler, medeniyet değil ancak anarşi üretebilirler. Medeniyetler küçük fikir aristokrasileri tarafından kurulup geliştirebilir. Kitleler şuursuz hayvani duygulara sahip olup büyük medeniyetlerin yıkılmasının temel sebepleri olmuşlardır. Kitleleri idare etmek zordur belki de pek mümkün değildir. Fakat onların psikolojisini tanımak yönüyle devlet adamları onların zararlarından ve yönlendirmelerinden uzak kalabilirler. Zaten bu konudaki çalışmasının amacı da yöneticilerin kitlelerin olumsuz davranışlarından nasıl kendilerini koruyacağını anlatmaktır (Le bon, 2013, s. 11-12). Kitleler zihniyetin tekleşmesi kanununa sahiptir. Oluşum halinde bulunan bir kitlenin ilk özelliklerinden birisi bilinçli kişiliğin kaybolup yerine kolektif bir şuurun oluşmasıdır. Bunun yanında kitleler ortak bir düşünce geliştirir ve fikri aynileşme yaşarlar. Kitlelerin meydana getiren bireylerin her biri yalnız başlarına iken sahip oldukları düşüncenin ötesinde farklı bir düşünüşe sahip olurlar. Her biri farklı özelliklere sahip olan bireyler bir araya gelerek bireylerden farklı ama kendi içerisinde uyumlu bütüncül bir yapı geliştirirler. Birey, yalnızken yapmayacağı davranışları kitle içerisinde kalabalığın psikolojik etkisiyle kendini içgüdüsüne teslim ederek yapabilir (Le Bon, 2013, s. 19-23).

Kitlelerin hareketleri rasyonelliğin dışında tamamen içgüdülerin ilkeliliğine dayanır. Aklın kontrolünde olmadıkları için kitleler çok çabuk dış etkilerin telkin ve kışkırtmalarına açıktırlar. Altında kaldıkları etkiler çok zalimce olabileceği gibi erdemli bir görünüş ile de kendini gösterebilir. Bu etki o kadar güçlüdür ki bireysel kendini koruma içgüdüğü ortadan kalkar ve birey kendini hiç düşünmeden yok edebilir. Kitleler çabuk inanılabilirlik özelliğine sahip olup bireysel olarak düşündüklerinde akli ve inanılır bulmadıkları olayları bireyler kitle içerisinde kolayca kabul edip ona göre hareket edebilirler. Aynı zamanda söylenceler kısa sürede yayılır, abartılır ve efsanevi özellikler kazanır (s; 27-37). Kitlelerin duyguları bazen basit bazen de abartılıdır. Bu durum bireyi şüpheden ve karasızlıktan uzak tutarak düşüncesinin sabit ve keskin olmasına neden olur. Kitlelere hitap edenler ve liderler bu durumu bildikleri için söylemlerinde kesin ve keskin ifadeler kullanarak muğlaklığa ve belirsizliğe fırsat tanımazlar. Kitleler de liderlerden abartıyı ve aşırılığı bekleyerek duygularına karşılık bulmak isterler (Le Bon, 2013, s. 37-40).

Zorbalık, taassup, ve tutuculuk yani muhafazakarlık kitlelerin temel özelliklerindedir. Düşüncelerini çevreye kabul ettirmek için zorbalığa dayanan

metodlar kullanmaktan hiç çekinmeyen kitleler zorbalara baskılarına da çabucak boyun eğebilirler. Despot kişilikli yönetici, kitlelerin sevdiği bir tip iken gücünü kaybeden yönetici çabucak yerinden edilir ve kitle tarafından ortadan kaldırılır. Aynı zamanda kitleler katı bir muhafazakarlık içerisinde oldukları için her türlü değişime karşı olup tam bir statükocu karakter gösterirler (Le Bon, 2013, s. 40-42).

Kitlelerin sosyal normlara aykırı davranma ve bencil teamüllere baskı açısından ahlaki özelliklere sahip olmadıkları görülürken, feragat, sadakat, hakseverlik gibi açılardan ahlaki oldukları söylenebilir. Bazı kitlesel eylemlerde bireyler canice ve ahlaksızca eylemlerde bulunurken, aynı bireyler aynı olaylarda gayet erdemli davranışlarda sergilerler (Le Bon, 2013, s;42-44). Kitleler karmaşık, felsefi fikirleri yerine basit ve sade fikirleri benimserler. Bu yüzden karmaşık felsefi düşünceler belli aşamalardan geçerek kitlelerin kabul edebileceği seviyeye indirgenirler ve ancak bu sayede kitlelere nüfuz edebilirler. Fikirler kısa cümlelerle ve sloganik ifadelerle sistematik hale getirilerek takdim edilir. Düşüncenin kabul ettirilmesi zor olabilir ve uzun zaman da alabilir. Fakat bir kez benimsendikten sonrada değiştirilmesi veya ortadan kaldırılması da o kadar güç olur. Kitleler, mantıklı değerlendirme yapamazlar ya da mantıkları doğru çalışmaz bu yüzden de mantık yoluyla kontrol altına alınamazlar. Kitleler, akıl ve mantığı kullanma yetisinden uzak oldukları için hayalleriyle kontrol altına alınabilirler. Yalnızca hayaller onları korkutur ve kendine çeker ve onların eylemlerinde etkili olur. Bu yüzden ki hayali canlandırmalar olan tiyatrolar kalabalıklar üzerinde büyük etkilere sahip olup kitlesel bir tesir alanına sahiptirler. Yöneticiler veya kitlelere hükmeden liderler bu özelliği bildiklerinden yönetimlerinde kitlelerin hayal gücüne göre hareket etmişler ve onların hayallerini yıkacak davranışlar içinde olmamışlardır (Le Bon, 2013, s. 51-54).

Kitlelerin inançları ve kanaatleri dini hislerle benzerlik gösterir. Aşırı sevgi, korku, itaat, taassup, hoşgörüsüzlük, adanmışlık, gibi dini duygular kitlelerde de gözlenebilir. Bu duygular kitlelerin ruhuna yerleştirilir ve onların motivasyonunda rahatça kullanılabilir. Kitlelerin değer yargılarının almış olduğu dini şekil hakkında bilgi sahibi olunmadan tarihi olaylar ve bu olayların doğurduğu sonuçlar tam olarak anlaşılabilir (Le Bon, 2013, s;55-60). Kolektif hayatın sorunlarına çözüm üretmek için bir kitle analizi çalışması yapan bilim adamlarından biri de Sigmund Freud'dur (Freud, 2013). Freud, genel itibariyle Le Bon'un çalışmalarını takdir edip, ona hayranlığını

ifade ederken temel eksikliğinin liderle kitle arasındaki bağın tarif edilip bırakılmasında olduğunu ifade eder. Gerçek bir kitle psikolojisi kuramı, lider ile kitle arasındaki bağın betimlenerek bırakılmasıyla tamamlanamayacağı, aksine analitik bir çerçeveye bunun açıklanması gerektiğini söyler. Ona göre bireyler ile lider arasındaki ilişki dışsal bir nesne olan liderin bireyler tarafından ortak ego ideali olarak seğmesi ve onunla özdeşleşmesiyle gerçekleşir (Aytaç, 2011, s. 154-155).

İhtilal: Türkçe sözlüklerde bir ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısını veya yönetim düzenini değiştirmek amacıyla kanunlara uymaksızın cebir ve kuvvet kullanarak yapılan geniş halk hareketi, şeklinde tarif edilen ihtilal bazen silahlı kuvvetlerin mevcut siyasi yapıyı değiştirmek için gerçekleştirdiği askeri faaliyeti (darbe) ifade etmek içinde kullanılır. Atmış ihtilali, on iki eylül ihtilali kullanımlar askeri darbeleri ifade eder. Aynı zamanda ihtilal devrim kelimesinin eş anlamlısı olarak sözlüklerde yer almaktadır (T.D.K, 1998).

Ayaklanma: Sözlükte davranıp ayağa kalkmak, yürümek, kıyam, dava iddia etmek, kalkışmak isyan etmek anlamlarına gelen ayaklanma; bir yığın veya zümrenin geniş topluma veya geniş bir halk yığınının yöneticilere karşı somurtma ve homurtu ile başlayan karşı koyma halidir. Ayaklanma, şüphesiz homurtudan kuvvetlidir. Fakat ihtilal ve devrimden çok zayıftır. Bir homurtu, ayaklanma halini alamayacağı gibi her ayaklanma da ihtilal halini hele devrim halini hiç alamaz. Bununla birlikte ayaklanmalar sosyal memnunsuzlukların belirtisi oldukları için ötekilere hazırlık teşkil ederler (Ülken, 1969, s. 31).

Genelde otoriteye karşı aniden ortaya çıkan kolektif şiddet biçimi olan ayaklanmanın, sivil kargaşadan çıkıp ayaklanma halini alması noktasında tespitte dayalı bir problem ortaya çıkmaktadır. Ayaklanmanın otoriteye karşı olması durumunda kanunsuz bir eylem ve suç olarak yaftalanması onu gözden düşürebilir. Bu ayaklanmayı çapulcu hareketi, deli saçması, holigan grupların eylemi gibi ithamlarla karşı karşıya getirebilir. Bu otorite taraftarı yanlı değerlendirmelerin yanında sosyologlar, ayaklanmaları yapısal toplumsal problemlerin ve gerilimlerin belirtisi olarak görmüşlerdir (Marshall, 2005, s. 48).

Direniş: direniş, bir toplumsal kümenin, başka toplumsal küme ya da bireylerin kimi tutum ve davranışlarını değerletirmeğe zorlamak üzere onlarla toplumsal (özellikle ekonomik ve siyasi) ilişkileri kesmesi anlamına gelmektedir. Toplumda halkın veya bir

zümrenin uygun bulmadığı herhangi bir karar veya davranışa karşı söz ve hareket halinde alınan menfi davranış. Bir zümrenin şiddetli protestosu (Ülken, 1969, s. 237).

Kalabalık: Kalabalık kavramı, maddi (bedenlere ait) bir biriktirmeyi gerektiren ve bir anda dikkati çeken bir hedef yüzünden kolektif bir heyecanın etkisiyle harekete geçebilen sosyal topluluk olarak tanımlanmıştır. Dört türlü kalabalıktan bahsedilebilir:

1.) Gelişigüzel kalabalık ki, dikkati çeken herhangi bir vakada toplanan kimselerin son derecede aşağı ve rastgele bağlanışları ile tanımlanır. 2.) Öyle sayılmış kalabalık ki, birincisine benzerse de, üyelerinin bazı kurallara bağlı olmaları ile ondan ayrılır. Bir sporun oyununu seyircileri gibi. 3.) Etkili (aktif) ve ya asıl kalabalık, başlıca suç kalabalığıdır. 4.) İfadeli kalabalık: ritmi hareketlerle birikmiş gerginliği gevşetir ve başlıca örneklerinin bazı tarikat ayinlerinde, ilkelerin dini törenlerinde görülür. (Ülken, 1969, s. 159)

Kalabalıkları oluşturan bireyler, ortaklaşa bir görevi yerine getirmek amacıyla bir araya gelen ortak güdülenmiş sosyal yapılar olmayıp, kendi aralarında da iş bölümü, ortak statü ve lider hiyerarşisi de söz konusu değildir (İçli, 2009, s. 70-71).

Sosyal yığınların bir çeşidi olan kalabalıkları gruplardan ayıran belli başlı özellikleri şöyle sıralamak mümkündür:

- Kalabalıklar aynı mekanı kullanan hatta iç içe bir yakınlık içerisinde olan geçici bütünlüklerdir.
- Kalabalığı oluşturan bireyler arasında etkileşim ve ilişki hemen hemen yok denecek kadar azdır. Belki hiç yoktur.
- Kalabalıkları oluşturan bireyler birbirlerini fiziksel olarak tanıyıp isim olarak tanımazlar.
- Kalabalıkların içerisinde örgütlü bir yapılanma söz konusu olmayıp tamamen gevşek, hiyerarşik olmayan bir sitem hakimdir.
- Kalabalıkları oluşturan bireyler kısa süreli aynı mekânları kullandıkları için birbirlerini etkilemezler.
- Kalabalıklardaki bireyler bir kalabalıktan başka kalabalığa geçerek sürekli yer değiştirirler (Güney, 2009, s. 186).

Kalabalıklar pasif, rasyonel olarak yeteneklerini ortaya koyamayan sosyal yapılar gibi algılsa da bireyler kalabalık içerisinde çeşitli etkileşimler gösterebilirler. Kalabalıklar gruplar ile sosyal kategoriler arasında bir yerde olup bireyleri içerisinde barındırır ve her birey çeşitli kalabalıklarla ilişki içerisinde. Bu ilişkileri Fichter, şu şekilde ortaya koyar (Fichter, 1996, s. 47-49).

- Her birey mecburi olarak bir kalabalık içerisinde yer alır. Hiç kimsenin özellikle de bir kentlinin kalabalıklardan uzak kalması mümkün değildir.
- Kalabalıklar yapılanmamış olduğu için birey kalabalık içerisinde herhangi bir statüye sahip değildir.
- Kalabalıklar içerisinde birey kontrol altına alınmış, örüntülenmiş yani sistematik olarak birbirini takip eden davranış sergilemekten uzak olabilir.
- Kalabalık içerisinde birey sosyal bir davranış sergilemeyip, diğerlerinin davranışlarıyla aynı olan kolektif davranış sergiler.
- Kalabalıkların doğasının bir sonucu olarak birey kişiliğini kalabalıklar içerisinde eritebilir. Yani birey kalabalıkla özdeşleşir.
- Kalabalık içerisinde sosyal sorumluluk azalır. Kalabalığın bir parçası olmak bireyin kolektif eylem uğruna kendi sorumluluğunu terk etmek demektir. Kalabalıkların etkileyici ruhu bireyleri geçici de olsa bir araya getiren temel etkidir. Bireylerin kalabalık içerisindeki kısa süreli bulunuşu ve anonim davranış sergilemelerinden dolayı kişisel sorumsuzlukları epey fazladır.

Halk: Halk, bir toplumda halen yaşayan çeşitli toplum kesimlerini kapsayan dil, gelenek, tarih, ortak mekan, örf ve anane gibi ortak niteliklere sahip homojen bir bütün olarak tanımlanabilir. Aynı ülkede yaşayan, aynı uyrukta olan insan topluluğudur. Siyasal anlamda ise bir ülkede yaşayan vatandaşlar bütünüdür. 19. yüzyıla kadar halk; taşrada yaşayan, kaba cahil, okuma yazması olmayan kültürsüz toplum kesimi olarak tanınmıştır. Kentli ve köylü ayrımı böyle bir anlayışın sonucudur. Genel olarak toplumun yapısı halk ve aydınlar olarak iki tabakadan oluşur. Bu durum Batıda da ‘‘aristokratlar’’ ve ‘‘halk’’ diye iki toplumsal ayrışım ile karşımıza çıkmaktadır. Halk kültürü, halk sınıfı, halk müziği, halk edebiyatı gibi sınıflandırmalar mevcut olup bu toplumun orta veya aşağı kısmının sahip olduklarını ifade etmektedir. Genel olarak söylenebilir ki halktan kast edilen toplumun bütünü olmayıp sosyolojik olarak toplumun

bir kısmının özelliklede orta veya alt kısmıdır. Halk, ortak bir kültüre sahip olduğu için ortak bir harekete yönetilebilir (Ercan, 2010, s. 71-72).

Devrim: Tarihsel açıdan büyük öneme sahip olan devrimler, nadir gerçekleşen toplumsal olaylar olmakla beraber siyasal ve toplumsal düzeni şiddet kullanarak değiştirmeyi ve yerine yeni liderlerle yeni ilkeler kurmayı amaçlayan büyük sosyal olaylardır. Devrim kitlesel toplumsal hareket olma, büyük bir reform ve değişim sürecine yol açma, şiddet kullanımı ve tehdit içermesi gibi özellikleri kendi içerisinde barındırır. Bu özellikleri içerisinde alan bir tanımla, devrim; başlıca toplumsal reform süreçlerini uygulamak için başlatılan kitle hareketinin şiddet kullanarak siyasal iktidarı ele geçirmesidir (Giddens, 2000, s. 531).

Devrim sonucunda yalnız yönetici zümreler hâkimiyetlerini kaybetmez, bunun ötesinde toplum tabakaları bütünlüğünü kaybeder ve toplum yeni bir bütünleşme ile yeniden şekillenir. Devrim, toplumun yeniden bir yapı oluşturması ve kültürel açıdan değerlerin kökten değişmesidir. Toplum yeni bir şekle bürünme ve kültürel açıdan büyük değişimler yaşama aşamalarında büyük şiddet eylemleriyle karşı karşıya kalır. Devrim eski devrenin bitip yeni bir dönemin başlamasıdır (Ülken, 1969, s. 79).

Toplumsal devrimler modern dünyada gerçekleşen ender olaylar olup, meydana geldikleri milletleri diğer milletlerden öne çıkarır ve büyük sıçrama yapmasını sağlar. Aynı zamanda uluslararası alanda da büyük etkilere sahip olan devrimler, diğer uluslar için model teşkil ederek onların kapsamlı toplumsal değişim içerisine girmelerini sağlayan idealler doğururlar. Devrimler, toplumların tek değiştirici özelliği olmayıp bunun haricinde de pek çok değiştirici unsur vardır. Muhakkak ki her ülkede büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Fakat her ülkenin kendine ait sosyoekonomik değişimleri farklılık gösterir. İşte bu yönüyle de yani her ülkede farklı şekiller ile ortaya çıkabilme özelliğine sahip olmasıyla da devrimler özel ilgiyi hak eder.

Devrimler bir toplumun siyasal ve sınıf yapılarının hızlı, temelden dönüşümüdür ve tabandan gelen sınıf esaslı isyanlar aracılığıyla başarıya ulaşırlar. Devrimler; toplumsal, yapısal değişimin sınıf ayaklanmaları ile ve siyasal olanın toplumsal değişimiyle diğer çatışma ve dönüşüm süreçlerinden ayrılırlar. Bu açıdan devrimin kendine özgü yönü hem toplumsal yapıda hem de siyasal yapıda karşılıklı olarak temel değişimleri meydana getirmesidir. Bu değişimler sınıf mücadelesi temelli

şiddetli toplumsal ve siyasal mücadeleler aracılığıyla meydana gelir (Skocpol, Devletler ve Toplumsal Devrimler çev: S. Erdem Türközü, 2004, s. 23-26).

BİRİNCİ BÖLÜM KURAMSAL ÇERÇEVE

İsyan, devrime göre daha yaygın olarak gerçekleşen kitlesel sosyal hareketlerdir. Toplumların tarihinde devrim gibi daha karmaşık ilişkileri, güçlü ideolojik beslenmeleri ve uzun tarihsel birikimleri gerektiren sosyal olaylar nadiren gözlemlenir, hatta bazı toplumlarda hiç görülmediği de olabilir. Çünkü devrim pek çok sosyal gereksinimlere ihtiyaç duyarken, aynı zamanda olgunlaşmış derin entelektüel birikimleri de bünyesinde barındırır. Bu iki halin tarihi şartlar içerisinde bir araya gelmesi her toplum için mümkün olmayabilir. İşte bu sebeplerden dolayı devrim, toplumlar tarihinde ender görünen olaylar olarak kabul edilmiştir (Skocpol, 2004, s. 24).

İsyan da muhakkak ki nadir gerçekleşen kitlesel sosyal hareketlerdendir. Fakat görünürlüğü açısından devrimlere göre daha sık ve yaygındır. Çünkü isyan; mevcut duruma itiraz olup huzursuzluğun şiddet ile ortaya konulup, protesto edilmesini ifade etmekle beraber eskinin değiştirilip yerine yeninin getirilmesini hedef olarak benimsemez. Aynı zamanda isyandan sonra ne olacağı konusunda bir düşünce var olmadığı için yeni, orijinal fikir üretilmesini gerektiren entelektüel bir çabayı da gerektirmez (Arendt, 2012, s. 51).

İsyanlar, her ne kadar devrim gibi ender görülen ve gerçekleştiğinde toplumun üzerine kurulduğu temel unsurlarda radikal değişiklikler meydana getiren sosyal hareketlerden olmasa da, yine de diğer sosyal hareketlerin içinde oluşum öncesi yaşanan olaylar, oluşumları sırasında gerçekleşen toplumsal eylemler ve sonrası ortaya çıkan sonuçları itibarıyla toplumların kaderini etkileyen sosyal hareketlerin en önemlilerinden biridir.

İsyanların meydana gelmesi için toplumun yaşadığı süreç içerisinde memnuniyetsizlik ve huzursuzluğun kaynağı olan durumların ortaya çıkması gerekir. Toplumun beklentileri ile yöneticilerin bu beklentileri karşılama arasındaki orantı huzursuzluğun ve memnuniyetsizliğin derecesini belirler. Şayet beklentiler ile karşılanması konusundaki makas dar olursa tepkiler homurtu ve şikayetten öteye gitmez. Fakat bu makasın açık olması ortaya çıkacak tepkisel eylemin şiddetini artırır ve otoriteyi sorgular hale getirir. Bu durum belli bir süreyi içerisinde alan kuluçka

döneminden sonra siyasi yapıya karşı şiddeti de içeren eylemleri doğurur ki bu da isyandır (Güngör, 2010, s. 112).

Toplum bilimleri açısından isyan, yönetimi elinde bulunduran siyasal otoriteye karşı girişilen bir eylem olması nedeniyle isyan hareketinin otoritenin elinde bulundurduğu ve meşruiyetini sağladığı güvenlik aygıtlarıyla karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz bir sonuçtur. Bu durum ister isyancıların, silahlı güvenlik güçlerinin hakimiyetini ortadan kaldırmaya yönelik olsun isterse de güvenlik güçlerinin, isyancıların girişimlerine son vermeye yönelik olsun neticede şiddeti doğurur. Şiddet, isyan için kaçınılmaz bir sonuç olup toplumsal yapıda telafisi mümkün olmayan travmalar ortaya çıkarır. İşte bu açıdan isyan diğer kitlesel sosyal hareketlerin içinde önemli bir yere sahiptir (Michaud, Tarihsiz, s. 20).

Doğurduğu sonuçlar açısından da isyan önemli sosyal değişiklere neden olur. İsyân, devrim kadar köklü değişikliklerle sonuçlanmasa da başarılı veya başarısız olsun toplumların siyasi ve kültürel hafızalarında önemli bir yer tutar. Başarısızlık neticesinde isyana katılan toplumsal kesimlerin maruz kaldığı şiddet ve bunun neticesinde ortaya çıkan mağduriyetler o toplumlar var olduğu müddetçe toplumsal hafızada korunur, kültürel bir unsur olarak gelecek nesillere aktarılır. Başarılı olunan isyanların sonunda da elde edilen haklar yeni toplumsal gelişmelerin yolunu açarak farklı roller ve statülerin oluşmasına neden olur. Başka bir anlamda toplumsal işleyişte köklü değişikliklere yol açar (Türkdoğan, 2013, s. 394).

İsyân, toplumda büyük değişiklikler meydana getirme ve sonraki süreçleri etkileme yönüyle devrim kadar ilginç gelmemiş olsa da protesto, gösteri, yürüyüş gibi diğer toplumsal hareketlere göre etki alanı, katılım kitlesi, otorite ve isyancı ilişkileri, ortaya çıkan şiddet ve sonuçları gibi konular açısından daha çok ilgi görmüştür. Yine her devrimin bir isyan hareketi olarak ortaya çıkmış olması da isyanla devrimin aynı kategoriler içinde ele alınmasına neden olmuş, sosyal bilimcilerin bu toplumsal hareket türüne ilgilerini yoğunlaştırmıştır (Giddens, 2000, s. 540).

1.1.DİN FENOMENİ

Din, pek çok toplum bilimi tarafından ele alınıp incelenmekle beraber tanımı konusunda üzerinde uzlaşamadıkları sosyal bir olgudur. Bunun temel nedeni dinin evrenselliği, çeşitli şekillerde tezahür etmesi ve heterojenliği gibi özelliklere dayanmaktadır. Bu anlamda birkaç dakika içinde yüzlerce din tanımının yapılabileceğini söylenmektedir (Kehler, 2007, s. 22). Yine aynı şekilde Max Weber de din sosyolojisi alanında yazdığı makalelerin toplandığı eserinin başında dinin tanımlanmasının hemen öyle mümkün olmayacağını da ifade etmektedir (Weber, 2012, s. 87).

Bununla beraber insanlıkla aynı yaşa sahip olan dinin tanımı konusunda pek çok teşebbüs ortaya konulmuştur. Bilimsel açıdan ve dini inceleyen din bilimleri açısından din için aşkın bir varlığın vaz'ettiği ya da onun ürünü olduğu konusunda her zaman mesafeli bir yaklaşım söz konusu olmuştur. Bugün dinin tanımı ve kökeni konusundaki yaklaşımlar daha ziyade Batı'da yapılan din toplum ilişkileri üzerine yapılan çalışmalara dayanmaktadır. Dinin bir bilimsel olgu olarak incelenmesi ve tanımlanması değerlendirilirken Batı'nın bu kilise-toplum, kilise, bilim, bilgi eksenli ve gerilimli yaklaşımları ön plana çıkmıştır (Subaşı, 2014, s. 18).

Dinin tanımı üzerine yukarda ifade edilen metodolojik sorunlar olsa da temel bazı vurgularla beraber din ve tanımı üzerinde durmak gerekir. Din kök olarak Arapça ن-ي-د fiilinden türemiş bir kelime olup boyun eğmek, borç almak, şeriat, kanun, âdet, vera, ceza, gibi anlamlara gelmektedir (Larousse, 1989).

Dinin terim anlamı konusunda pek çok tanım İslami literatürlerde bulunmakla beraber genel itibariyle öne çıkan ve kabul gören tanımın şu şekilde olduğunu söyleyebiliriz: Din; akıl sahiplerini kendi iradeleriyle bizzat hayırlara sevk eden ilahi bir nizam, Allah tarafından konulmuş ve insanları O'na ulaştıran bir yoldur. İman ve amel konusu olarak akıl ve ihtiyara teklif olunacak hak ve hayır kanunlarının bütünüdür (D.İ.B, 2006, s. 122).

Batı dillerinde kullanılan din anlamındaki "religion" sözcüğü Latince kökenlidir. Bu kelime Roma'da değişik şekillerde yorumlanmış olup bazı zamanlarda "bir araya gelmek" bazı zamanlarda da "yeniden okumak" anlamlarında kullanılmıştır.

Dinin ritüeller biçiminde tekrar edilme veya tanrıları ve insanları bir araya getirme özelliği nedeniyle “religion” kelimesi kullanılmış olabilir (Furseth, 2011, s. 43).

Bu kelimenin iki ayrı kökten gelmiş olacağına dair görüşler vardır: Birincisi, Hıristiyan Çiçeron diye bilinen Lactantius, “İlahi Müessese” adlı eserinde kelimenin bağlanmak anlamındaki “religare” kökünden geldiğini bu anlamıyla insanların din yoluyla Tanrıya ve birbirlerine bağlanmaları anlatılarak ifade etmektedir. Bu bağlılık korku ve saygı içeren bir bağlılıktır. İkinci görüşe göre ise, Çiçeron “Tanrının mahiyeti” adlı eserinde kelimenin “raligere” kökünden geldiğini söylemektedir. Bu kelime ise bir işi tekrar ve dikkatlice yapmak anlamına gelmektedir. Buradaki tekrar ibadet ve ayinleri ifade etmektedir (Günay, 2000, s. 193).

Dinin tanımı konusunda sosyolojik olarak iki yaklaşımın ön plana çıktığını görmekteyiz. Bunlar dinin özsel ve işlevsel olarak tanımlanmasıdır. Genel olarak din tanımı üzerine yapılan tartışmalar bu ikisi üzerinde yoğunlaşmış, birinin tercihi ile din toplum ilişkisi ele alınmaya çalışılmıştır (Berger, 1993, s. 91).

Özsel tanımlar kutsal olana vurgu yapar ve onun ne olduğunu açıklamaya çalışır (Droogers, 2012, s. 423). Dinin özsel tanımlarında genellikle insan dışı etkenler, doğüstü alem, gözlemlenemeyen gerçeklik, aşkın gerçeklik, kutsal düzen gibi sözcükler kullanılmış ve dinin aşkınlığı ve kutsallığı üzerinde durulmuştur (Okumuş, 2003, s. 56). Daha çok insanın inandığı nesneden hareket ederek bunu ne olduğunu açıklamaya çalışan özsel tanımlar, felsefi temelli tartışmaların ürünü olarak görülmekte ve onun davranışları meydana getirme konusundaki işlevini gözardı etmektedir (Aslatürk, 1999, s. 32-33).

İşlevsel tanımlar, dini ferdi ve toplumsal etkileri üzerinden hareketle tanımlama çabası içerisindedir. Bu tanımlamalarda dinin fert ve toplum üzerinde meydana getirdiği olumlu veya olumsuz etkiler ön plana çıkmakta, onun fonksiyonel yönüne vurgu yapılmaktadır (Furseth, 2011, s. 52). İşlevselci din tanımları, özsel din tanımlarına göre daha geniş bir anlamı içine alırlar. Bu din tanımlarında Tanrı kavramı, açık olarak vurgulanmayarak sosyal bütünleşmeyi esas alan ve değer katan özellikler ön plana çıkarılmaktadır. Bu yaklaşım anlam sistemi olan bütün düşünce ve davranışları din olarak kabul etmektedir. Özellikle çağımızda var olan ve Tanrı ile alakalı olmayan ideolojik yaklaşımlar da din olarak kabul edilmektedir (Okumuş, 2003, s. 62)

Bu çalışmada din isyan ilişkisi ele alınırken dinin fonksiyonel tanımlarından hareket edilmiştir. Din ile toplumsal bir olgu olan isyan bu bağlamdaki tanımlara göre ele alınmış ve incelemeye tabi tutulmuştur.

Dini, kolektif şuurun ortaya çıkmasında en önemli kurumlardan birisi olarak gören ve toplum için vazgeçilmez bir unsur olarak kabul eden, aynı zamanda din sosyolojisi ilminin kurucularından biri olarak kabul edilen Durkheim'in tarifini buraya almak gerektiği kanaatindeyiz. O, "Dini Hayatın İlk Şekilleri" adlı eserinde dini şu şekilde tarif etmektedir:

"Bir din, kutsal yani profandan ayrılmış, yasaklanmış şeylerle ilgili inanç ve uygulamalara dayalı bir sistemdir, bu inançlar ve uygulamalar onları kabul eden herkesi, kilise diye isimlendirilmiş, manevi bir cemaat içinde birleştirir". (Durkheim, 2005, s. 63).

O tarifinde dini, kilise fikrinden ayırmayarak onun kolektif yönüne önemli bir vurgu yapmaktadır.

İsyan olgusunun toplumlarda sosyal bir hareket olarak ortaya çıkabilmesi çok ciddi motivasyonlara ihtiyaç duyulacağı yadsınmaz bir gerçekliktir. Bu anlamda dini kültürel bir sistem olarak gören, güdüleme ve iç duygular oluşturma yönüne önemli vurgu yapan Geertz'in (Geertz, 2010, s. 112-113) din tanımına da burada vermek gerekir Ona göre din;

| 1 | bir semboller sistemidir ki, | 2 | insanlar için güçlü, kapsamlı ve uzun süre devam eden ruh halleri ve güdülenmeleri tesis etmek üzere işler, | 3 | (bunu) genel bir varoluş düzeninin kavramlarını formüle ederek ve, | 4 | bu kavramları bir olgusalık. havasıyla | 5 | ruh halleri ve güdülenmelerin kendilerine özgü bir biçimde gerçekçi göründükleri (bir havada yapar).

Geertz, tanımındaki her bir yargıyı numaralandırarak açıklamaktadır. O, dini bir semboller sistemi olarak görmekte bu kutsal semboller halkın davranışlarını biçimlendiren bir model oluşturmaktadır. Dini semboller insanlara dünyanın gerçekte ne olduğunu anlama konusunda bir model sağlamaktadır (Geertz, 2010, s. 113-117).

Dini semboller, aynı zamanda insanlara ve toplumlara uzun süreli şuur ve güdüler kazandırmaktadır. O bunu "ethoss" olarak adlandırmaktadır (Geertz, 2010, s. 117-120).

“Anlam Problemi” olarak bilinen bocalama, ıstırap ve kötülük problemi ile baş etmesidir. Dini ideolojiden, bilimden, sanattan ve benzeri şeylerden ayıran en önemli faktör onun sağduyunun tatminkârsızlığını gidermek için bu dünyanın ötesine geçmesi ve kozmik bir düzen sunarak nihai anlam sağlamasıdır. Geertz, bir dinin anlam Problemi ile baş edebilmesi için sadece dünya görüşü değil, bu dünya görüşüne uygun olan tutum ve davranışları da sunması gerektiğini öne sürmektedir (Geertz, 2010, s.120-133).

Din bunu, “bu kavramlara fevkalade bir gerçeklik havası giydirecek gerçekleştirir. ”Geertz’e göre dinin formüle ettiği kavramların gerçekliği, otoritenin kabulüne dayanmaktadır. Yani insanlar kendi güçlerinin üstünde olan bir güce gönderme yaparak dini bakış açısını kabul etmektedirler. Otoritenin kabulü ise ritüel sırasında gerçekleşmektedir. Geertz, bu anlamda ritüele büyük önem vermektedir. Çünkü ona göre dünya görüşünün ve ethosun birbirini takviye ettiği ve insanlarda her ikisinin de gerçek ve mükemmel olduğu duygusunun yarandığı yer ritüeldir (Geertz, 2010, s.133-144)

Dinin beşinci ve son özelliği olarak belirttiği husus, ritüel sırasında ortaya çıkan duygunun sağduyuda (common sense world) kişinin tutum ve tavırlarına yansımaları sonucu, dinin sağduyuyu şekillendirmesidir. Ritüel, insanlarda bazı ruh hallerini ve güdülerini teşvik etmekte ve “söz konusu ruh halleri ve güdüler [onlara] yegâne gerçeklik olarak görünmektedir.” Böylece din sosyal düzeni şekillendirmekte ve toplumsal değerler için de zemin oluşturmaktadır (Geertz, 2010, s. 144-149).

Dinin tanımları konusunda ortaya çıkan en büyük handikap, bu tanımların yer yüzündeki tüm dinleri kapsamamasıdır. Din bilimlerindeki genel kanaate göre bu problemi en aza indiren din tanımı Rudolf Otto’ya aittir. Onun tanımının pek çok din bilimci tarafından da kabul görmüş olması bu tanımın güçlü bir yönü olduğunu ortaya koymaktadır. Otto’ya göre din; “*kutsalın tecrübesidir*”. Bu tanım ilk etapta şekilci ve kapalı bir gibi görüntüye sahip olsa da ferdin kutsal olanı yaşayabilme yeteneğini ortaya koymakta daha da ötesinde bu tecrübenin onun varlığının gereği olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tanım, aynı zamanda dinin fertlerin tek tek zihninde oluştuğu gerçeğini de anlatır. Çünkü tecrübeler, her zaman bir ruh bir şuur olarak fertlerle ilişki halindedir (Freyer, 2013, s. 55). Bu tanım her ne kadar aşırı derecede psikolojik olarak eleştirilmiştir

almış olsa da Wach göre Otto'nun kutsalın açıklanmasında kullandığı sır kavramı onun tanımının objektifliğini ortaya çıkarır (Wach, 1995, s. 38).

Giddens, toplum bilimlerinde dinin ne olduğu konusunda ortaya çıkan tartışmaların üzerinden gelmek için dinin ne olmadığı konusunun belirlenmesinin uygun olacağını öne sürmektedir. Özellikle dine kültür temelli yaklaşımların doğurduğu güçlüklerin bu şekilde aşılabileceğini söyler ve şu dört özelliği sıralar: (Giddens, 2000, s. 464)

Birincisi; dinin tek tanrı inancıyla özdeşleştirilmemesi gerekir. Çünkü dinlerin pek çoğunda çok tanrı inancı vardır. Hıristiyanlık gibi dinlerde bile tanrıyla özdeş kutsal vasfına sahip figürler bulunmaktadır.

İkincisi; din, müminlerinin davranışlarını belirleyen ve onlara ahlaki normlar telkin eden emir ve yasaklarla özdeşleştirilmemelidir. Kulların davranışlarını kontrol altında tutan ve nasıl davranacaklarını telkin eden tanrı anlayışı pek çok din anlayışıyla ile örtüşmemektedir. Mesela eski Yunan dinlerinde tanrılar, inananlarının davranışlarıyla ilgilenmemektedir.

Üçüncüsü; din, dünyanın var oluşu, işleyişi ve sonu konusunda açıklama yapmak zorunda değildir. Her ne kadar pek çok din insanın varoluşla ilgili sorularına cevap vermekte olsa da bazı dinler bu sorunla ilgili herhangi bir cevap ortaya koymazlar. Özellikle Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslam gibi gelişmiş dinler bu konularla alakalı anlatımlara sahip olsa da diğer bazı dinlerde bu konuyla ilgili açıklamalar bulamamaktayız.

Dördüncüsü; din, duyuların algılamadığı doğüstü dünyaya inanma konusuyla özdeşleştirilmemelidir. Bazı dinler dünyanın metafizik işleyişi ile ilgili veya metafizik arka planıyla ilgilenmezler. Mesela Konfüçyüs'ün ortaya koyduğu din, dünyanın uyumunu kabul etmekle beraber ardında yatan gerçekleri bulmakla ilgilenmez.

1.1.1. Din ve Toplum

Din, ferdin kendi iç tecrübesi olma haliyle subjektif bir karakter ortaya koyarken bu tecrübenin ferdi aşan yönüyle de objektif karakter kazanır. Çünkü din, sadece kutsalın tecrübe edilmesiyle içsel bir anlam alanı oluşturmaz, aksine içinde

bulunduğu sosyal- kültürel ortamın meydana getirdiği bir takım semboller, değerler, imgeler ve pratikler yoluyla somutlaşarak objektif bir hal alır (Çoştu, 2011, s. 78-79).

Sosyal hareketlerin temel aktörü olan ferdin dini tecrübesinin somutlaşarak toplumsal hayatta nasıl Şekil aldığının bilinmesi, onun ve onun içinde bulunduğu toplumun dini davranışlarını anlamakta ve tanımlamakta önemli bir etken olarak önümüze çıkmaktadır. Bu nedenle dini tecrübenin ortaya çıkışıyla ilgili bazı görüşleri ortaya koymak gerekmektedir.

Dini tecrübenin objektif olarak ortaya çıkması ile ilgili Wach, üçlü bir tasnif metodu izlemiştir; teorik boyut, pratik boyut, sosyolojik boyut. (Wach, 1987, s. 12-16)

Dini Tecrübenin Teorik Boyutu: Her dinin kutsallaştırdığı mukaddes kabul ettiği inanç esasları vardır. Bu inançların toplum üzerinde çok büyük etkisi olup temel bütünleştirici esasları oluşturur. İnanç esasları ve semboller dini birliğin sağlanmasında önemli bir yere sahipken aynı zamanda dışardan gelecek bi'datlar gibi dış saldırılara karşıda koruyucu özellikleri vardır. Gelişmiş dinlerle beraber orta dereceli kültür dinlerinde de yoğun teolojik bilginin üretildiği görölmektedir. Özellikle İşlam bilimlerinden olan kelamın bu alanda geniş bir literatür oluşturduğu söylenebilir.

Dini Tecrübenin Pratik Boyutu: Din, sadece inanç boyutuyla tecrübe edilmez. Öğretilen inançların davranışlara dönüşerek bir ritüel olması ve somutlaşması onun uygulama yönünü ortaya koyar. Pratik boyut toplumun birleştirici unsurlarından biri olup özellikle toplu olarak yapılan ibadetler toplumsal Şuurun oluşmasında etkindir. Dinin inanç yönüyle ibadet yönünü birbirinden ayırmak mümkün değildir. İman tek başına bir iddia ortaya koyarken ibadette bu inancın ispatı yani somutlaşmiş halidir. Din ile ibadetler o kadar bütünleşmiştir ki ibadetler olmasa bir dinin uzun süre hayatını devam ettirmesi mümkün görünmemektedir.

Dini Tecrübenin Sosyolojik Boyutu: Teorik ve pratik boyutları tamamlayan üçüncü unsur dinin toplumsal bir görüntü haline geldiği sosyolojik boyuttur. Yaşamak iddiasında olan bir din, doğası gereği sosyal bir temel üzerine kendisini inşa etmesi gerekir. Din inanç esaslarının paylaşıldığı, ibadetlerin ortaklaşa yapıldığı sosyal zemini cemaatleşerek gerçekteştirir. Bu anlamda dini cemaatler veya dini birlikler dinin birer üretimidir. Din, cemaat oluşturmak yoluyla sadece bütünleştirici bir anlamda ortaya çıkmaz, bazen de mevcut dini yapının içinde farklılaşmalara da sebebiyet verir. Bu

durumda aynı din içerisinde farklı dini grupların ortaya çıkmasına neden olur ki daha ileride toplumsal çatışma nedeni de olabilir. Dini gruplar, ortaya çıkışları, lider ilişkileri, sosyal etkileşimleri gibi konularıyla sosyologlar için zengin bir araştırma alanı oluştururlar.

Glock, dini tecrübenin boyutları konusunda Wach'tan farklı olarak beşli bir tasnife gitmesine rağmen ilk ikisi yani inanç ve ibadet boyutları yaklaşık aynı bakış açılarını içererek benzerlik göstermektedir. O farklı olarak bu boyutlara tecrübe, bilgi ve etkileme boyutlarını da eklemektedir (Clock, 2007, s. 271).

Dinin Tecrübe Boyutu: Dini inanç ve dini pratikle alakalı, hassas ve daha az açık olan yaşantı şekillerinin bulunduğu da kabul edilir bir gerçektir. Emniyet, güven, tevekkül, ve cemaat yaşantısı burada anılabilir. Bu alanın araştırması biraz daha öznel tecrübeleri içermesi açısından daha zor görünmektedir.

Dinin Bilgi Boyutu: Dinlerin hepsi inançlılarına belli ölçüde dini bilgiye sahip olmalarını öğütler. Fakat bu bilginin türü konusunda dinler arasında farklılıklar gözlemlenebilir. Konfüçyanizm, klasik bilgiye daha fazla değer vermektedir bunun yanında Yahudilikte Yahudi tarihini ve şeriatını bilmek daha önemlidir. Hıristiyanlıkta ise kutsal metinle münasebete çok önem verilirken Hıristiyan inancının kaynağını ve tarihini bilmeye ise daha az değer verilir.

Dinin Etkileme Boyutu: Dinin ferdi ya da toplumsal davranışları ne kadar etkileme kabiliyetiyle alakalıdır. Bir din sosyal yapıyla ne kadar ilgili ise inananlarının günlük hayatı üzerindeki etki alanı o kadar güçlü olur. Bunun aksine toplumsal yapıdan ayrı olarak kurumsallaşmış dinlerin günlük hayatla ilgili etkileri daha azdır. İslamiyet, ferdin doğumundan ölümüne kadar, günlük hayatta ise her anını önemli kabul edip kontrol altında tuttuğu için İslamiyet'in etkileme boyutu yüksek dinlerden olduğu söylenebilir. Bütün dinlere göre dini bağlılık ve imanın bazı sonuçları vardır. Bu ödül şeklinde olabileceği gibi ceza olarak da kendini gösterebilir.

1.1.1.1.Dinin Toplumsal İşlevleri

Sosyal bir hareket olan isyanın din ile olan ilişkisinin daha iyi ortaya koymak için dinin toplumsal işlevlerini açıklamanın gerekliliği vardır. Sosyoloji bilimi açısından isyan, ferdi bir üretimin ötesinde toplumsal bir eylemin sonucudur. Bu toplumsal eylemi

ortaya çıkaracak pek çok sosyal faktör söz konusu olmakla beraber din bunların en önemlilerinden biridir. Özellikle yegâne belirleyici kurumun din olduğu geleneksel toplumlarda sosyal problemlere itiraz ve tepki olarak ortaya çıkan isyanın, din ile ilişkisi daha çok önem kazanmaktadır. Aynı zamanda isyan gibi ender görülen, toplumsal şiddet içeren, ciddi kanlı çatışmalara ve katliamlara yol açabilen sosyal bir hareketin çok ciddi motivasyon kaynağına ihtiyaç duyacağı muhakkaktır ki din bu motivasyon kaynaklarının en önemlilerinden biridir. Dinin toplumsal işlevlerinin sıralandığı pek çok çalışmada, toplumsal çatışmalara yol açan bir işlevinin de olduğu tespiti onun diğer işlevlerini de ortaya koymayı gerektirmektedir.

1.1.1.2.Dinin Bütünleştirici İşlevi

Dinin öne çıkan ve en çok ele alınan toplumsal işlevlerinden birisi onun bütünleştirici yönüdür. Toplumsal bir sistemin sürekliliğinin sağlanması o sistemi meydana getiren unsurların birbiriyle uyumlu olmasına, aralarındaki ilişkilerin devamlılığının sağlanmasına, istikrarına ve bir bütün meydana getirecek şekilde birbirlerini tamamlayıcı olmalarına bağlıdır. Bütünleşme, her biri bağımsız olan parçaların bir bütünlük meydana getirmelerini sağlayan süreçtir (Dönmezer, 1982, s. 192).

Toplumlar, dünya hakkında değişik ve birbiriyle çatışma halinde olan insan ilgileri, arzuları ve bakış açılarına sahip kararsız organizasyonlardır. Sosyologlar, bu halleriyle toplumların nasıl olup da bir bütünlük ve ortak şuur içinde hareket ettiklerini merak etmişlerdir. Onlar açısından “toplumu bir arada tutan temel unsur nedir?” sorusunun cevabı önemli olmuştur. Durkheim ve daha pek çok sosyolog insanın kendi menfaatlerini aşmış, karşısındaki ile güçlü bir aidiyet duygusu oluşturan temel unsurun din olduğu konusunda ittifak etmişlerdir (Günay, 2000, s. 309-310).

Semboller, insan ilişkilerinin temelini oluşturur. Din ise bu sembollere anlam veren kuşatıcı mutlak sembollerin kaynağını teşkil etmektedir. Din, sosyal kurumlar ağını bir bütün olarak kapsayan, o olmadığı zaman kendilerinde bir eksiklik ve yoksunluk duygusu uyandıran, onlara doğruluk ve istikrar duygusu kazandıran kuşatıcı bir kubbedir. Bu anlamda dini işlevler, diğer toplumsal kurumlara nüfuz ederek onların devamını sağlar (Berger , 1999, s. 81-84).

1.1.1.3.Din Toplumsallaştırıcı İşlevi

İnsan, biyolojik bir varlık olmakla beraber aynı zamanda bir toplum içinde doğup ve yetişmesi gereği sosyal bir varlıktır da. Bir grup içinde doğan insan toplumsal özelliklerini bu grup içinde meydana getirir ve bu özelliğiyle o toplumun bir ürünüdür. Birey, toplumsal değer ve bilgileri içerisinde bulunduğu grup aracılığıyla elde eder ve onu yaşatır. İnsanların davranışlarının büyük kısmını öğrenilmiş davranışlar meydana getirir ve bu davranışları öğrenme yeri toplumdur.

Toplumsallaşma, birey ve toplum açısından iki şekilde ele alınır; öznel toplumsallaşma ve nesnel toplumsallaşma.

Öznel toplumsallaşma; bu toplumsallaşma türünde insanın herkes tarafından kabul edilmiş değerleri ve davranış biçimlerini benimsemesi ve ona göre hareket etmesi beklenir. Yani ferdin içinde bulunduğu çevreye uyarlanmasıdır. Fert, burada aktif olup öğrenici rolündedir.

Nesnel toplumsallaşma; bu tür toplumsallaşmada toplum aktif durumda olup ferde sahip olduğu değerleri öğretir. Toplum değer ve normlarını nesilden nesile aktarır. Toplum bu değerleri aktarmak için kurumlar oluşturur ki eğitim kurumu bunun en önemlilerinden biridir (İçli, 2009, s. 117).

Çoştı, toplumsallaşmayı şöyle tanımlamaktadır;

“Her toplumun kendine özgü değer yargıları ve normlarının gözetiminde, kişinin objelere yönelik nasıl tutum geliştirmesi gerektiğinin öğretildiği ve bunu sonucunda da kişinin içinde bulunduğu toplumun alışkanlıklarına ve beklentilerine uygun davranışlar göstermesi sürecidir.” (2011, s. 37-38).

Bu tanım çerçevesinde muhakkak ki toplumların kendine ait değer yargılarını ve normlarını oluşturan temel kurumların başında din gelir. Din, kişiye nesnelere yönelik nasıl tavır alması gerektiğini öğretir ve böylece o içinde bulunduğu toplumun alışkanlıklarını ve beklentilerini karşılayacak davranışlar üretir. Böylece ferdin toplumsallaşma sürecinde din önemli bir görev üstlenmiş olur.

Din, oluşturduğu kurumlar sayesinde toplum içinde fertlerin toplumsallaşmalarını sağlar. Dinin oluşturduğu cemaat ruhu ve bunun oluşturduğu kurumlar ferdin bir toplum içinde bulunması sonucunu doğurur. En genel anlamda din

kardeşliğini ifade eden ümmet anlayışı ve daha dar anlamda dini gruplar içindeki ihvan dayanışması toplumsallaşmayı sağlayan temel unsurlardır. Özellikle tarikatlar gibi daha dar anlamdaki dini gruplar içinde fert, bulunduğu toplumun değer yargılarını ve onlara karşı nasıl tavır geliştireceğini öğrenir. Bu anlamda İslam tasavvufunun meydana getirdiği kurumsal yapılardan biri olan tekkeler buldukları yerlerde verdikleri eğitimlerle toplumda toplumsallaşma konusunda çok önemli işlevler üstlenmişlerdir (Yetik, 1996, s. 65-66).

1.1.1.4.Dinin Zihniyet Kazandırma İşlevi

Ülgener, zihniyeti şöyle tarif eder;

“zihniyet – hangi yönde ise- o yolda benimsenmiş değer hükümlerinin haklılığına gerek kendini gerek başkalarını inandırmak ve o noktada ilgiyi sıcağında tutmak üzere çoğu zaman ezbere tekrarlanan kaide ve kuralları toplam ifadesidir” (Ülgener, 1983, s. 19).

Ülgener’e göre hangi döneme ve çevreye ait olursa olsun zihniyetin dışa yönelik bir sıra söz ve deyim halinde bir yansıması vardır. Dışa yönelme ve kendini açıklama imkanı bulunmayan içe gömülü kalmış olan hisler ve duygulara zihniyet denilemez (Ülgener, 1983, s. 20).

Dinin geniş toplumsal katmalara ulaşan sade, anlaşılır, gündelik telkinlerinin insanların davranış biçimini ve değer ölçülerini etkilememiş olması düşünülemez. Tarih boyunca yakın akrabalarından uzak toplum katmanlarına, siyasetten sanata hayatın her alanını düzenleme iddiasında bulunmuş, bazen başarılı bazen başarısız olmasına rağmen her durumda aktif olarak etkileyici olan dinin zihniyet kazandırmadaki rolü inkar edilemez (Ülgener, 2006, s. 8).

Dinler inanç konularını içeren kelami konuların dışında çok zengin düşüncelere de sahiptirler. Onların bu düşünceleri sadece dini problemlerin hali ile ilgili görüşleri değil, hayatın her alanı ile ilgili bir sürü problemlerin çözümünü de içine alır. Mensuplarına kazandırdıkları tutum ve davranışlarla onların karşılaştıkları sorunların çözümünde kolaylık sağlar ve anlamalarına yardımcı olur. Kazandırdıkları tutum ve davranışlarla yüz yüze kaldıkları olaylara karşı bir tavır geliştirme yeteneği sağlarlar.

Bu tavır ret, inkar, feragat, ya da kabul, tasvip etme, şükran dolu bir teslimiyet olarak ortaya çıkabilir (Freyer, 2013, s. 106-107).

Mardin, daha önce verdiğimiz Geertz'in *"insanlarda uzun süreli, geniş kapsamlı, güçlü ve güdüler yerleştirmeye çalışan bir semboller sistemi"* şeklindeki din tarifinden hareketle dinin zihniyet kazandırma yönündeki işlevini Türk toplumu açısından ele alarak inceler. Dini Türkiye'de eylem aracı olarak ele almasının nedenini de onun, Türk kültüründe önemli bir unsur olarak belirmesine bağlar (Mardin, 2014, s. 38).

Dinin zihniyet kazandırma işlevinden bahsedilirken Weber'in farklı dinlerin hatta farklı mezheplerin müntesiplerine toplumsal olaylara karşı alacakları tavır açısından nasıl bir zihniyet kazandırdıkları konusundaki görüşleri öne çıkmaktadır. Kapitalizmin ortaya çıkmasında Protestan mezhebine mensup olanların oynadığı rol bu mezhebin öğretileri ile yakın ilişkilidir. Aynı coğrafyalarda aynı sosyal şartları yaşayan topluluklardan Protestan olanların farklı bir zihniyet ile hareket ederek ekonomik alanda Katoliklerden farklı davranışlar sergilemeleri sahip olunan dini anlayışın kazandırdığı zihniyetle alakalıdır (Weber, 1999).

Weber, Protestanlığın müntesiplerine telkin ettiği iktisadi ahlak kuralları ile diğer mezhep mensuplarından farklı bir ekonomik zihniyete sahip olduklarını söylemektedir. Diğer günahkar dünya çocuklarının ticari olarak birbiriyle güvensizlik içinde oldukları ancak Tanrıya inananların doğru olduklarına ve bundan da büyük sevinç duyduklarını söyleyen Protestanlar, bu yolla sadece kendileri gibi inanan kimselere borç verilmesini telkin etmektedirler. Ayrıca sadece uygun ve kaliteli malı sadece dindar tüccarlarda buldukları için onlardan alışveriş yapmakta fiyat politikasına özellikle önem verdikleri için spekülasyondan ilk kaçınanların kendileri olduğunu söylemektedirler. Fedakar ve dürüst davrananların Tanrı tarafından zenginlikle ödüllendireceği düşüncesi tüm inançlarda var olmasına rağmen bu inanç ile ekonomik faaliyeti bir ibadet bütünlüğü içerisinde değerlendirenler Protestanlar oldu. İlk kapitalizmin "doğruluk, en iyi siyasettir" ilkesi sahip oldukları inançla bütünleşerek ekonomik faaliyeti bir ibadet haline dönüştürdüler ve bunu devam ettirip bir zihniyet meselesi haline getirdiler (Weber, 1986, s. 268).

Weber, dünya üzerindeki büyük dinleri inceleyerek bunların inananlarına ne tür bir zihniyet kazandırdığı konusu üzerinde de durur. Her bir dinin ortaya çıktığı sosyal ortam ve telkin ettiği öğretiler doğrultusunda mensuplarına farklı zihniyetler kazandırmaktadır. Özellikle dinlerin ekonomik açıdan nasıl bir zihniyet kazandırdığı üzerinde duran Weber, her bir dinin farklı bir yaklaşıma sahip olduğunu ortaya koyar. O, Yahudiliği dünyayla uyumlu dinler arasında görür. Dünyadaki egemen sosyal sınıfları reddetmesi açısından da dünya yönelimli olarak görür. Bu yönden Yahudilik, rasyonalist bir zihniyeti esas alır ve müntesiplerine telkin eder. Weber, İslam'ı dünyevi bir din olarak görür. Onun özellikle feodal yapısına vurgu yaparak savaşçı bir din olma özelliğini ön plana çıkarmaktadır. Ona göre İslam'ın ekonomik ahlakının nihai unsuru feodal olup ilk dönem İslam'a girenler en zenginler haline geldiler. İslam hiçbir zaman bir kurtuluş dini olmayıp onun en önemli ve bütün dini emirlerinin temelinde siyasi bir vurgu vardır (Weber, 2012, s. 394-410).

1.1.1.5.Dinin Meşrulaştırma İşlevi

Fertler ve toplumlar, yaşadıkları dünyada meydana gelen olayları anlamlandırmak ihtiyacı hissederler. Bu anlamlandırma onun iç dünyasıyla nesnel dünya arasındaki uyumu sağlamaya yönelik olmak zorundadır. Bu anlamda etrafımızda meydana gelen olayları belli haklılık ölçüleriyle nitelendirmemiz gerekir. Ferdi vicdan ya da toplumsal vicdanın tatmin olması ya da rahatsız olmaması açısından böyle bir yasallaştırmaya ihtiyacımız vardır. Meşrulaştırmanın asıl amacı ister öznel düzeyde olsun ister nesnel düzeyde olsun gerçekliğin korunması olarak tanımlanabilir (Berger, 1993, s. 65).

Sosyal bilimler açısından meşrulaştırma genel anlamıyla şöyle tarif edilebilir; var olan veya önerilenin, muhatap olan insanlar için en iyi, en istenilen şey olduğunu gösterme süreci. Mevcut durumun, bir öneri yahut beklentinin genel kabul gören ahlaki veya toplumsal normlara uygun hale getirilmesi. Yasallaştırma, meşruiyet kazandırma gibi anlamlara gelmektedir (Ercan, 2010, s. 245).

Kabullenme, uyum gösterme, meşruiyet kazandırma olarak adlandırılan bu süreçte sosyal kurumlar içinde din, toplum ve fert açısından en önemli işlevi üstlenmektedir. Dini meşruiyet, yasallığın, kabullenişin, boyun eğmenin kaynağının din olduğu meşruiyet türü olup, din bağlamında kutsal bir nitelik kazanması da muhtemel

olarak değerlendirilebilir. Dinin bu konudaki meşrulaştırma işlevine dini meşrulaştırma adı verilmektedir (Okumuş, 2005, s. 48).

Aslında din meşrulaştırma süreci içerisinde toplumda sosyal kontrolü sağlama işlevini de yerine getirmektedir. Bu kontrolü iç kontrol ve dış kontrol şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. İç kontrol; ferdi kendi vicdanı ile baş başa bırakarak bir sorgulama süreci içerisine sokarken, dış kontrol; toplumsal baskılarla ferdi dışardan etki altında tutar. Dış kontrolde din gücü meşrulaştırma işlevini yerine getirir. Yani din, toplumda otoritenin kullanımını rasyonel hale getirir ve açıklar. Weber'in tespiti ile insan sadece güç ve ayrıcalık istemekle kalmaz, bunların kendi hakkı olduğu hissini de duymak ister (Berger, 1999, s. 84).

Dinin meşrulaştırma işlevini ele alırken onun sadece toplumsal meşrulaştırma yönüyle yetinmek mümkün değildir. Dinin meşrulaştırma işlevinin en etkin olduğu yerlerden birisi de Tanrısal ve ya teolojik kaynaklı kötülüğün açıklanması konusudur ki buna din bilimleri literatüründe "teodise" adı verilmektedir.

Teodise; dünyadaki kötülüğün mevcudiyeti düşüncesinden kaynaklanan reddiyelere karşı tanrının iyiliğini ve kadir oluşunu savunmakla ilişkili teolojik doktrin şeklinde tarif edilmektedir (Gündüz, 1998, s. 365).

İster tabiat isterse de insan kaynaklı olsun acı ve kederle ilgili, tüm trajik olayların bir de teolojik veya tanrısal yönü vardır. Dünyanın ve üzerindeki hayatın bir başka yönünü oluşturan depremler, seller, kuraklıklar, kıtlıklar gibi doğal afetlerin, hastalıklar ve ölümler, yoksulluklar gibi yoksunlukların, yolsuzluklar, savaşlar, işkenceler gibi sosyal olayların ve olguların ve bunların neden olduğu acıların, ıstırapların ve kederlerin bir de Tanrı inancı açısından değerlendirilmesi veya sorgulanması yapılmaktadır. İnananlar tarafından yapılan bu sorgulamalar kalıcı ve kronik bir duruma gelmeden aklını ve vicdanını ikna edecek şekilde çözümlenmelidir. Şayet çözüm konusunda ikna edici temel savunmalar güçlü şekilde ortaya konmazsa pek çok insanın tanrıya güveni sarsılır ve teolojik sapma içerisine düşer (Yaran, 1997, s. 9-10).

Teodisenin en önemli toplumsal işlevlerinden biri, toplum içinde bulunan güç ayrılıklarını ve eşitsizliklerini açıklayabilmesidir. Bu işleviyle o toplumdaki mevcut kurumsal düzeni yasallaştırır. Böyle bir teodise hem güçlü hem güçsüzler, hem

ayrıcalıklı hem de yoksun kimseler için yasallaştırma işlevi görebilir. Daha net olarak ifade etmek gerekirse teodiseler fakirlere fakirliklerinin anlamını kazandırırken, zenginlere de varlıklı olmalarına bir anlam verme imkanı sağlar. Her iki durumda da sonuç, bir dünya devamlılığını gerçekleştirmek yani kurumsal düzenin devam ettirilmesinin sağlanmasıdır (Berger, 1993, s. 102-103).

1.1.1.6.Dinin Kurumlar Oluşturma Açısından İşlevi

Evrensel dinlerin tümünde gevşek ya da sıkı bir dini örgüt vardır. Dinin ya da ondan doğan dini grubun varlığını sürdürebilmesi, öğretilerini yayabilmesi için böyle bir örgütlenme gereklidir. Bu sayede din, kurumsal bir yapı kazanır ve devami konusunda daha sağlam temeller üzerine oturmuş olur. Toplumsal gerçekliğin devami konusunda kurumların önemli bir yeri vardır. Toplumların uzun süre değişmeden istikrar içinde varlığını devam ettirmesinde kurum oluşturabilmelerinin etkisi büyüktür. Dini grupların uzun yıllar varlığını koruması, dini kurumlar meydana getirmelerine bağlıdır (Akyüz, 2007, s. 100).

Dün de bugün de dini kimliklerini ortaya koymak ve korumak için insanlar bir araya gelmektedir. Bu toplanmalar bir şekilde organize olmuş ve gönüllülük esasına dayanmaktadır. Bu dini organizasyonlar, temel itibarıyla dinin çıktığı yerel simgeleri kendi içerisinde barındırırken aynı zamanda da mensup oldukları dinin geleneklerinin özelliklerini taşır. Cemaat olma niteliğine erişen bu toplanmalar ibadetlerin ortak yapılması, eğitim, sosyal dayanışma gibi fonksiyonları kendi içerisinde barındırırlar. Dinin meydana getirdiği kurum olan cemaat, hem dini özellik taşıırken hem de toplumsal bir işlev görür (Ammerman, 2012, s. 417).

Dini tecrübenin bir araya getirdiği topluluklar, dini grup olarak adlandırılırlar. Bu yönüyle dini gruplarda esas olan birlik ve beraberliktir. Fakat hiçbir dini inanç, ibadet, dini ritüelleri yerine getirme konusunda daha özel dini tecrübe yaşama için yapılan itirazlardan ve bazı grupların ana yapıdan ayrılma girişimlerinden kendini kurtaramamıştır. Yapılan itirazlar içerik olarak kısmi, gevşek olabileceği gibi, genel ve sert şekilde olabilir. Yapılan itirazları şu şekilde sınıflamak mümkündür; akide konusunda itirazlar, ibadet şekilleri konusunda itirazlar, dini örgütlenme konusunda itirazlar, ahlaki kural ve yaşam tarzlarına karşı yapılan itirazlar. Yapılan itirazlar neticesinde eleştiren kişilerin etrafında birçok kimsenin toplanmasıyla itirazlar kolektif

hale dönüşür. Başlangıçta itiraz edenler ana yapıdan ayrılmayı hedeflememiş olabilirler. Fakat gelişen olaylar onların ayrı bir dini grup oluşturmalarına neden olur. Bu gruplar cemaat, dini grup, alt grup gibi gevşek yapılarda olabileceği gibi, mezhep, tarikat, ihvan birliği gibi daha teşkilatlı kemikleşmiş yapıda da ortaya çıkabilirler (Akyüz, 2007, s. 135).

1.1.1.7.Dinin Toplumsal Çatışma Açısından İşlevi

Durkheim ekolünden gelen pek çok sosyoloğun dinin daha çok bütünleştirici yönü üzerinde durarak onun çatışmacı yönü üzerinde pek durmadıkları genel bir değerlendirmedir. Özellikle din sosyolojisi ile ilgilenen bilim adamları dinin fonksiyonel yönünü ele alarak, onu incelerken çatışmacı yönünü sapma olarak nitelemişlerdir. Fakat dinin toplumda fonksiyonel etkilerinin yanında disfonksiyonel etkilerinin de olduğu inkar edilemez. Din, her zaman bütünleştirme gibi olumlu işlevler yerine getirmez. Bazen de çatışma ve ayrıştırma gibi bozuk işlevleri de söz konusu olabilir (Okumuş, 2003, s. 71).

Çatışma, iki veya daha çok kişi veya grubun birbirlerini etkisiz hale getirmeye veya ortadan kaldırmaya çalıştığı bir etkileşim türüdür. Çatışmanın görülebilecek en ileri aşaması silahlı mücadele olup, burada taraflar birbirlerini yok etme amacıyla çatışırlar. Çatışmalardaki dikkat ve eylemin yöneldiği, yoğunlaştığı kısım mücadele içinde olunan karşı kesimdir. Amaca ulaşmak için çatışmanın devamının sağlanması esastır ki bu durumda her zaman farklı hedefler ve idealler ortaya konması gerekir. Aslında çatışma, bir amacı elde etmek için kullanılan bir araç olup, bu amaca ulaşmak için şiddet de dahil pek çok davranış formu kullanılabilir (Fitcher, 1996, s. 113).

Çatışma; standart karar verme mekanizmalarında bir bozulmayı ifade etmektedir. Ortaya çıkan bozulma sonucunda fert veya topluluk bir eylem seçeneği belirlemede zorlanır. Sonuçta fert veya toplum karar verme ile ilgili bir sorun yaşarsa çatışma ortaya çıkar (Güney, 2009, s. 2011).

Çatışma ile ilgili iki temel kuramın öne çıktığı görünmektedir. Bunlardan birisi çatışmayı toplumsal değişimin vazgeçilmez, temel unsuru olarak gören Marksist yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre sınıf mücadelesi, toplumun temel çatışma alanıdır. Toplum içerisindeki hakimiyet mücadeleleri toplumsal dinamiğin temel özelliğidir ve

sürekli değişmelere sebep olmaktadır. Farklı çıkar grupları ve toplumsal sınıflar arasında çıkan çatışmalar toplumsal değişmenin temel unsurudur (Yankılar, 2010, s. 239).

Çatışma ile ilgili diğer bir kuram da Simmel'e aittir. Onun çatışma konusundaki yaklaşımını dengeli olarak nitelendirmemiz mümkündür. Çünkü ona göre çatışma, insan ilişki ve etkileşiminin bir biçimidir. Bu yönüyle bazı çatışmalar olumlu bazı çatışmalar da olumsuzdur. Bazıları yapıcı bazıları da trajik sonuçlar doğurabilir. Simmel, çatışmanın toplumun düzenlenmesinde işlevsel bir yönünün olduğunu söyler. O çatışmayı genel anlamda şöyle ifade etmektedir;

Ne var ki, bütün çatışmaların ve sorunların mutlaka çözüleceğini düşünmek, düpedüz cahillik olur. Hayatın tarihi ve düzenlenişi içinde çatışmaların da sorunların da, herhangi bir çözümden bağımsız olarak yerine getirdikleri başka işlevleri vardır. Bu nedenle kesinlikle anlamsız değildirler gerçi gelecek bunları, çözüme ulaştırarak değil, formlarının ve içeriklerinin yerine başkalarını koyarak çözer. Çünkü kuşkusuz, ele aldığımız bütün bu sorunlu görünümeler sayesinde, şimdiki anda söz konusu olan durumun kalıcı olamayacak kadar paradoksal olduğunun bilincine varırız (Simmel, 2003, s. 83).

Din ve ideolojilerin milletler tarihinde köklü değişimlere çatışmalara ihtilallere, devrimlere, savaş ve çöküntülere yol açtığı yadsınamaz bir gerçeklik olarak tarih sayfalarında önümüze çıkmaktadır. Din, mevcut sosyal düzeni değiştirmeye yönelik bir hareket geliştirerek anomi ve sapmanın ortaya çıkmasına neden olabilir. Mevcut toplumsal yapıya uyumlu dinin yerine yeni bir din ihdas edilerek toplumsal düzen tehdit edilirse belirsizlikler ve sapmalar ortaya çıkabilir. Eski toplumsal sistem, kurumları itibariyle güçlü bir konuma sahipse eski dinin tasfiyesi, yeni dinin kabullenilmesi konusunda ciddi zorluklar yaşanır. Hatta toplumda savaşlar, katliamlar, isyanlar gibi büyük çatışmaların ortaya çıkmasına neden olabilir. Zihniyet kazandırma, tüm toplumsal yapıları etkileme, meşrulaştırma gibi işlevlerinin fertler ve toplumlar üzerindeki etkileri neticesinde din büyük bir anlam yoğunluğu kazanarak gerek sübjektif gerekse objektif olarak etkin ve devasa bir görünüm alanı kazanır. Hayatın tüm alanlarındaki bu etkisi neticesinde dinin karşı konulamaz bir statüko halini aldığı görülmektedir. Bu kadar güçlü sosyal etkiye sahip olan bir kurumun toplumsal değişimlerden etkilenmemesi veya değişimlerin aktörlerinden birisi olmaması beklenemez. Toplum içerisinde bulunduğu her olumlu veya olumsuz değiştirici etken dini toplumsal çatışmanın merkezine yerleştirir (Okumuş, 2017, s. 101).

Siyasi ya da toplumsal kurumların kutsallaştırılması neticesinde de din, toplumsal çatışma sebeplerinden biri haline gelebilir. Kurumların ilahi bir istek sonucu kutsal sayıldığı inancı o kurumları dokunulmaz veya sorgulanamaz bir tabu haline getirebilir. Sahip oldukları siyasi veya toplumsal kurumların kutsal olduğuna dair inanç, o kurumların daha güçlü duygularla benimsenmesine ve desteklenmesine yol açar. Bu kurumların değiştirilmesine yönelik girişimler veya otoritesini sarsıcı adımlar şiddetli tepkilerin ve itirazların ortaya çıkmasına neden olabilir. Toplumda bu tarz kurumlara karşı yıkıcı girişimler, iç savaş, isyan, protesto gibi toplumsal çatışma türlerinden birinin ortaya çıkmasına neden olur (Furseth, 2011, s. 273).

Okumuş, toplumda farklı şekillerde ortaya çıkan din kaynaklı toplumsal çatışma türlerini şu başlıklar altında ideal tip haline getirmiştir: (Okumuş, 2017, s. 130-147)

- Şekil yönünden dini - toplumsal çatışmanın tipolojisi.
- Mahiyet yönünden dini- toplumsal çatışmanın tipolojisi.
- Taraftarın durduğu yer bakımından dini toplumsal çatışmanın tipolojisi.
- Sonuçları bakımından dini- toplumsal çatışmanın tipolojisi.

Okumuş, bu tipleştirme çalışmasında dini toplumsal çatışma türlerini ortaya koyarak meydana gelecek dini toplumsal çatışma çeşitlerini belirlemiştir. Şekil yönünden yapılan tipoloji, dini toplumsal çatışmanın biçimsel yönleri ortaya konarak grup içi, gruplar arası, şiddet içeren - içermeyen, kısa - uzun süreli, bireysel - kolektif, yerel - ulusal, uluslararası - küresel şeklinde sınıflandırmalar yapmıştır.

Mahiyet yönünden oluşturulan tipolojide ise dini; toplumsal çatışmanın içerik yönünü ortaya koyarak meşruluğunu dinden alan - dinden almayan, planlı - plansız şekilde sınıflandırmıştır.

Tarafların durduğu yer bakımından oluşturulan tipolojide çatışan tarafların durduğu mekan açısından sınıflandırılması yapılmıştır: Hak - batıl, eski - yeni, kültürler, medeniyetler, seküler-dini, doğu- batı, sağ- sol, gelenek- din, kültür- din, din – toplum, bilim- din, din-kilise, sınıflar arası, kuşaklar arası, din-din çatışması.

Sonuçları bakımından yapılan tipolojide ise çatışmanın sonuçları bağlamında bir sınıflandırmaya gidilmiştir: Küçük değişikliklerle sonuçlanan, büyük değişikliklerle sonuçlanan, bütünleşmeyle sonuçlanan, parçalanmayla sonuçlanan.

1.2.İSYANIN NEDENLERİ

Toplumsal hareketler içerisinde en sık olarak görülen isyanlar, temel itibariyle siyasal bir temele dayalı olup mevcut otoriteye karşı geliştirilen eylemleri içermektedir. Daha geniş anlamda isyanlar, siyasal yapıyı hedef alarak onda kendi istekleri doğrultusunda değişimi hedef almaktadır.

İsyanların ortaya çıkışı ile ilgili geniş değerlendirme isyan kuramlarının ele alındığı ileriki bölümde daha detaylı olarak işlenecek olsa da burada temel yaklaşımların isyan sebepleriyle ilgili görüşlerini ayrıntıya girmeden kısaca açıklayacağız. İsyan, ihtilal, darbe gibi toplumsal hareketlerin ortaya çıkması ile ilgili farklı sosyolojik yaklaşımlar mevcuttur. İşlevselci, çatışmacı, yoksunluk, merkez- çevre gibi temel açıklama teorileri isyanı kendi toplumsal teorileriyle açıklamaya çalışmışlardır. İşlevselciler, toplumun temel fonksiyonunun bütünleşme ve dayanışma olduğundan hareketle isyanı toplumsal düzende bir sapma olarak görüp toplumsal anomiy kavramıyla açıklamışlardır. Çatışmacı yaklaşım, toplumsal değişimin temel mekanizmasının toplum içerisindeki ekonomik araçların ele geçirilmesine dayalı mücadele olduğunu söyleyerek isyan gibi toplumsal hareketlerin durdurulamaz olduğunu iddia etmişlerdir. İsyanlar sınıfsal mücadelenin kaçınılmaz sonucu olup sömürülenlerin kendi kimliklerini ortaya koyma ve yabancılaşmadan kurtulma yoludur. Aynı şekilde alt yapının üst yapıya karşı bir başkaldırısı olan isyanlar onları düşüncesinde temel olgu olan devrimlerinde başlangıcı sayılmıştır. Yoksunluk teorisi, isyanların nedenini toplumun belli kesimlerinin sahip olunan haklardan yararlanamaması ve kendilerini dışlanmış olarak görmesine dayandırır. Özellikle belli bir refaha ulaşmış toplumlar farklı toplumsal olayların ortaya çıkardığı nedenlerden dolayı sahip olunan imkanların yitilmesiyle bir yoksunluk içerisine düşerler. Gelir dağılımının bozulması, daha önce var olan adaletli sistemin yitilmesi gibi durumlarda kitleler arasında huzursuzluk baş gösterir. Bu da protestolara, yürüyüşlere ve ayaklanmalara sebep verir. Merkez-çevre yaklaşımında ise iktidarı elinde tutan ve merkezi oluşturan toplumsal gruplar ile çevrede bulunan ve iktidarın imkanlarından yararlanamayan toplumsal grupların yönetimi ele geçirme mücadelesi sonucunda isyanlar ortaya çıkar. Yönetimde söz sahibi olmak, iktidarın nimetlerinden yararlanmak ve zenginleşerek refah içerisinde yaşamayı doğurur. Bu hedefe ulaşmak için çevredeki

toplumsal gruplar merkezdekilerle mücadele içerisinde girerek iktidarı ele geçirmek ve merkezde bulunmak için isyan edebilirler.

İsyan, devrim, ihtilal gibi toplumsal hareketleri açıklama konusunda daha yeni ve farklı bir yaklaşıma sahip olan toplum bilimci Tilly'dir. Tilly'nin yaklaşımı devrimi tanımlarken kullandığı devrimci durum ve devrimci sonuç kavramlarına dayanmaktadır. O bir devrimin bu iki unsurun tamamlanmasıyla sonuçlanacağını söylemektedir. Özellikle devrimci durumlar, isyan gibi farklı toplumsal hareketleri kendi içerisinde barındırır. Bunlar devrimci durumu ortaya çıkaran toplumsal hareketlerdir. Devrimci duruma üç olası durum neden olur; birincisi iktidar üzerinde hakim olmak isteyen grupların bir araya gelerek taleplerini ve eylemlerini birleştirmesi, ikincisi, vatandaşların bu birlikteliği ve talepleri benimseyerek harekete geçmeleri, üçüncüsü de iktidarın bu talepler doğrultusunda harekete geçen kitleleri bastırma konusundaki isteksizliğidir. Bu durumların nasıl gerçekleştiği ve gelişip sonuca ulaştığı konusu net olarak izah edilemeyecek konulardır. Şartların yerine gelmesi her zaman devrimi değil bazen isyanları, bazen siyasal çatışmaları, bazen de iktidar değişikliklerini meydana getirir. O bu konudaki belirsizliği trafik sıkışıklığı metaforuyla açıklar. Bir trafik sıkışıklığını nedenlerini tek bir sebep sonuç ilişkisiyle açıklamak mümkün olmadığı gibi devrimlerin başlangıcı olan isyan gibi toplumsal hareketleri de tek bir sebeple açıklamak mümkün değildir (Tilly, 1995, s. 28-34).

İsyanların ne zaman ortaya çıktığı ve hangi şartlar altında geliştiği konusu karmaşık olgular ağını içerisinde alan bir konu olup her toplumsal olay gibi genel belirlemelerin güçlüğünü kendi içerisinde barındırmaktadır. Muhakkak ki her bir isyanın kendi toplumsal ve tarihsel şartları içerisinde öne çıkan farklı nedenleri olmakla beraber yine de ortada belirlenebilecek temel koşulların olduğunu da söylemek mümkündür.

İsyanı ortaya çıkaran nedenleri iki temel unsur etrafında ele almak mümkün olabilir. Her şeyden önce isyanların meydana gelmesi noktasında genel olarak ele alacağımız ve tüm isyanlar için ortak bir neden olarak ortaya koyabileceğimiz genel nedenler ve her bir isyanın kendine özel niteliklerini belirleyen sadece o isyan için geçerli olduğunu tespit edebileceğimiz özel nedenler. Bu nedenler birbirlerinden bağımsız gelişmeyip isyanın oluşum, gelişim ve sonuç aşamalarında birbiriyle iç içe

girmiş süreçler halinde ortaya çıkarlar. Biz bu nedenleri incelerken Kongar'ın devrim üzerine yapmış olduğu sınıflandırmadan yaralandık (Kongar,2011;95-121). Her devrim bir isyan ile başlar fakat her isyan bir devrimle sonuçlanmaz fikrinden hareketle devrimleri başlatan nedenler ile isyanları başlatan nedenler ortak özellikler göstermektedir. Fakat belki sonuç itibariyle birbirlerinden farklılık göstermektedir. Sonuç olarak her devrim bir isyan olarak başlar (Güngör, 2010, s. 112-127).

1.2.1. İsyânların Genel Nedenleri

Toplumların tarihlerinde ortaya çıkan sosyal olayların meydana getirdiği şartlar olarak ele alabileceğimiz nesnel nedenler, isyanların meydana gelmesinde belirgin olan temel nedenlerden biri olarak görülmektedir. Nesnel nedenleri; ekonomik, toplumsal ve siyasal nedenler olarak üç ana başlık altında ele almak mümkün olacaktır.

1.2.1.1.İsyânların Ekonomik Nedenleri:

Toplumların içerisinde bulunduğu ekonomik şartların, toplumsal yapının temel taşlarını olumsuz etkileyecek kadar kötü olması kitlelerin mevcut siyasi yapıya karşı tepki geliştirmelerine neden olur. Bu tepkiler eleştiri, protesto, gösteri gibi kısa süreli etki alanı dar eylemler şeklinde ortaya çıkabileceği gibi, otoriteyi hedef alan ve şiddet içeren, geniş etkili ve uzun süreli toplumsal hareketler şeklinde de ortaya çıkabilir. İşte bu durum siyasi bir beklentiye yani siyasal yapıyı hedef almayı içerdiğinde bu isyanı ortaya çıkarır. Çatışmacı Marksist yaklaşıma göre isyanların çıkmasındaki temel neden ekonomik unsurlardır. Sınıflar arası ekonomik mücadele sonucunda işçi sınıfının haklarını arama noktasındaki gayreti isyanları doğuracaktır. Bu konuda Marks şunları söylemektedir:

Bu dönüşüm sürecinin bütün üstünlüklerini gasp ederek tekeline geçiren kodaman kapitalistlerin sayılarının artmasına paralel olarak, sefaletin, baskının, köleciliğin, aşağılanmaların ve sömürünün boyutları da genişlemektedir. Ancak, sayısı muntazam bir şekilde artan ve bizzat kapitalist üretim süreci tarafından eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen bir sınıf olan işçi sınıfının isyanı da genişlemektedir. Sermayenin tekeli, bu süreç içinde ve bu sürecin yanı sıra gelişip serpilmiş olan üretim tarzının önünde bir engel teşkil etmektedir. Üretim araçların merkezileştirilmesi ve emeğin toplumsallaştırılması, kendilerini çevreleyen kapitalist zara sığmaz hale gelir. Bu zar, artık parçalanmıştır. Kapitalist özel mülkiyetin matem çanı duyulmaktadır. Gasp edenlerin mülkleri gasp edilmiştir (Bottomore T. , 1993, s. 301).

Ekonomik durumun isyanı doğurabileceği şartlarını Kongar şu şekilde ortaya koyar:
(Kongar, 2011, s. 98)

- Ülkedeki gelir dağılımının toplumsal yapıyı meydana getiren gruplar arasında eşit ve adil olmaması. Bu durum toplumdaki gruplar arasında güvensizliğin ve düşmanlığın doğmasına neden olur. Özellikle gelir seviyesi düşük, fakir alt sınıfların standart yaşam şartlarına sahip olamamaları, bunun aksine daha üst sınıfların milli gelirden fazla pay elde etmeleri ekonomik politikaları belirleyen siyasal yapıya karşı hoşnutsuzluklar doğurur. Bu durumun fakir gruplar aleyhine uzun süre devam etmesi ve dayanılmaz bir hal alması yani hayatın devamının mümkün olmayacak duruma gelmesi kitlelerin otoriteye karşı isyan etmesine yol açar.
- Ekonomik gelişmelerin toplumsal beklentileri karşılayamayışı yani eğitim, sağlık, konut gibi temel ihtiyaçların teminin sağlayacak yeterli ekonomik gücün olmayışı da huzursuzlukları tetikler. Bu durum otoritenin başarısının sorgulanmasına neden olur ve kitlesel toplumsal hareketleri doğurabilir.
- Her zaman ekonomik yetersizlikler toplumda huzursuzluğa yol açmaz. Ekonomik alandaki ilerleme ve gelişmeler sayesinde toplumda ulaşılan refah seviyesi ve elde edilen kazanımlar toplumsal beklentileri yükseltir. Ulaşılan refah seviyesindeki durgunluklar ve düşüşler beklentilere cevap veremediğinde de toplumsal huzursuzluklar ortaya çıkar ve mevcut otorite sorgulanmaya başlanır.
- Üretimi sağlayan araçlarda meydana gelen gerilemeler veya dönemin şartlarına uygun teknolojik ilerlemenin sağlanamaması gibi durumlar da ekonomik gelişmenin önündeki engellerden biri olarak ortaya çıkar. Aynı zamanda sermayenin tekelleşmesiyle belli gruplar elinde yatırım imkânlarının toplanması ve bunun sınıfsal bir yapıya dönüşmesi toplumsal tepkilerin ortaya çıkmasındaki ekonomik nedenlerden biri olarak kabul edilir.
- Toplumun kullandığı paranın değerinin düşük olması ve bunun neticesinde alım gücünün yeterli olmaması, fazla emek üretimi karşısında elde edilen kazanımın yeterli olmayışı gibi etkenler adaletsiz bir yapının var olduğu

duygusunu toplumda hakim kılar ki bu da sosyal uyum ve barışın temellerini sarsan nedenlerden biri olarak kabul edilir.

1.2.1.2.İsyanın Toplumsal Nedenleri

Toplumun sağlıklı bir şekilde var oluşu ve hayatını idame ettirmesi, onu meydana getiren unsurlarla uyumlu bir ilişki içerisinde olmasına bağlıdır. Bu ilişkileri sağlayan yapıların zarar görmesi ya da tamamen ortadan kalkması toplumun asli vazifelerini yerine getirememesine neden olur. Bu durumda toplum içi çatışmaları ve şiddeti ortaya çıkarır ki sonuçları dramatik neticelere yol açabilir. Temel olarak toplumun belli bir düzen ve sistem içinde hareket ettiğini savunanalar işlevselcilerdir. Özellikle Durkheim'in toplumun kolektif bir bilincinin oluşmasında mekanik ve organik dayanışma biçimlerinin etkisini orta koymakta bu sayede toplum içinde ortak dayanışma ruhunun oluştuğunu ifade etmektedir. Mekanik dayanışma bir benzeşme dayanışmasıdır. Bu dayanışma biçiminin hakim olduğu toplumlarda farklılaşma asgari düzeydedir. Bir topluluğun üyeleri aynı duygu ve düşünceleri hissettikleri, aynı değerleri paylaştıkları, aynı kutsala inandıkları için birbirlerine benzerler. Bu toplumsal dayanışma daha ilkel bir dönemi ifade eder. Organik dayanışma biçimi düşünce birliğinin yani topluluğun tutarlı birliğinin farklılaşmasından doğduğu dayanışmadır. Burada bireyler aynı değildir farklıdır bu farklılıkların bilinmesi ve bir düzen içinde birbirini desteklemeleri toplumsal uyumu doğurur (Aron, 2014, s. 230). İşlevselciler, toplumda meydana gelen düzen dışı hareketleri toplumsal anomi olarak kabul ederler. Kongar yaşana toplumsal anomiyi nasıl toplumsal hareketleri ortaya çıkardığını şöyle açıklar: (2011, s. 99-100)

- Toplumsal yapıyı meydana getiren temel unsurlarda, çok ani ve beklenilmeyen değişimlerin meydana gelmesi büyük bir travmaya neden olabilir. Yapıyı oluşturan ve muhafaza eden değerlerin ve kuralların ani değişimleri ve yerine hızlı bir şekilde alternatiflerin konulamaması çok ciddi belirsizlikler doğurur. Bu duruma sosyolojide “anomi” adı verilir ki toplumsal yapıda pek çok olumsuz sonuçlara yol açar.

Bu sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

- Kuralsızlık olarak da tanımlanabilen anomi neticesinde yönetenlerle yönetilenler arasında bir güvensizlik ortaya çıkar. Halk, siyasi otoriteyi elinde bulunduran yönetici sınıfının kendisiyle ilgilenmediği ve değer vermediği inancına kapılır. Bu durum yönetime karşı kitlesel eylemlerin ortaya çıkmasına neden olur.
- Toplumun kendine olan özgüveni kaybolur ki bu da kolektif olarak hiçbir şeyin yapılamayacağı ve başarılı olunamayacağı duygusunun yaygınlaşması sonucunu ortaya çıkarır. Aynı hedefe yönelmeyen kitleler toplumu ilerletecek ideallerden yoksun kalacakları ve bir arada bulunma duygusunu kaybedecekleri için hızlı bir çözülme içerisine gireceklerdir.
- Ülke yoksunluğuna yol açan anomi, ilerleme duygusunu yok ettiği için toplumda gerileme sürecine girildiği duygusunu ortaya çıkarır. Bu durum gerek fertlerin gerekse toplumsal yapı unsurlarının zihinlerinde fikri çöküntü algısı ortaya çıkarır.
- Değerler ve kuralların kaybolmasıyla beraber toplumsal statü ve roller de tartışmaya açık hale gelir. Toplumsal edinimleri tartışılan fertlerde ciddi bir hiçlik duygusu ortaya çıkar. Yenisi kazanılamayan statülerin ve belirlenemeyen rollerin boşluğunda kalan toplumlarda fertlerin intihara varacak kadar kuralsız davranışlar sergilemeleri gözlemlenebilir.
- Topumlarda ciddi bir boşluk doğuran anomi, aynı zamanda toplumu meydana getiren fertler arasında da güvensizlik duygusunu ortaya çıkarır. Gerginliklerin ve düzensizliklerin yaşandığı durumlarda toplum içinde fertler birbirleriyle olumlu ilişkiler kurarak olumsuz şartları en aza zararla atlatmaya çalışırlar. Bu durum daha çok paylaşım ve teselli şeklindeki psikolojik desteklerle kendini gösterir. Fakat anomi, bu desteği ortadan kaldırır ve fertler bu anlamda yalnız ve savunmasız kalırlar.
- Son olarak anomi; ferdi, toplumuna yabancılaştırır. Bu durum zihinsel ve bedensel üretimini minimuma indirerek onu verimsiz duruma düşürür, toplum içerisinde yalnızlaşan fert iradesini kullanmaz ve toplumun kölesi haline gelir.

Fert, toplumdaki değer çatışmaları ve anomi nedeniyle kendini yetersiz ve güçsüz hissedebilir. Bu durumun düzeltilmesi noktasında şayet fert, sistemin

yeteneklerden yoksun olduğu inancına kapılır ve düzensizliğin ve kargaşanın giderilmesi konusunda umudunu yitirirse kendini isyana yönelten davranışlar içerisinde bulabilir. Bu durum fertte ve genel olarak da toplumda mevcut olumsuz düzenin ancak bir isyan ile yıkılarak yerine yenisini kurmak şartıyla düzelebileceği düşüncesini doğurur.

Çatışmacı teori, isyanın toplumsal nedenleri üzerinde dururken toplumu meydana getiren sınıflar arasındaki çatışmanın etkin olduğunu ileri sürer. Ezilen sınıflarla hakim olan sınıflar arasında sürekli bir çatışma mevcut olup ezilen sınıfların ezenlere karşı isyan etmesi en tabii haktır. Toplumların tarihi, sınıflar arası çekişmeye ve çatışmaya dayanmaktadır. Tarihin her döneminde ezilenlerle ezenler sürekli bir mücadele içindedir. Modern toplumda da burjuva ile proletarya arasında süre gelen bir çatışma söz konusudur. Neticede proletarya üretimden gelen gücünü kullanarak kendini sömüren burjuvaya galip gelecek ve sınıfsız bir toplum kurma hayalini gerçekleştirecektir. Komünist manifestoda bu şöyle anlatılmaktadır:

Gelişim süreci içinde, sınıf ayrımları ortadan kalktığı ve tüm üretim tüm ulusun engin birliğinin elinde toplandığı zaman, kamu iktidarı da siyasallığını yitirecektir. Siyasal iktidar denen şey, bir sınıfın başka bir sınıfı ezmekte kullandığı örgütlü güçten başka bir şey değildir. Proletarya, burjuvaziye karşı verdiği savaşında, koşulların dayatması sonucunda bir sınıf olarak örgütlenmek zorunda kalacağına, devrim yaparak kendini egemen sınıf kılacağına ve böylelikle eski üretim koşullarını zor yoluyla silip atacağına göre, o zaman bu eski üretim koşullarıyla birlikte sınıf karşıtıklarının ve genel olarak sınıfların varlık koşullarını da silip atmış ve böylelikle bir sınıf olarak kendi egemenliğine de son vermiş olacaktır (Marks & Engels, 2015, s. 76).

1.2.1.3.İsyanın Siyasal Nedenleri

Toplumlarda siyaset kurumunu, yönetim anlamında temsil eden kurum devlettir. Toplumların yönetim tarzlarını belirleyen siyasal faaliyetler yine onların karakteristik özelliklerinde taşırlar. Her toplumsal yapının siyasal yönetim anlayışı tarihsel geçmişlerinden elde ettikleri yönetsel tecrübelerinin ayrı olması nedeniyle farklılıklar gösterir. Bu farklılıklar toplumların sosyo-psikolojik özelliklerinin oluşmasında belirginlik kazanır (Dönmezer, 1982, s. 366).

Siyasal yapı konusunda liberal görüşle Marksist görüş birbiriyle zıt yaklaşımlar içinde bulunur. Marksizm'e göre devlet, toplumdaki hakim sınıfın egemenliğini devam ettirebilmesi için sosyo-ekonomik ve siyasal düzeni bu hakimiyet temeli üzerinde

yanıltıcı olarak ortak çıkar görüntüsü altında kurma aracıdır. Liberaller ise devletin her durumda bireysel egemenliğe saygı göstererek siyasal sistemi düzenlemesidir (Sarıbay, 1992, s. 154).

Beli bir devlet yapısı içerisinde bulunan vatandaşların bağlı oldukları siyasi yapıya karşı saygı ve itaat yükümlülüğünü ifade eden görevleri vardır. Bu sorumluluk kanunlara itaat sorumluluğundan öte rızaya dayanan bir bağlılığı ifade eder. Siyasi sorumluluk sınırları ortadan kalktığında vatandaşların itaat sorumluluğu da ortadan kalkar. Bu haliyle vatandaş devlet tarafından sağlanmayan veya sağlanamayan haklarını elde etmek için siyasi otoriteye isyan edebilir. Kayda değer sayıdaki vatandaşın katılımıyla oluşan kitlelerin şiddet kullanarak siyasi yapıyı elinde tutan hükümete karşı toplumsal bir hareket başlatmasına isyan adı verilir. Siyasal yönetime karşı yapılan bu tür toplumsal hareketler devrimden farklı olarak siyasi rejimi tamamen değiştirme yerine sadece mevcut yönetimi devirmeyi ifade eder (Heywood, 2017, s. 248).

Bir toplumda siyaset kurumu yöneticilerin nasıl değişeceğini belli kurallara bağlar ve zamanı geldiğinde de bu kurallar içerisinde yöneticiler değişir. Bu durum yönetim değişikliklerinin gerektiği durumlarda ortaya çıkacak kaosları engeller ve siyasal çalkantılara fırsat vermez. Bu kuralların belli olmadığı durumlarda ise genellikle yönetici değişiklikleri şiddete dayalı metotlarla gerçekleşir. Şiddet ortamı da isyan gibi kitlesel toplum hareketlerini ortaya çıkarır (Bottomore, 1987, s. 53).

Siyasal iktidar yönetim kanallarını toplumun tüm katmanlarına açık hale getirirse iktidarın getirilerinden toplumun her kesimi yararlanabilir. Bu şartlar yönetimde adaleti sağlayacağı için genel olarak uyumlu ve gergin olmayan toplum yapısı ortaya çıkar. Aksi halde yani yönetimin sadece belli sınıfların elinde olduğu, diğer toplumsal kesimlere fırsat tanınmadığı durumlarda ise gayrimemnun kitlelerin ortaya çıkması söz konusu olur. Bu memnuniyetsiz grupların sayısını artırması ve organize olarak güçlerini artırıp birleştirmesi mevcut siyasi yapıya karşı risklerin ortaya çıkmasına neden olur. Özellikle geniş kitleleri arkasına alan gayrimemnun siyasal yapılar, iktidarı isyan hareketleriyle yıkmaya girişimi içerisinde olurlar (Bottomore, 1987, s. 55).

Hükmeden her siyasi yapı, toplumun problemlerini çözme vaadi ile iktidara gelir ve bu vaatlerini yerine getirmesi beklenir. İktidar süresi içerisinde umut edilen

gelişmeleri yerine getirmeyen siyasi yapılar, halk tarafından sorgulanmaya başlanır. Eğer memnun olunmayan ve beklentileri yerine getirmeyen siyasi yapıları demokratik yollarla değiştirmek imkânı söz konusu değilse bu defa metot olarak şiddete başvurulur ve bu da isyanı doğurur (Heywood, 2017, s. 244).

Bir toplum gizli veya açık şekilde başka bir gücün siyasi tahakkümü altında kalarak ekonomik gelirlerinin sömürüldüğü bir ortamda ise bu sömürüye son vermek için tüm gücüyle direniş içerisinde olur. İlk etapta toplum içerisindeki gruplar, bu amaç doğrultusunda bir araya gelerek milli bir direniş organizasyonu meydana getirirler ve haklarını ulusal ve uluslararası platformlarda arama çabasına girerler. Bu çabaların sonuç vermediği durumlarda kitlesel eylemlere ve silahlı mücadele yollarına başvururlar. Bu da sömürgeci devlete karşı isyan ile mümkün olur (Heywood, 2017, s. 248).

1.2.2. İsyanın Özel Nedenleri

İsyanlar için genel nedenleri ifade eden nesnel koşullar, bir isyanın ortaya çıkması için tek başına uygun şartları oluşturamayabilir. Fakat nesnel nedenleri oluşturan durumlar olgunlaştığında öznel nedenler, onların ortaya çıkmasına yardımcı olur. Fertlerin kendi yaşam dönemleriyle sınırlı olan özel nedenler isyanları şekillenmesinde ve belli nitelikleri içerisinde barındırmasında önemli bir etken olarak önümüze çıkmaktadır.

Öznel koşulları, lider, teşkilat, ideoloji olmak üzere üç başlık altında incelemek mümkün olacaktır.

1.2.2.1.Liderlik

Lider; toplumun diğer üyelerinden belli özellikleriyle ayrılan, grup faaliyetleri üzerinde etkili olan grup üyesidir. Grup liderinin tek bir fert olması itibarıyla psikolojinin inceleme sahasına girerken toplumla olan ilişkileri ve karşılıklı etkileşimi nedeniyle sosyolojinin inceleme konusu da olmuştur. Bir kişinin lider olması grubun özelliğine, kendisinin ve ona tabi olacak grup üyelerinin şahsiyet özelliklerine ve liderliğe yükselme şartlarına bağlıdır. Liderler diğer grup üyelerinden farklı olarak iktidar isteği, itibar ve maddi kazanç arzularıyla ayrılırlar. Lider, içerisinde bulunduğu

grubun ihtiyaçlarını giderme, grubun menfaatlerine uygun üst siyaset üretme, grup lehine icraatlar uygulama, iç ilişkileri kontrol etme, düzenleyici olarak roller üstlenme, fikir üretme, ödüllendirme ve ceza verme yetkisini kullanma gibi fonksiyonlar üstlenebilir (Aslatürk, 1999, s. 158-159).

Sosyolojide lider özelliklerinden ve çeşitlerinden bahsederek, genel kabul görmüş olan tasnif Weber'e aittir. Weber, otorite tiplerini ele alırken meşruiyet ölçüsünden hareket eder ve üç tür meşruiyet tipinden bahseder; geleneksel meşruiyet, karizmatik meşruiyet ve yasal meşruiyet. Bunlar meşru otoritenin ideal tiplerini meydana getirir. Bu tiplerden hareketle lider türlerini üstlendiği rol ve yerine getirdiği görevler açısından üçe ayırır:

- 1- Otokratik liderlik
- 2- Karizmatik liderlik
- 3- Demokratik liderlik.

Otokratik liderlik; geleneksel toplumlarda ortaya çıkan bir liderlik türüdür. Geleneklerin kutsallığı ve bu geleneklerin gereği olarak otorite kullanmaya çağrılanların oluşturduğu liderliktir. Otokratik lider, toplumsal yapı ve fertler üzerinde baskın bir özelliğe sahip olup toplumla ilgili tüm kararları kendi verir. Bu tür liderlikte yönetenin her zaman otoritesini hissettirmesi beklenir. Bu konuda meydana gelen zafiyet liderliğin tartışılması sonucunu doğurur.

Karizmatik liderlik; karizma sahibi birinin bu özelliğinin toplum tarafından algılanarak lider olarak kabul edilmesidir. Onlar sahip oldukları özellikler nedeniyle toplum tarafında saygı görürler, isteseler de istemeseler de lider olarak kabul edilirler. Bu tür liderlik din olgusuyla yakın ilişki içinde olduğu için peygamberle tipik örnek olarak belirginleşirler. Karizmatik lider, üstlendiği misyon gereği kendisine itaat edilmesini ve saygı duyulmasını bekler. Kişilerin onunla olan ilişkileri mantığa ve akla değil inanç ve teslimiyet esasına dayanır. Toplumsal hareketlerin liderleri karizmatik otoriteye dayanan liderlik esasına göre ortaya çıkarlar ve kitleleri etkilerler. Özellikle isyan gibi büyük bir motivasyon isteyen ve şiddet içermesi ihtimali nedeniyle adanmışlık gerektiren sosyal hareketlerin liderlerinin bu tür liderlik özelliğine sahip olması gerekir.

Demokratik liderlik; bu tür liderlikte lider yasalar çerçevesinde kendisine verilen yetkileri kullanır. En akılcı otorite tipi olarak kabul edilen bu liderlik türünde emirler meşru yasal zeminlere dayanır. Her ferdin içerisinde bulunduğu toplumsal yapıda bürokratik sistem içerisinde, gruba ait faaliyetler, hedef ve amaçların tespitinde yetenekleri ölçüsünde görev alması beklenir (Weber, 1986, s. 82-85).

İsyancı grupları bir araya getirecek niteliğe sahip olan lider, huzursuz kitleleri birleştirici bir rol oynar.

İsyanın ne zaman başlayacağı konusundaki liderin öngörüsü, isyanın kaderini etkileyen temel unsurlardan birisidir.

Liderin isyanı başlatan toplumsal grubun mevcut potansiyelini iyi tespit edip grubun hareket kabiliyeti ve gücü konusunda sağlıklı bilgilere sahip olması gerekir.

Liderin karizmatik lider özelliğine sahip olması isyana katılan kitlelerin peşinden coşkulu bir şekilde gelmesine neden olur.

Kitleleri peşinden sürükleyerek, otoriteye başkaldırmalarını sağlayacak liderin maddi veya manevi güç unsurlarıyla donatılmış ve kendisine itaat edilme konusunda belli meşruiyeti daha önce kazanmış olması gerekir.

Lider, bu somut nedenler ile toplumsal soyut durumları bir araya getirmek suretiyle isyanı var olabilen ve eylememe geçecek niteliğe hazır hale getirir (Kongar, 2011, s. 104-105).

1.2.2.2. Teşkilat

Teşkilat veya örgüt toplumsal yapıların önemli unsurlarından biridir. Belli bir amaç etrafında toplanan ve bu amaç için eyleme geçmeye hazır insan topluluklarını ve bu insanların oluşturduğu organizasyonu ifade eder. Amaç, görev ve sorumlulukların belli bir kurala göre yazılı olarak belirlendiği örgütlere formel örgütler adı verilmektedir. Bu tür örgütler modern toplum ilişkilerinde geliştirilmiş, teknoloji ve ekonomik gelişmeler böyle örgütlerin oluşumuna katkı sağlamıştır. Kendiliğinden gelişen ilişkiler sonucu oluşan, kuralları yazılı olmayan sözlü kuralları geçerli olduğu organizasyon yapılarına informel örgütler denir (Bozkurt, 2014, s. 165)

Weber iyi planlanan ve yönetilen her türlü toplumsal eylemin her türlü kitle eylemi ve toplu eylemeden daha üstün olduğunu söyleyerek teşkilatlı bir toplumsal hareketin kendinden gelişen, teşkilatsız ve kontrolsüz kitle hareketlerinden daha başarılı olacağını vurgulamıştır (Weber, 1986, s. 207). Bu yönüyle isyanlar, bir teşkilatın etrafında şekillenir ve hedefe ulaşmak için bu teşkilatın tüm unsurları aktif olarak kullanılır.

İsyana katılacak kitleyi sevk ve idare edecek, onları kendi hiyerarşik yapısı içerisinde organize olmuş toplumsal gruplar haline getirecek teşkilat yapıları nesnel nedenleri tek amaca yönlendirir ve isyanın başarılı olması için uygun şartları oluşturur. Teşkilat, isyanın ortaya çıktığı sosyal şartlara göre bir parti, dernek, sendika veya bir tarikatın tekkesi olabilir. Bazen legal genellikle de legal olmayan bir örgütlenme ile isyan hareketleri teşkilatlanabilir. Devrim, isyan, gibi sosyal hareketlerin kendiliğinden ortaya çıktığı ve geliştiği iddiası tek başına geçerli görülmemektedir (Decoufla, 1991, s. 73).

Teşkilatın geniş bir kabul edilirlilik yönünün olması gerekir. Bu temsil yeteneğine sahip olmayan teşkilatların başlattığı isyanlar geniş kitleleri harekete geçiremeyecekleri için nesnel şartlar ne kadar yerine gelmiş olsa da isyan çabası boşa çıkacaktır.

İsyanı yönlendirecek eylem ve düşünce birikimine sahip bir teşkilat yapısının mevcut olması gerekir.

Teşkilatın gerek insan gücü açısından, gerek silah gücü açısından, gerekse maddi güç açısından yeterli birikime sahip olması gerekir.

Teşkilatın hiyerarşik yapısının güçlü ve mensuplarının arasındaki bağların sıkı olması yukardan aşağı, aşağıdan yukarı iletişimin etkin olmasını sağlar (Kongar, 2011, s. 106).

1.2.2.3.İdeoloji

Burada ideoloji kavramından maksat toplumsal hareketlerin amaçlarını ortaya koyan ve katılımcılara aktarılmak suretiyle onların motive edilerek harekete bağlılıklarını güçlendiren düşüncelerdir. Bir sosyal hareket amaçlarını ve hedeflerini belli bir mantık içerisinde ifade eden, kitleleri ikna etme gücü barındıran tutarlı bir

düşünce örgüsüne sahip olmalıdır. Bu sayede varlığını devam ettirir ve zindeliğini muhafaza edebilir. İdeoloji ya da üretilen düşünceler insanlara veya sosyal hareketlere istikamet vermeye yarayan birer haritadır (Mardin, 2014, s. 25-26)

İsyanlar; hedeflerini, amaçlarını, yaptıklarını kitlelere anlatabilecekleri bir düşünce örgüsüne ihtiyaç duyarlar. Geniş kalabalıkların ortak inançlara sahip olmadan sistematik bir şekilde hareket etmesi mümkün değildir. İsyan katılan her bir fert yapılan eylemin anlamını farklı düşüncelerle alakalandırır, ortak bir düşünce birliği sağlanmazsa ortaya anarşi çıkar ki bu da isyanın ortak amaca ulaşmasındaki en büyük engel olur. Bir araya gelen kitleler, ortak eylem sağlayamadıkları için ya birbirleriyle çatışıp birikmiş muhalefet enerjisini yok ederler ya da otorite tarafından kısa sürede bastırılıp yok edilirler (Türkdoğan, 2013, s. 33).

İsyancıların otoriteye karşı haklarını ortaya koyan ve haklılığını temellendiren bir düşünce bütünlüğüne sahip olmasının gerekliliği yanında, isyan hareketinin sonrasında nasıl bir sistem konulacağıyla ilgili de fikri bir söyleme ihtiyaç duyarlar.

Başka zamanlarda ve mekânlarda ortaya çıkan ve başarılı olan isyanların sahip oldukları ideolojilerinin diğer isyanlara fikri rehberlik etmesi muhtemeldir.

Ortaya çıkacak isyanın toplumun güçlü kesimlerinin ekonomik ihtiyaçlarına cevap verecek ideolojiye sahip olması, isyanı başarılı kılacak temel unsurlardan birisi olarak görülür (Kongar, 2011, s. 106).

1.3.İSYAN KURAMLARI

Sosyolojik kuramlar, toplumsal olguları nesnel bir şekilde ele alıp onu açıklamaya çalışırlar. Bu anlamda isyanda toplumsal bir olgu olup nesnel metotlarla ele alınıp incelenmiş ve açıklanmaya çalışılmıştır. Her toplumsal olguda olduğu gibi isyanda da kuramların temel yaklaşımları toplumsal olaylara hangi pencereden baktıkları ve ne şekilde değerlendirdikleriyle farklılık arz etmektedir (Wallece, 2015, s. 21).

1.3.1. Marksist Kuram

Marksist bakış açısına göre, insanların temel yaşamsal ihtiyaçlarını karşılama biçimi toplumsal eylemlerini ve toplumsal ilişkilerini belirleyen en önemli etkidir. Çünkü insan için hayatını devam ettirme içgüdüğü en önemli duygu olup toplumsal eylemin temel belirleyicisi de budur. Yani insanlar toplumsal ilişkilerini bu temel ihtiyaçların karşılanması etrafında kurar ve onun etrafında geliştirirler. Hatta insanların düşünce ve anlam dünyalarını da oluşturan şey bu emek süreci olup siyasetin, kanunların, ahlakın, dinin, dilinde ifade edilen toplumun zihinsel üretimini de bu şekilde oluşturur (Bottomore & Nisbet, 1990, s. 135).

Yaşamsal ihtiyaçları karşılama sürecinde ortaya çıkan üretim araçları ve bunları kullanan emek gücünün ayrışması ve bunlar arasındaki çatışma sınıfsal bir ayrılığın doğuşuna sebebiyet vermiştir. Bir tarafta üretim araçlarına sahip sermayedar bir sınıf olan burjuvalar, öbür tarafta iş gücünden başka bir şeyi olmayan işçi sınıfı. İşçi sınıfının üretimi neticesinde ortaya çıkan artı değer, eşit ve adil şekilde geri işçi sınıf lehine dönmeyerek burjuvaya sermaye olması sınıfsal çatışmaların da temel nedenlerinden birisidir (Aron, 2014, s. 115).

Marksizm'e göre burjuva ve proletarya arasındaki sınıf çatışması kapitalist sürecin ortaya çıkardığı bir durum olmakla beraber aslında insanlık tarihi zaten sınıf savaşlarının tarihidir. Çünkü tarih içerisinde sürekli farklı tarzlarda toplumsal katmanlar oluşmuş, bunlar arasındaki güç dengesizliğinden dolayı bir taraf ezerken bir taraf da ezilmiştir. Hürlerle köleler, yönetenlerle sıradan halk, lonca ustalarıyla çıraklar, toprak sahipleriyle köleler tarihin değişik dönemlerinde birbirleriyle karşı karşıya gelen ve çatışan sınıflar olmuş, bu çatışmayı sonucunda ya toplumda devrimci bir dönüşüm meydana gelmiş ya da çatışan iki sınıf ortadan kaybolmuştur (Marks & Engels, 2015, s. 49-50).

Marks, tarih içerisinde süregelen sınıflar arasındaki bu çatışma ve mücadelenin sosyal olayların açıklanmasının temeli olarak görür. Onun bu görüşü sosyolojide toplumsal olayları açıklama konusunda ortaya çıkan çatışma kuramını doğurmuştur. Bir anlamda çatışma kuramının babası Marks'tır.

Çatışma kuramı; toplumu oluşturan sınıfların sürekli bir rekabet içerisinde olduklarını ve çıkarlarını elde etme konusunda da birbirleriyle mücadele içerisinde

bulduklarını söylemektedir. Toplumun temel işleyişinde yetersiz ekonomik kaynakların paylaşımı konusundaki kesintisiz devam eden çatışma ana dinamik olarak belirgindir. Bu çatışma toplumların tarihsel ve toplumsal değişiminde temelini oluşturmaktadır (Budak, 2010, s. 110-111)

Çatışma kuramcıları temel olarak şu önemli kabulleri benimsemişlerdir (Wallece, 2015, s. 108-109).

İnsanlar, istedikleri ve elde etmeye çalıştıkları toplum tarafında belirlenmemiş ortak bazı çıkarlara sahiptirler. Bütün insanlar bu ortak çıkarlara ulaşmak ister ve diğerleriyle bu konuda rekabet içerisindedir.

Bütün çatışma kuramcıları, gücü yani otoriteyi az bulunur ve eşit olmayan şekilde bölünmüş olarak görür ve çatışmanın zorlayıcı sebebi olarak kabul eder. Bu durum insanları otoritenin kaynağıyla ilgilenmeye götürmüştür. Çünkü otorite ya da güç toplumların ilişkilerinde belirleyici temel unsurlardan biri olup insanların nasıl davranacaklarını belirler.

Değerler, farklı toplulukların kendi istek ve arzularını diğerlerine kabul ettirmek için kullandıkları araçlardır. İdeoloji ve din gibi toplumsal yapının meydana getirdiği değer kaynaklı düşünceler toplumu bir arada tutan ve kimliğini belirleyen araçlar olmayıp aksine hakim sınıfların toplumu yönlendirme ve hegemonyaları altına almak için geliştirdikleri enstrümanlardır.

Marksist düşüncenin sosyal olayları açıklamadaki temel yaklaşımlarından biri olan tarihsel materyalizm anlayışına göre de tarih, sınıflar arasındaki mücadeleleri ele alır. Materyalist tarih anlayışı, tarihi şu bakış açısıyla ele alır: “Toplumun ekonomik gelişmesinde, üretim ve mübadele biçimlerindeki değişimlerde, buna bağlı olarak toplumun farklı sınıflara bölünmesinde ve bu sınıflar arasındaki mücadelede bütün önemli tarihsel olayların harekete geçirici gücü nihai nedenini araştıran tarihsel sürecin belli bir yorumunu ifade eder.”

Bu metodoloji ile tarihi yorumlayan Marksist yaklaşıma göre ekonomik çıkar ilişkileri, üretim ve emek ilişkisi toplumsal değişimin temel unsuru olup tarihsel yazgıyı da bu unsurlar belirler. Bu ilişkiler neticesinde sınıflar arasında meydana gelen mücadeleler evrimsel bilinç bütünlüğü içinde gelişir ve devrim ile son bulur. Bu tarihsel süreç içerisinde toplumu sömürmek için oluşturulan üst yapı unsurları karşısında ezilen

sınıflar çıkarlarını gözetmek ve aramak için isyan etme hakkına sahiptirler (Bottomore, 1993, s. 554).

Marks ve Engels, geliştirdikleri materyalist tarih anlayışının şu sonuçları doğurduğunu Alman İdeolojisinin Eleştirisi'nde şöyle ortaya koyar:

1. Üretici güçlerin gelişmesi, öyle bir aşamaya ulaşır ki yararlı olmaktan çok yıkıcı ilişki araçları ortaya çıkar ve kendilerinin kazançlarından yararlanamadıkları, toplumun tüm yükünü taşıyan, çoğunluğu oluşturan bir sınıf ortaya çıkar. Bu sınıf mevcut duruma karşı bir isyan bilinci içerisinde hareket ederek komünist bilincin zorunlu sonucu olarak devrim bilinciyle hareket eder.
2. Tarih içerisinde belli sınıflar hakimiyetlerini belirli kurumlar aracılığıyla ortaya koyarlar ki bu genel itibariyle devlet aracılığıyla olagelmıştır. Devlet, hakim sınıfın diğer sınıflar üzerindeki egemenliğinin somut göstergesidir. Bu nedenle mevcut sınıfsal baskının ortadan kaldırılmasının yegane metodu devlete ve onun sahip olduğu sınıfa isyan ile mümkündür. Bu devrimci savaşımın gereği, sonuca ulaşmanın yegâne yoludur.
3. Komünist devrim, toplumda daha önce var olan ekonomik faaliyet tarzına karşı yapılan bir itiraz ve isyandır. Tarih içerisinde yapılagelen isyanlar mevcut faaliyet tarzlarını hedef alıp onu değiştirmeyi amaç olarak benimsemedikleri için faaliyetler başka şekilde bölüştürülüyor ve farklı kişilerce paylaşımı yapıyordu. Bu durum mevcut sınıfsal yapıda köklü değişiklikleri veya sınıfların ortadan kalkması sonucunu meydana çıkarmadığı için gerçek bir devrimin yerine getirmesi gereken sonuçları doğurmuyordu. Komünist devrim faaliyet tarzlarına isyanı esas aldığı için diğer sınıfları ve egemenliklerini bir bütün olarak ortadan kaldırır ve sınıfsız bir toplumun doğuşunu hedefler.
4. Toplum içinde komünist bilincin oluşturulması ve istenilen hedefe varılması için insanların yığınsal olarak bir değişime uğraması esastır. Bu değişimin meydana gelmesinin yolu da devrimdir. Devrim sadece egemen sınıfın ortadan kaldırılmasını amaçlamaz, devrilen sınıfın deviren sınıfa bulaştırdığı pisliklerden de temizlenmeyi esas alır. Devrimin amacı

toplumu yeni ve sağlıklı temeller üzerine kurmaya elverişli hale de getirmektedir (Marks & Engels, 2004, s. 42-43).

Marks, ezilen sınıfların kurtuluşunun yeni bir toplumsal yapı meydana getirmekten geçtiğini söyler ve bunun yolunun da hakim yönetici güce isyandan geçtiğini ortaya koyar. Ezilen sınıf, kendini kurtarmak istiyorsa mevcut üretim güçlerinin bir arada bulunamayacak kadar bir çatışma içerisinde olması gerekir ki bu çatışma isyanı ve devrimi doğuracaktır. Mevcut üretim güçleri içerisindeki en büyük güç devrimci sınıfın kendisidir. Marks bu görüşlerini şu cümlelerle ifade etmekte ve isyanın ve sonucunda devrimin toplumsal yapı açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır:

“Ezilen bir sınıf, sınıf uzlaşmaz karşıtlığına dayalı her toplumun hayati bir koşuludur. Bundan dolayı ezilen sınıfın kurtuluşu, zorunlu olarak yeni bir toplumun yaratılmasını gerektirir. Ezilen bir sınıfın kendi kendisini kurtarabilmesi için, mevcut üretim güçlerinin ve mevcut toplumsal ilişkilerin artık yan yana yaşamaya devam edemez olmaları gereklidir. Bütün üretim araçları içinde en büyük üretici güç, devrimci sınıfın kendisidir. Devrimci ögelerin bir sınıf olarak örgütlenmesi, eski toplumun içinde gelişebilecek olan bütün üretici güçlerin var olmasını öngörür.” (Marks, 2006, s. 256)

Çatışmacı kuram ve toplumsal olayları bu kuram ile açıklayan Marksist düşünce; tarih içerisinde meydana gelen toplumsal değişim ve ilerlemenin temelini, sınıflar arası çatışmalara dayandırmaktadır aynı zamanda tarihsel materyalizm bakış açısıyla isyanları, toplumun gelişmesinin temeli olarak görür ve bunu kaçınılmaz bir sonuç olarak kabul eder.

1.3.2. İşlevselcilik- sistem kuramı (Fonksiyonalizm)

Bu kuramın öncüsü Durkheim'dır. Sosyolojik olayları çözümlemede kendinin isimlendirdiği işlevselci yaklaşımı kullanmıştır. Bu yaklaşıma göre bir toplumsal olguyu veya bir kurumun işlevini araştırmak, o toplumun devamlılığına yaptığı katkısını ortaya koymaktır. Yani bir olgu veya bir kurum toplumun devamlılığına katkıda bulunuyorsa toplumsal olgu ve kurum olarak kabul edilir. İşlevselciler, bu katkı olayını biyolojik bir yaklaşım ile ele alırlar ve açıklamaya çalışırlar. İnsan vücudunu meydana getiren organlar, organizmanın işleyişi ve devamlılığı konusunda önemli işlevler yerine getirirler. Mesela kalp gibi hayati bir organı araştırmak için onun diğer organlarla

ilişkinini ele alıp incelememiz gerekir. Kalp, kanı pompalayarak bedenın diğer organlarının hayatiyetinin devamını sağlar ve bu anlamda önemli bir işlev üstlenmiştir. İşte toplumsal bir unsurun işlevini ortaya koymak da onun toplumun devamına sağladığı katkıyı ortaya koymak anlamına gelir (Giddens, 2000, s. 593).

İşlevselcilik; toplumu meydana getiren ögelerin toplumsal işleyişin devamı için kendilerine has görevleri olduğunu, bütün bu ögelerin birbirleriyle bağlı ve etkileşim içinde işlevlerinin bulunmasından dolayı hiçbir ögenin yalnız başına tüm yapıyı belirleyici bir özelliğe sahip olmadığını kabul eden sosyolojik bir yaklaşımdır (Dönmezer, 1982, s. 172-173).

Bu tanımla beraber işlevselciliğin toplumsal olayları açıklamadaki düşüncesini şöyle ortaya koymak mümkündür: Toplumlar, birbirlerine karşılıklı bağımlı, farklılaşmış birimler içerirler. Bu birimler bireyler, aileler, akrabalık yapıları şeklindeki kategorileri içermesi ve daha geniş statü grupları gibi analitik yapılarında olabilmesi mümkündür. Sosyologlar, toplumları en geniş en kapsamlı toplumsal bütünler ya da toplumsal sistemler olarak görürler. Diğer somut ve analitik birimler bu bütünlerin parçası ya da alt birimleridir. İşte bu yapıların kendi arasındaki uyumlu ilişkileri toplumun işleyişini ve toplumsal olayların meydana gelişini açıklamamızı sağlayan en önemli unsurdur (Moore, 1990, s. 338).

İşlevselcilik, toplumsal yapının bütün özellikleriyle ve toplumsal kurumların genel doğasıyla ilgilendiği için makro-sosyolojik bir yaklaşımı benimser. İşlevselcilerin, “Toplumsal sistemin birbirleriyle ilişkili kısımları” ifadesini havaalanı metaforuyla açıklamak mümkündür. Bir havaalanında çalışan ve oradan hizmet alanlar kısımları oluşturur. Uçak biletleri ve rezervasyon personeli, bakım ekibi, pilotlar, hostesler, yer ekibi, kontrol kulesi ekibi, yük taşıyıcıları, yolcular gibi kısımlar sürekli birbirleriyle ilişki içindedirler. Bu kısımların birbirleriyle ne şekilde bağlı olduğunu anlamak için hava alanının düzenli işleyişini olumsuz etkileyecek, bir sistem olarak dengesizliğine yol açacak bir ölçüde dengesizliği doğuracak bir olayı gözlemlemek gerekir. Sistemin çalışmasına sekte vuracak değişiklikler, tedirginlikler meydana getirir ve bu tedirginliğin giderilmesi için de sistemin bir bütün olarak hareket etmesi gerekir.

İşlevselcilere göre toplumsal sistemlerin bu yol ile çözümlenmesinde üç durumun bulunması gerekir:

- 1- Sistemi meydana getiren kısımların birbirleriyle ilişkili ve birbirlerine bağlı olması;
- 2- Bir organizmanın sağlıklı ve normal durumuna benzer şekilde toplumsal sistemde “normal” veya denge halinde bir durumun var olması;
- 3- Sistemin bütün kısımlarının normal hale dönmek için yeniden düzenlenmesi (Wallece, 2015, s. 43).

İşlevselciliğe göre, toplumsal bütünlüğün sağlanması ve toplumun uyum içerisinde varlığını sürdürmesi çatışma ve değişimden daha çok önemlidir. Çatışma ve değişim inkar edilemez bir olgu olmasına rağmen genel olarak ve çoğunlukla toplumlar uyum içerisinde yaşama eğilimi gösterirler. Çatışmalar ve değişimler kısa süreli olgular olup toplumsal hayat içerisinde dar zamanlarda gerçekleşip ve biterler. Toplumlar, karakterleri gereği kuralsızlık ve anormallik hallerinden bir an önce kurtulup sistemin normalleşmesi için bir çaba içerisinde olurlar. Bu toplumun varlığını devam ettirebilmesi için ortaya koyduğu bir reflekstir. Bu yaklaşım, işlevselcilik ile çatışma kuramı arasındaki en önemli farkı ortaya koyan temel ayrımdır. Çünkü çatışmacı kurama göre toplumları meydana getiren sınıflar arasındaki çıkar mücadelesi toplumun devamını ve gelişimini sağlayan en önemli unsurdur (Budak, 2010, s. 102).

İşlevselcilik, temel olarak uyum ve bütünleşmeyi esas alan bir yaklaşımı benimsediği için toplumsal değişmeyi açıklamada yetersiz olduğu kabul edilerek sosyologlar tarafından eleştiriye uğramıştır. Özellikle toplumsal değişmeye neden olan devrim ve isyan gibi önemli sosyal hareketlerin açıklanmasında işlevselci yaklaşım başarısız olarak kabul edilmiştir. Bir sistemi meydana getiren parçaların birbirleriyle bağımlılık içinde olma, dayanışma, karşılıklı uyum içerisinde bulunma ve sistemin bozulma anında yeniden uyumun sağlanması için düzenleme sürecinin harekete geçmesi düşüncesi üzerine kurulan yaklaşımın isyan gibi toplumsal çatışmalara neden olan bir sosyal hareketi açıklaması ilk etapta zor olarak görülmektedir (Smith, 1996, s. 15).

İşlevselciler, devrim ve isyan gibi toplumsal değişmelere neden olan sosyal hareketleri, sosyal sistemin işleyişine engel olan radikal değişimler olarak görmüşlerdir. Onlar bu yüzden genel olarak sisteme zarar veren bu tip sosyal hareketleri kabullenmekte zorlanmışlardır. Geçmiş, bugünü ve gelecekteki toplumsal yaşamı dünyanın evrimsel bir süreç içerisinde gelişmesi olarak kabul edenler, bu evrimsel

gelişmenin temel nitelikleri ve yasaları üzerinde durmayı yeğlemişlerdir. Onlara göre sosyoloğun görevi bu düzenli gelişim gösteren modeli incelemek olup, bunun dışındaki sosyal olayları dıştan gelen sayısız karışma, engellemeler olarak kabul edilmiştir. Temel toplumsal görünüm, düzenli büyüme ve sistemin parçalarının uyum içinde birbiriyle ilişkisidir. Her ne kadar tarih içerisinde savaşlar, isyanlar, açlıklar gibi olaylar meydana gelmiş olsa da bunları sosyal büyüme içerisinde marjinal unsurlar olarak görmek gerekir ve ikincil görünüm olarak kabul edilmelidir. Bunlar kısa dönem içerisinde incelenmesi gereken ilginç sosyal olaylar olarak kabul edilmiş olsalar da insanlığın genel tarihsel gelişiminde nadir olaylar olarak ele alınabilirler. İşlevselcilerin yaklaşımına göre toplumsal sistemin uyum içerisinde çalışmasını engelleyici, bütünleşmeyi tehdit eden ve çatışmaların ortaya çıkmasına neden olan isyan gibi sosyal hareketler toplumsal sistem içerisinde kısa dönemli sosyal olaylar olup gelip geçici özelliğe sahiptirler. Zaten toplumsal sistemi meydana getiren faktörler bu gibi durumları düzeltici araçlara sahiptirler. Sistemi meydana getiren yapılar uyumsuzluğu ve düzensizliği gördükten sonra sahip oldukları araçlar ile uyuma ve düzene dönmeyi gerektiren eylemleri başlatırlar, tekrar uyum ve düzen içerisinde çalışan bir sisteme dönüş yaparlar.

İşlevsel yaklaşım, taraftarları toplumsal sapma ve dengesizlikleri açıklama konusunda kendilerine yöneltilen eleştirilere karşı belli metotlar geliştirmişler ve bu itirazlara cevap vermeye çalışmışlardır. Bu konuda işlevsel kuramın önde gelen üç temsilcisinin konuya yaklaşımı öne çıkmakta, onların geliştirdikleri yöntemler genel kabul görmektedir. Bu sosyologlar; Parsons ve Merton'dır.

Parsons'un eylem kuramı temel itibarıyla bireysel eyleme katkıda bulunan nedensel etkileri belirginleştirmeyi esas alıyor olsa da, bir makro kuramcı olarak o daha çok insan ilişkilerini düzenleyen ve onlara belli bir yön veren toplumsal değerler ve normlar üzerinde durmayı tercih etmiştir. Yapısal özellikler ve toplumsal yargı toplumsal eylemin oluşumunda özel bir yere sahip olup onun kendine has yapısının oluşumunda bir araya gelirler (Poloma, 1993, s. 149).

Parsons'un oluşturduğu kuramın merkezinde sistem kavramı yer almaktadır. Toplumların yapılanması ve uyumlu bir halde devamlılığını sürdürmesi konusunu

açıklayan eylem kuramı, dört sistem içermektedir. Bunlar: Kültürel sistem, toplumsal sistem, kişilik sistemi ve davranışsal organizma.

Kültürel sistem; toplumun anlamlandırdığı, paylaştığı simgesel olgulardır. Bunlar toplumun değerlerini meydana getirir ve bireyler tarafından benimsendiğinde bir bütün olarak ortak anlam ifade ederler. Bu süreç içerisinde birey, toplumun değerlerini kendi değerleri olarak kabul eder ve içselleştirirse toplumsallaşma meydana gelir. Toplumsallaşma toplumsal denetimi sağlamakta ve toplumu bir arada tutmakta önemli bir baskı aracıdır.

Toplumsal sistem; bireyin toplumsal yapı içerisinde sahip olduğu statü ve bu statüye uygun roller üstlenmesi esasına dayanmaktadır. Birey, toplumsal sistemde bir yere sahiptir ki bu onun statüsünü belirler. Sistem tarafından ortaya konulan kurallar ve normlar onun belli bir şekilde hareket etmesini gerektirir ki bu da ondan beklenen roldür. Bu toplumsal sistem bir denge ve istikrarı esas alır ve bu yönde hareket etme eğilimindedir.

Kişilik sisteminin; temeli birey olup onun tatmin olma güdüsü gibi gereksinimleri, tavır alışları önemlidir. İnsanların kendi çıkarları için çalışmaları veya tek taraflı olarak kazancını artırma hırsını beslemesi çatışma kuramı ve alışveriş kuramı ile ortak bir uzlaşmayı ve kabulü ortaya koyar.

Son sistem davranışsal organizma olup buradaki temel birim biyolojik anlamda insandır. Buna göre insanın içinde yaşadığı organik ve fiziki çevre insanın fiziksel yönünü meydana getirir (Wallece, 2015, s. 56-57).

Denge, Parsons'un kuramsal sisteminin temelini oluşturmaktadır. Toplumsal denge, toplumsal yapının işlev açısından bütünleşmiş bir görünüşü olup böyle kalma eğilimini devamlı içinde barındırır. Toplumsal yapıda meydana gelen bir dengesizlik, başka bir ifadeyle beklenilmeyen ani değişimler yapının diğer bölümlerinde dengeyi sağlamaya yönelik davranışları geliştirir. Dengenin korunması için toplumsal sistemin temel problemlerinin ya da ihtiyaçlarının karşılanması gerekir.

Parsons, bütün eylem sistemlerinin dört temel problemle karşılaştığına değinmektedir. Bunlar; 'uyum' (adaptation) A, 'amaca ulaşma' (goal attainment) G, 'bütünleşme' (integration) I, 'gizli kalıpla koruma/örüntüyü koruma- gerilim yönetimi' (Latent pattern maintenance) L.

Uyum; çevreden yeterli kaynakları temin edip bunu toplumsal sistem içerisinde ihtiyaçları karşılayacak ölçüde dağıtmaktır. Bir toplumsal sistem, varlığını devam ettirecekse çevresindeki uyum sağlama işlevini görecektir kurumlara ihtiyaç duyacaktır. Bu kurumlar ekonomi, siyasal düzen, hukuk, din, eğitim ve aile gibi yapılardır.

Amaca ulaşma; sistemin enerji ve kaynaklarını seferber etmek, bunlar arasındaki öncelikleri belirlemektir. Bunu gerçekleştirecek olan siyasal yapılar olup, gücün meşru kullanımı toplumsal kararları uygulamanın temelini oluşturur.

Bütünleşme; sistemi devam ettirebilmek için, sistemi oluşturan aktörler arasındaki ilişkileri uyumlu hale getirmek, düzenlemek, düzeltmek ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Genel olarak bunu mahkemeler yani adli kuruluşlar yerine getirir. Burada esas olan toplum tarafından benimsenen kanun ve kuralların uygulanmasıdır.

Gerilim yönetimi; bu ihtiyaç iki katlı olup birincisi toplumsal sistem içerisindeki aktörlerin, sistemdeki rollerini yerine getirmeleri veya değerler manzumesini koruyacak kadar motivasyona sahip olmalarıdır. İkincisi ise iç gerilim yönetimini sağlayacak kurumlara olan ihtiyaç. Bundan maksat değerleri korumak ve gelecek nesillere bozulmadan aktarılmasını sağlamaktır.

Fakat toplumsal sistemde, ihtiyaçların karşılanmadığı durumlarda ortaya bazı gerilimler ve dengesizlikler ortaya çıkabilir. Bu dengesizliklerin ve gerilimlerin kaynağı konusunda Parsons'un çok açık olmadığı görülmektedir. Dengesizliğin kaynağı ekonomik problemler, sosyal afetler gibi konular olabileceği gibi isyanlar da olabilir. Bu kaynaklar ne olursa olsun sonuç itibarıyla toplum dengeyi sağlamak için kendini yeniden düzenler. Bu dengeyi sağlamada temel unsur rol etkileşimi olup aktör, kültürel ve toplumsal yönlerden kendinden beklenen işlevleri yerine getirmek zorundadır. Toplumsal yapının dengeli bir şekilde çalışmasını devam ettirebilmesi için pek çok karmaşık işlevin yerine gelmesi gerekir; şayet bu işlevler yerine gelmezse yapı hayatiyetini devam ettiremez ve bir süre sonra yok olur. Bu durumu o "sapma" olarak nitelendirir (Wallece, 2015, s. 78).

İşlevselci yaklaşım için toplumsal değişimin tam olarak açıklayamadığına dair eleştirilere geniş bir savunma geliştiren bilim adamı Merton'dur. O işlevselci yaklaşıma yöneltilen ağır eleştirileri gidermek, boşluklarını doldurmak, hatalarını

düzeltilmek, özellikle toplumsal değişmeyi açıklamak ve statükocu olma eleştirisini gidermek için büyük çaba göstermiştir (Poloma, 1993, s. 42-43).

Merton, klasik işlevselcilığe karşı bir tavır alır ve fonksiyonları ‘görünür’ ve ‘gizli’ olmak üzere ikiye ayırır. Bir kurumun veya toplumsal eylemin somut yaşanmışlık veya gerçeklik biçimi olan görünür fonksiyon ile aktörün niyetini ifade eden gizli fonksiyon arasında fark vardır. Burada sosyolojik nesnel sonuçlar ile sübjektif öznel niyetleri birbirinden ayırmak gerekir. Çünkü bireylerin eylemleri konusunda öne sürdükleri bilinçli amaçlar her zaman bu eylemlerin sonuçlarına karşılık gelmeyebilir; fakat bunun toplumsal fonksiyonun oluşumuna yardım eden bir işleyiş olarak görülmesi gerekir. O, fonksiyonlar konusunda üç farklı yaklaşımı ortaya koymakta toplumun bütünleşmesi konusunda her fonksiyonun olumlu sonuçları olmayacağını ileri sürmektedir. Bu yaklaşımı ile de fonksiyonlar konusunda klasik işlevselcilerden ayrılmaktadır. Sistemin devamını, bütünlüğünü ve uyumunu sağlayan fonksiyonlar genel kabul gören fonksiyonlar olup tüm işlevselciler tarafından benimsenmektedir. Bunun yanında toplumsal sistemin bütünlüğünü azaltan, varlığını tehlikeye sokan bozuk veya bozucu fonksiyonlarda vardır ki bunlar disfonksiyonlardır. Ayrıca sistemle bir ilgisi bulunmayan onu olumlu veya olumsuz şekilde etkilemeyen, fonksiyonel olmayan öğelerde vardır ki bunlarda non-fonksiyonlardır. Merton, fonksiyonlar konusundaki bu yaklaşımı ile fonksiyonları sadece sistemin uyum ve bütünlüğünü sağlayan unsurlar olarak gören önyargılı anlayışı ve aynı ölçüde de toplumsal sistemin uyum dengesinin bozulmadığı inancını yıkmıştır. Ona göre toplumdaki sapmış davranışlarda toplumun ürünü olup, yeni bir toplumsal yapının meydana getirilmesinde bu tür davranışları olumlu katkıları vardır. Bu yaklaşımı ile Merton toplumsal değişimi açıklamada yetersiz kalan işlevselci yaklaşımının bu alandaki boşluğunu da doldurmak arzusundadır (Merton, 1938).

Merton, toplumsal değişmeyi açıklamak için Durkheim’in anomi kavramını kullanır. Toplumdaki kuralsızlık olarak tanımlanan anomiyi o, kültürel amaç ve normlar ile bireyleri bunlara uygun ve uyumlu davranışlarda bulunmaya zorlayan toplumsal yapı arasındaki kopma halidir diye tarif eder. Bu kopmalar nicel ve nitel anlamda önem kazandığı ölçüde, değere, norm, ve amaçları meydana getiren kültürel yapı yıkılıp yok olma tehlikesiyle karşılaşabilir (Moore, 1990, s. 344).

Merton, anomi konusunu açıklarken üçlü bir ayrımı esas alır; Birinci olarak kültürün genellikle bireylere toplumsallaşma yolu ile öğrettiği istek ve arzuların oluşan kültürel hedefler mevcuttur. İkinci olarak bu hedeflere ulaşmayı sağlayan meşru araçları belirleyen normlar söz konusudur. Üçüncü olarak da normlara uyumlu olarak kültürel hedeflere ulaşmayı sağlayan kurumsallaşmış yol ve araçlar vardır. Kültürel hedefler ile toplumsal araçlar arasında meydana gelen gerilim ve uyumsuzluk doğal olarak anomiyi ortaya çıkaracaktır.

Kültürel yapı ile toplumsal yapı arasındaki çelişkiler ve belirsizlikler disfonksiyonel sonuçlar meydana getirirse bile toplumsal değişme sebebi olabilirler. Fakat bu değişimin iki yönü vardır; gerilimi meydana getiren davranışları kontrol altında tutan toplumsal denetim araçları, toplumsal sistem içerisinde aktif olarak görevini yapabilecek şekilde ise kültürel yapı ile toplumsal yapı arasındaki kopmalar ani ve kesin olmayacak, toplumsal değişme meydana gelmekle birlikte anomi ortaya çıkmayacaktır. Bunun aksine toplumsal denetim yapıları, fonksiyonlarını tam olarak yerine getiremedikleri durumda belirsizlik sürekli hale gelecek toplumsal yapı ile kültürel yapıyı da kapsayacak ve anomi ortaya çıkacaktır.

Amaçlar ile araçlar arasındaki ayrışma sonucu ortaya çıkan gerilim bireylerin kültürelce belirlenmiş hedeflere ve bunlara ulaşmak için oluşturulmuş kurumsallaşmış araçlara olan güven ve saygısının zayıflamasına ya da bütün olarak yok olmasına neden olacak bu da anomiyeye yol açacaktır (Tolan, 1983, s. 67).

Merton, anomi konusundaki bu yaklaşımı ve çalışmaları ile ünlü bireysel uyum ve sapma biçimleri tipolojisini ortaya koymuştur (Moore, 1990, s. 344).

Tablo 1.3: Merton'un Bireysel Uyum Sapma Biçimleri Tipolojisi Çizelgesi (Merton, 1938, s. 676)

<u>Uyum biçimleri</u>	<u>kültürel hedefler</u>	<u>kurumsallaşmış araçlar</u>
Uyum (conformism)	+	+
Yenilik yaratma (innovation)	+	-
Şekilcilik (ritualism)	-	+
Çekilme, kaçış (retreatism)	-	-

İsyan (rebellion)	±	±
-------------------	---	---

Çizelgedeki (+) işareti kabul, (-) ret, (±) temel değerlerin reddini ve yenilerinin arayışı içinde olmayı ifade etmektedir.

Bu çizelgede ortaya konulan davranış biçimlerini ve oluşum şekillerini açıklamak gerekirse;

Uyum davranışı; bu davranış toplumda en sık görülen davranış şeklidir. Bu davranışı sergileyen bireyler hem kültürel hedefleri hem de toplumca belirlenen kurumsallaşmış araçları benimsemiştir.

Yenilik meydana getirme davranışı; kültürel hedefler ortaya koyan toplumlar, bu hedeflere ulaşma konusunda yani kurumsal araçların eşit kullanımında adil yollar ortaya koymazlarsa ister istemez belirlenen normlardan sapmalarla karşı karşıya kalırlar. Toplumca belirlenen kültürel hedeflere ulaşmak, toplumda statü kazanmak için meşru olmayan yollar denenir hatta bunu deneyenlerin sayısında çoğalma olur. Daha da önemlisi bir normsuzluk olarak görülmez ve meşrulaşma süreci gözlemlenir.

Şekilci davranış; bireyin büyük bir başarı getirecek kültürel hedefleri terk etmesi, ya da var olan hedeflerindeki beklentilerini aşama aşama düşürmesidir. Bu uyum şeklinde gözlemlenen temel özellik; kültürel hedeflerin zorunlu kıldığı sorumlulukların terk edilerek sanki mecburi bir durum varmışçasına kurumsallaşmış normların benimsenmesidir. Bu tür davranışın sergilendiği toplumlarda bireyler rekabet duygusunu kaybederek güvensizlik ve belirsizlik içerisinde olurlar. Birey statüsü yüksek olmasa da rolünden memnun bir görüntü ortaya kor ve teslimiyetçi bir anlayış içerisinde olur.

Çekilme, kaçış davranışı; bireyin bir zamanlar kabullendiği ve yücelttiği kültürel değerler ve onlara ulaşma konusundaki kurumsallaşmış araçlardan tamamen vazgeçmesidir. Daha önce benimsenen kültürel değerlere ulaştıracak kurumsal araçların kullanılabilceği inancı ortadan kalkmıştır. Birey burada içselleştirdiği toplumsal baskıların etkisinde kalarak hedeflere ulaşma konusunda meşru olmayan yolları denemez ve içe çekilme davranışı sergiler. Başarı hedeflerinden tam da vazgeçmeyen birey bu durumda suskunluk, bozgun, karamsarlık ve pasifize olmuşluk haline girer.

İsyan davranışı: kurumsallaşmış yapının hedefler ulaşmadaki tüm yolları tıkaması ve bireylere hedeflere ulaşma konusunda başka alternatifler tanınamasıdır. Bu durumda bireyler mevcut toplumsal yapıdan koparak yerine farklı, yeni yapılar ortaya koymayı amaçlarlar. Ayrışma ideolojik temel üzerinde gerçekleşirse isyancılar yapıdan kopmakla yetinmez, kendi yapılarını ve siyasal sistemlerini kurarlar. Merton'a göre isyan, hedeflerin başka bir toplumsal yapı düzleminde gerçekleştirilmesi ve yeni kurumsal araçların oluşturulmasıdır. Bu durumda isyan bir yönde sapma davranışı gibi görünse de aynı zamanda yeni bir toplumsal düzeninde sağlanması sonucunu doğurabilir. Tabii ki bunu için isyanın başarılı şekilde sonuçlanıp mevcut düzeni tamamen ortadan kaldırması gerekir (Tolan, 1983, s. 69-72).

Mertonla ilgili yukardaki değerlendirmelerden anlaşılıyor ki o işlevselciliğe getirilen statükocu olma, toplumsal değişimleri açıklayamama gibi eleştirilere karşı bir cevap verme çabası içerisine girmiş, genel anlamda işlevselcilerin sapma olarak değerlendirdikleri ve üzerinde fazla durmak istemedikleri, açıklamadan kaçındıkları isyan ve devrim gibi toplumsal hareketlerin her zaman toplumsal yapıyı tehdit edip tehlikeye düşürmeyeceğini ileri sürmüştür. İsyan ve devrimler mevcut toplumsal sistem açısından yıkıcı sonuçlar doğurabileceği gibi başarılı olmaları durumunda yeni fırsatların doğmasına ve daha sağlıklı toplumsal yapılar oluşturmasına sebebiyet verebilir.

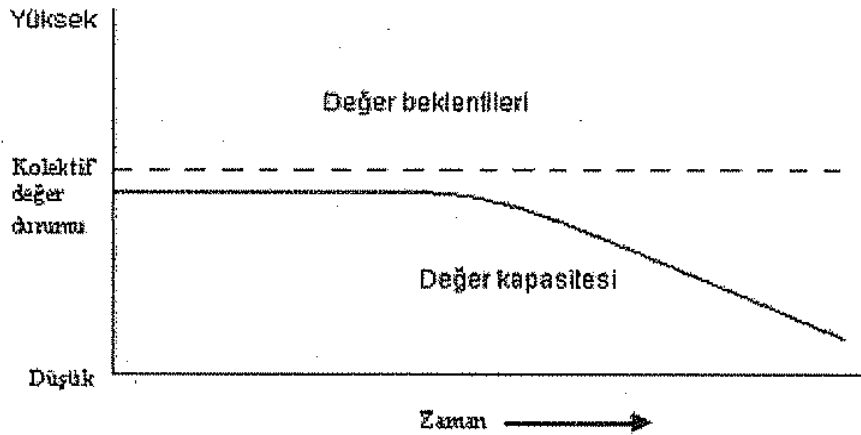
1.3.3. Sosyal Psikoloji Kuramı (Göreceli Yoksunluk)

Bir toplumsal hareket çeşidi olan isyanları açıklayan kuramlardan biri de sosyal psikoloji kuramı diğer bir adlandırma ile de göreceli yoksunluk kuramıdır. Bu kuramın temel kaynakları Marks ve Tocqueville dayansa da asıl geliştirenler Davies ve Gurr'dur. Davies'e göre, uzun süreli ve istikrarlı ekonomik ve toplumsal refahın sonunda gelen kısa süreli gerileme dönemleri toplumsal huzursuzluklara sebebiyet verir. Sistem tarafından halkın beklentileri karşılandığında ve bu süreç devam edip bir alışkanlık haline geldiğinde toplum beklentileri sonlanmaz aksine daha da artar. İşte bu artan beklentilere nedeni ne olursa olsun cevap verilemediği durumlarda toplumsal huzursuzluklar ortaya çıkar ve sisteme karşı bir hareket doğurur (Güngör, 2010, s. 62-63).

Gurr'a göre türü ne olursa olsun toplumsal çatışmanın temel nedeni, göreceli yoksunluktur. Göreceli yoksunluk, olması gerekenle olan arasındaki farklılıktan doğan kolektif şiddeti ifade eder. Değer beklentileri ile değer kapasitesi ya da değerlerin karşılanması arasındaki ayrılığı ifade eder (Gurr, 1971, s. 23).

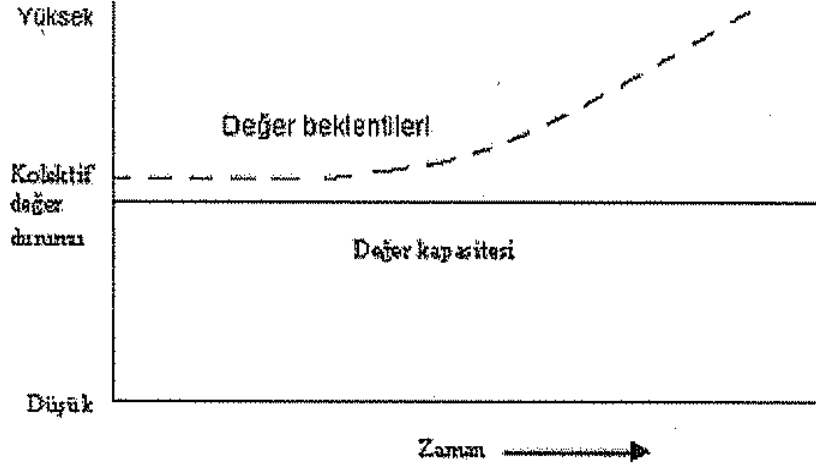
Değer beklentileri ile bunların karşılanmasının dengede olduğu durumlar normal olarak kabul edilirler. Fakat günümüzde böyle bir durumun her zaman gerçekleşmesi mümkün olmayabilir. Bu gerçekleşme durumunun bulunmadığı durumlar dengesizlik olarak görülür. Bu dengesizliğin üç türü vardır.: Azalan yoksunluk, artan yoksunluk, yıkıcı yoksunluk. Azalan yoksunluk; bu dengesizlik türünde grubun beklentileri sabit kalır fakat beklentileri karşılayacak kurumsal kapasite azalır. Yani beklentilerin karşılanmasında bir düşüş görülür (Gurr, 1971, s. 46-47).

Şekil 1.1: Azalan yoksunluk

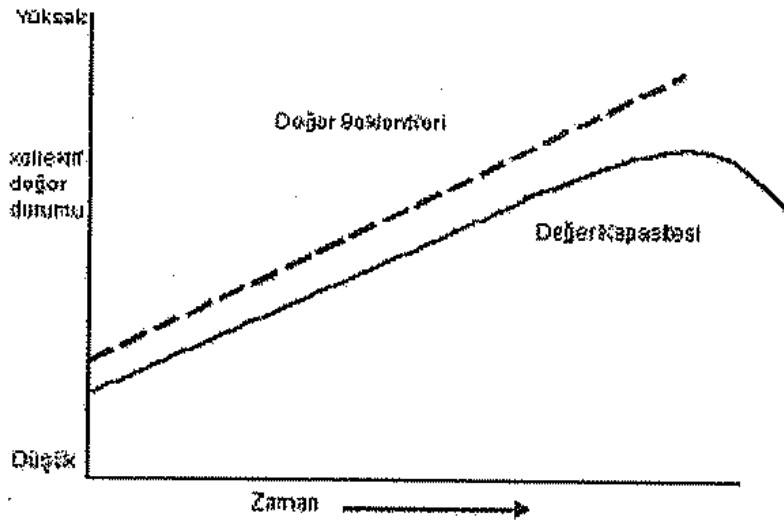
Artan yoksunluk; grubun değer beklentileri artarken, kurumsal kapasitenin bu beklentileri karşısındaki konumu sabit kalır (Gurr, 1971, s. 50-51).

Şekil 1.2: Artan yoksunluk

Yıkıcı yoksunluk; bu yoksunluk çeşidinde beklentiler ile kurumsal karşılama kapasitelerinin eşit olarak karşılandığı durumun bir müddet devam etmesi söz konusudur. Fakat bir müddet sonra beklentilerin yükseldiği gözlemlenirken, kurumsal karşılama kapasitesinin aşağı doğru bir ivme kazandığı görülür. Bu iki durum arasındaki aralık etkileyici şekilde büyür (Gurr, 1971, s. 52-53).

Şekil 1.3: Yıkıcı yoksunluk.

Göreceli yoksunluğun durağan toplumlarda görülme ihtimali daha azken, artan yoksunluk ve yıkıcı yoksunluğun büyük sosyo-ekonomik değişim sürecinde bulunan toplumlarda görülme ihtimali daha yüksektir. Bu tür yoksunluk türleri belirli toplumsal yapıların genel özelliği olmamakla beraber, başka toplumlar başka yoksunluk türlerini de tecrübe edebilirler. Bu kuramın başka bir özelliği de işlemsel kullanım özelliğine sahip olmalarıdır. Ekonomik ve siyasal işlemlerin çeşitli verilerinin kullanımı bazı çıkarsamalar yapılmasına imkan verir. Hatta farklı ülkelerin kişi başına düşen gelir, enflasyon, büyüme oranları verileri aralarında mukayese imkanı verirken genel yoksunluk durumlarını da ölçebilir (Güngör, 2010, s. 65-66).

İnsanların beklentileri ile onun toplum tarafından karşılanması arasındaki fark göreceli yoksunluğu işlemsel kılar. Beklenti ile karşılanma arasındaki genişlik siyasi şiddetin yoğunluğunu ve şiddetini belirler. Toplumun fertleri arasındaki yoksunluk ne kadar yaygın ve yoğunsa çatışmanın boyutu ve büyüklüğü o kadar artar. Bu kuram kolektif eylemin sadece bireysel psikolojik durumlara indirgenmesi olarak görülmemelidir. Aksine değer verileri ve değer kapasiteleri hakkındaki kolektif bir kabullenmeye dayanmaktadır. Bu kuramı savunanlarda devrim ve isyan gibi toplumsal hareketleri normal olmayan davranışlar olarak görürler. Fakat onlar isyancıları kitlesel hareket bazında, şuursuz, hastalıklı bireyler olarak görmezler. Hatta ne yaptıklarını bilmeyen, amaçsızca liderlerin peşine takılan bir sürü hareketi de değildirlir (Güngör, 2010, s. 69).

1.3.4. Merkez ve Çevre Yaklaşımı

Merkez çevre yaklaşımı, toplum bilimleri literatürüne Edward Shils tarafından kazandırılmıştır. Shils'e göre, her toplumun bir merkezi vardır. Bu merkezi alan, toplumun yaşamını devam ettirdiği sahadaki tüm unsurlar üzerinde çeşitli etkilere sahiptir. Toplumun yaşadığı sınırlar alanında merkezi alanın her zaman az veya çok bir etkisi ve tesir alanı vardır. Bu merkezilik sıfatının geometri ile bir ilgisi olmayıp, coğrafya ile olan alakası da sınırlıdır (Shils, 2002, s. 86).

Merkez inançlar ve değerler dünyası ile alakalı olup, toplumu yöneten semboller, değerler ve inançlar düzeninin merkezini meydana getirir. Bu merkez asli ve parçalanamaz bir bütünlüğe sahip olup, bu özelliği açıkça izah edilemese de birçok insan tarafından da böyle kabul edilir (Shils, 2002, s.86).

Shils'in, kuramında merkeze verdiği en önemli niteliklerden biri onun kutsalın vasfı ve tabiatına sahip olmasıdır. Bunu her toplumun resmi dine sahip olmasıyla açıklar ve bu dinin temel iman ve ibadet esasları toplumun merkezinde meydana gelir veya daha sonra onun merkezine oturur. Toplumlar laik, çoğulcu veya hoşgörülü olarak nitelendirilse bile bu yine böyledir (Shils, 2002, s.86).

Merkez, kurumlar ağı içerisinde aktiviteler, kişiler ve roller yapısıyla bir bütün olarak bir eylem alanıdır. Merkezi olan inanç ve değerler, benimsenen bu roller içinde somutlaşır ve ifade bulurlar (Shils, 2002, s. 87).

Gelişmiş bir toplum, birbirleriyle bağımlılık içinde olan çeşitli alt sistemlerden meydana gelir. Bunlar ekonomi, din, aile, bilimsel üretim yapan üniversiteler gibi kurumlardır. Her biri kamusal otorite, çalışanlar, şahsi ilişkiler, anlaşmalar, çıkarlar, aşkın bir şekilde birbiriyle benzeşme duygusu, sembolik değerlere sahip bir toprakta yaşama gibi araçlarla birbiriyle bağlantılı bir örgütlenme görüntüsü ortaya koyarlar. Her bir kurum değişen ölçülerde bir dayanışma içerisindedirler (Shils, 2002, s.87).

Bu kurumlar bir fertten ya da fertlerden oluşan bir otoriteye, elite sahiptirler. Bu elitler bazen diğer örgütlerin otoriteleriyle bazen de kendi inisiyatifleriyle örgütlerinin devamını sağlama, üyelerin davranışlarını denetleme, hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik davranışlar geliştirirler. Elitlerin aldıkları kararlar, temel unsurlar olarak bazı davranış ve hüküm standartları ile somut değerleri içerirler. Bu değerlerin en belirgin olanı sistem ya da toplumdur. Standartların tabiatında var olan, otorite konumundakilerin benimsediği ve riayet ettiği değerler, toplumun merkezi değerler sistemi olarak adlandırılır ve toplumun merkezi alanını oluşturur. Bu değer sistemi toplumun kutsal olarak kabul ettiği ile olan ilişkisi nedeniyle merkezidir; yine toplumun yönetici otoritelerince kabullenildiği için merkezidir. Bu iki merkezilik, birbirini tanımlaması ve birbirine dayanak teşkil etmesi açısından hayati ölçüde birbiriyle ilişkilidir (Shils, 2002, s.87).

Merkezi değer sistemi, toplumun kurucu alt sistemlerinin ve bunlarca oluşturulmuş örgütlenmelerin elitlerince takip edilen ve kabul gören değerler tarafından kurulur. Elitlerin otoriteye tam sahip olmalarından dolayı kendilerini koruyucusu olduklarına inandıkları toplumun kutsal unsurlarıyla temel bir yakınlık içinde

görülürler. Ekonomik, dini, siyasi, bilimsel alanlardaki elitler faaliyetlerini yönetecek değerler benimserler ve bunları da eyleme dönüştürürler (Shils, 2002, s.88).

Merkezi değer sistemindeki başlıca özelliklerden biri; mevcut otoriteye uyum, olumlu tavır ve duruş göstermektir. Toplumlar bu otoriteyi kabullenme noktasında ne kadar birbirlerinde ayrılır olsalar da netice itibariyle her toplumun merkezi değer sisteminde az veya çok vardır. Otorite kutsallık duygusu uyandırmasından dolayı, takdir edilmeyi arzu eder. Kutsallık inanılır ve sözünü geçirir olması nedeniyle otoriterdir. Kutsallık atfedilen kişiler, görevler ve semboller direk veya dolaylı da olsa, verilen bu kutsallıkla otoriterlik kazanırlar. Takdir edilen otorite, onun meydana getirdiği kurumların ve kurallarında takdir edilmesi sonucunu doğurur ve merkezi değerler sistemi de bunu baskın bir şekilde telkin eder. Çünkü otorite düzen aracıdır. Bu düzen, otorite içinde şekillenmiş ya da otoriteyi de aşmış, onu düzenleyen hatta onu yargılayabilecek güce sahip ve kendinin de yargılanmasını iddia eden ölçü sunan düzendir. Merkezi değer sisteminin kuşattığı ve merkezi değer sisteminin onun ışığında meşrulaştırdığı bu düzen, dinamik potansiyellerle donatılmıştır. Bu düzen merkezi değer sistemi ve merkezi kurumsal sistem hakkında eleştirel yaklaşım potansiyeli içerir. Yani her merkezi değer sistemi kendi içerisinde de bir ideolojik potansiyel taşır. Bu dinamik potansiyel, her toplumda bulunan ve merkezi değer sisteminde bir anlam kazanan düzeni sağlamada eksiklilerin ortaya çıkma ihtimalinden kaynaklanır (Shils, 2002, s.88-89).

Bir merkezi değer sisteminin varlığı, insanların somut bireysel varlıklarını, bunları değiştirip yücelten bir şeyle birleştirme ihtiyacına dayanır. Çünkü insanları bir düzenin sembolleriyle etkileşim ihtiyacı vardır. Bu düzen, genişliği bakımında insanların varlıklarından daha geniş; realitenin nihai yapısı açısından da insanların gündelik hayatlarındaki durumundan daha merkezidir. İnsanın siyasi bir topluluğa üyeliği de insan tabiatının bir gereğidir. Siyasal ihtiyaçları olan insanın, siyasal yapıdan uzaklaştırılması veya bağlılığını gösteremediği siyasal bir düzen içinde olması onun içine kapanmasına neden olur ve onu yıpratır. Siyasal ihtiyaç toplumdaki çok geniş kitlelerde gözlemlenmeyebilir. Buna ihtiyaç duymayanlar saflıklarıyla belirginleşir ve öyle bir intiba bırakırlar. Bu ihtiyaca sahip olanlar ise tam olarak gelişmiş insanın sahip olması gereken sosyallik becerilerine, medenilik, yurttaşlık imkan ve kabiliyetini de eklerler (Shils, 2002, s. 90).

Merkezi değer sisteminin sembolleri yoluyla merkezi yapıyla çok sıkı ve aktif bağlantıları olan, fakat bu bağlantıları kronik derecede olumsuzluk gösteren sayıları az bir o kadar da önemli sayılan insanlar vardır. Bunlar çoğunlukla merkezi değer sistemine, haliyle de merkezi kurumsal yapıya karşı sert muhalefet geliştiren kimselerdir. Mükemmellikten başka hiç bir şeyi hoş görmeyen bakış açısına sahip olan bu kişiler kahinlerin, devrimcilerin, ideologların içerisinde bulunduğu sosyal katmadan gelirler (Shils, 2002, s. 91).

Otorite yayılcı bir eğilime sahip olup, temsil ettiği dūzeni ũlkenin bũtũn alanlarına ulaştırmak ister. Yönetme, dūzenin doğasında olan kuralların geneli kapsaması esasına dayanır. Yöneticiler sahip oldukları gücün gereği otoriteye itaat edilmesini isterler. Bu isteklerine boyun eğmeyenleri cezalandırdıkları gibi itaat edenleri de ödüllendirirler. Otoritenin başına gelen insanların hepsi aynı tepki şeklini benimsemeyebilirler. Bazıları otoritenin tabiatına uygun hareket edip bundan taviz vermezken, bazıları da daha esnek bir tavır sergileyebilirler. Bunun da ötesinde gelenek otoritenin yayılcı özelliği üzerinde önemli bir fren rolü oynar (Shils, 2002, s.91).

Merkezi kurumsal sistemi ile meşrulaştıran merkezi değer sistemi üzerindeki mutabakat asla tam değildir. Otoritenin bizatihi kendisinin, otoriteyi elinde bulunduran kurumların, otoriteyi kullanan elitlerin, otoritenin ödöl vermesi konusundaki adaletin takdir edilmesi konularında en uzlaşmacı toplumlarda da farklı yaklaşımlar mevcuttur. Otoriteye sahip olunan toplum merkezinden otoritenin kullanıldığı çevreye doğru hareket edilip merkezden uzaklařıldıķça otoritenin etkisi zayıflar. Merkezi değer sistemine karşı olan tavır sadece kesin retten ibaret olmayıp, tarihte daha çok görũlen yaklaşım onu kesintili, kısmi, ve zayıf kabulũdür. Geleneksel toplumlarda halk kitleleri merkezi değer sisteminin etki alanından uzak kalmışlardır. Bu kitleler zaman zaman, kesik bağlantılarla ilişki kurmuş olsalar da kendi değer sistemlerine de sahip olmuşlardır. Bu kitleler merkezi kurumsal sisteme ve onun elinde bulunduran elitlere ve onları meşruiyetini sağlayan merkezi değer sistemine karşı aktif ret ve dūřmanlık duyguları da besleyebilirler. Toplumlar gevşek bir ilişki içinde bulundukça, otorite güçlü kontrol araçlarından yoksun oldukça ve toplumun ekonomik işleyişinin çoęu yerel pazarlarda gerçekleştikçe merkezi değer sisteminin etkisi uzak mesafelerde her zaman daha az hissedilmiştir (Shils, 2002, s.92).

Bütün büyük toplumlarda halk kitleleri otoriteden uzak dururlar. Toplum ister demokratik ister oligarşik olsun merkezi kurumsal sistemdeki önemli konumlara girişin yaş, eğitim, etnik, bölgesel ve sınıfsal köken gibi ayırt edici özellikler kümesine sahip kişilerle sınırlandırılması eğilimi vardır. Merkezde olma durumuyla merkezden uzak olma halleri hassas bir dengede olanların ya da zihni birikimi yüksek kişilerin merkezden dışlanma hallerinde yoğun bir ihraç edilme duygusuna kapıldıkları gözlemlenmektedir. Çünkü bu insanlar çok daha duyarlı ve zeki olmaları nedeniyle diğer insanlar arasında temayüz etmiş ve merkezin elit tabakasında kendilerine yer bulmuşlardır. Öğretmen, din adamı, yönetici olan bu insanlar merkez ile daha önemli ve daha fazla rızaya dayalı ilişki içerisine girmişlerdir. Fakat yine de merkezi değer ve merkezi kurumsal sisteminin içinden çıkarılma endişesinden de kendilerini kurtaramamışlardır. Bunlar merkezin cazibesinden kendilerini kurtaramamalarına ve onun hayat tarzından etkilenmelerine rağmen kendilerini yabancılar olarak görmeye devam etmişlerdir (Shils, 2002, s.94).

Modern dünyada halkın artan genel duyarlılığı, teknolojinin gelişmesi, merkezi değer sistemine ulaşmadaki kolaylık, merkezi kurumsal sistemlerde görev almadaki şeffaf ve objektif kriterler, halk kitlelerinin topluma katılması gibi çok önemli bir durumu ortaya çıkarmıştır. İnsanlar şimdi tarih içinde olduklarından daha geniş boyutlarda vatandaş haline gelmiş durumdadır (Shils, 2002, s.59-96).

Şerif Mardin, yukarıda temel özelliklerini ortaya koyduğumuz Shils'in merkez çevre yaklaşımını Türk siyasi yapısını açıklayabilecek bir anahtar olarak görür. Osmanlı devletinin kuruluşundan yıkılışına, Cumhuriyetin ilanından çok partili döneme kadar olan dönem içerisinde meydana gelen siyasal ve toplumsal gelişmeleri bu yaklaşım çerçevesinde izah eder (Mardin, 2016, s. 36).

Ona göre bazı toplulukların diğerlerine göre daha güçlü çevre yapıları varken yine farklı toplumların farklı malzemelerden kurulu merkezleri vardır. Osmanlı İmparatorluğu diğer Orta Doğu ülkelerine nazaran daha karmaşık ve incelmış kurumlar şebekesine dayanan uzun ömürlü bir merkeze sahiptir.

Mardin, Osmanlıların uyguladığı yöntemin ustaca ve çeşitli olduğunu söyler. Dinsel azınlıklardan toplanan çocukların devşirilerek yönetici seçkinler arasına sokan, onların resmi görevliler sınıfıyla bütünleştiren, toprak ve vergi yönetimini sıkıca kontrol

altında tutan ve resmi dini düzene hakim merkez, adalet ve eğitim alanlarında ve resmîyetin simgelerinin yayılmasında sağlam dayanak noktaları geliştirmişti. Denetim altına alamadıkları çok sayıda toplumsal güçle sürekli ustaca mücadele eden İran'ın durumu göz önüne alındığında Osmanlı'nın başarısı daha iyi ortaya çıkacaktır. Fakat o, daha geniş bakış açısı elde edebilmek için Osmanlı'nın İran'la değil Batı ülkeleriyle karşılaştırılması gerektiğini söyler. Bu bağlamda da Osmanlı Devleti ile 17. yüzyılın ikinci yarısında Batı'da ortaya çıkan hükümet biçimlerini karşılaştırır.

Mardin'e göre 19. yüzyıldan önce Osmanlı Devleti'nde, Avrupalı görülen kitlelerin merkez ile olan ilişkilerinde ve merkezde temsil ile ortaya çıkan bütünleşmenin ayırt edici özellikleri konusunda eksiklikler söz konusuydu. Osmanlı'da merkez ile çevre arasındaki temel, karşı karşıya gelme tek boyutlu olup her zaman bir çatışma olarak ortaya çıkıyordu. Zaten çevredeki toplumsal güçlerin özerkliği fiili bir durum olarak ortaya çıkıyor bir Avrupa benzeri karakter ortaya koymuyordu. Mardin, merkez ile çevrenin bu karşı karşıya gelmesini Türk siyasal hayatının en büyük toplumsal kopukluğu ve sorunu olarak görür ve bunun modernleşmeden sonrada devam ettiğini söyler.

Bu merkez çevre sorununun siyasal ve ekonomik hayatın en önemli sorunu olmasının birçok nedeni olduğunu söyleyen Mardin, bu nedenlerin başında doğmakta olan İmparatorluğun dağınık, bölük pörçük varlığının devam etmesi olduğunu söyler. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa gibi feodal beyler ve mirasla elde edilen bir bürokrasinin hakim olduğu ve yönettiği ordu değil, aksine merkezin kontrolünde bir ordu kurmuştu. Fakat Osmanlı toplumu bu çevrenin içerisinde kendine yer bulmakta zorlanıyordu. Bunun yanında devletin değişik yerlerinde imparatorluk öncesinden gelen bir soylular sınıfı hala vardı, soy sop ilişkileri güçlü özelliklerini devam ettiriyordu, tarikatlar özerk güçlerinin farkındaydılar ve çeşitli dini ve etnik gruplar vardı.

Bu dağınıklığın özel durumu devlet ile devletin çekirdeğini oluşturan Anadolu'daki göçebeler arasındaki ilişkidir. Göçebelerle olan problem sadece devletle sınırlı olmayıp, göçebeliği küçümseyen kentli okumuş sınıfında davranışlarında da gözlemlenebiliyordu. Bu durum Osmanlı halk sınıfında belirgin bir ayrışım ve karşıtlık olduğunun da göstergesidir.

Merkez çevre ayrışımının bir başka göstergesi de merkezin taşrada bulunan bazı güçlü ailelere karşı olan kuşkucu yaklaşımı ve olumsuz tutumudur. Kontrolden uzak olan taşra, aynı zamanda din sapkınlığının da merkezi konumundaydı. Kargaşa çıkaran tarikatlar, mesih olduğunu ileri sürenler, faklı inançları uzlaştırma içinde olan inançlar merkez için tehlike oluşturuyordu. Tahtta hak iddia edenlerin sığınma noktası haline gelen çevre ayaklanmalar ve isyanlar için uygun zemini hazırlıyordu.

Osmanlı devleti sınırlarının genişlemesi sonucu başa çıkılamaz bir örgütlenme problemi ile karşı karşıya kalınca, yerelciliğe göz yumup yeni toplumsal kurumlara, yerel törelere yasallık vererek merkezi olmayan bir uzlaşma sistemi ile problemleri aşmaya çalışmıştır. Bu gevşek yapının işe yaradığını görünce bütünleşmeye yönelik adımlar atmadılar. Bu anlamda merkez ile çevre birbiriyle gevşek bağlar içinde bulunan iki dünya olarak ortaya çıktı. Sultan ve resmi görevliler ile Anadolu'nun bölük pörçük yapısı arasında ortaya çıkan karşı karşıya gelme Osmanlı düzeninin temel sorunlarından biri olarak ortaya çıkar.

Merkezdeki resmi görevliler ile çevredeki halk arasında bazı simgesel farklılıkların olmasının yanında statü açısından da farklılıklar söz konusu idi. Gayrimüslim unsurlar arasından toplanan bu resmi görevlilerin pek çoğu sultanın kulu (kölesi) haline gelen bürokrat sınıfın oluşmasını sağlıyordu. Şahsi hiçbir çıkarları olmayan sadece sultana hizmet etmeyi amaçlayan bu ideal bürokratik sistem Müslüman unsurları dışladığı için suçlamalara ve itirazlara maruz kalarak acı ve öfkeyle hatırlanır oldu. Ayrıca alt sınıflarla daha yakın ilişkiler içinde olan resmi dinsel sınıfla bu yönetici elit arasında da sürtüşmeler söz konusuydu.

Mardin, ekonomik anlamda da merkez ile çevrenin farklılık içinde olduğunu ve bu farklılığın gerginlikler doğurduğunu söylemektedir. Çünkü resmi görevlilerin servetleri ülkedeki en zengin tüccar kadar vardı ve onlardan vergide alınmıyordu. Ülkenin en önemli vatandaşları tüccarlar değil de siyasal hayatı ellerinde tutan yönetici sınıfı idi. Yönetim sınıfının geniş yetkilere sahip olmasının yanında kul statüsüne tabi olmaları nedeniyle Müslüman halk, medeni haklarından yoksundular.

Devletin siyasi ve ekonomik konulardaki baskın tutumu kültür alanında da kendini göstermekteydi. Çevrenin kültür konusundaki ayrışık durumuna rağmen merkez

derli toplu bir durumdaydı. Taşrada bulunan halkın çoğunun merkezle olan kültür ayrılığı onların çevrede yaşadıklarını temel göstergesiydi.

Çevre, merkezde bulunanların okumuş ve yazmış üyelerinin istifade ettiği eğitim kurumlarından sadece birinden yani dini öğretim kurumlarından yararlanabiliyordu. Bu anlamda merkezin homojen kültürel yapısının karşısında çevredekilerin kültürel farklılığı ve zenginliği daha belirgin bir özellik olarak ön plana çıkıyordu. Ama merkez, kültürel alanın merkezini ve orijinaliteyi ifade ederken çevre onun acemice taklitlerinden öteye gidemiyordu.

Çevrenin ekonomik, kültürel, toplumsal hayatına devletin bu şekilde sürekli müdahale etmesine karşı çıkanların dünya görüşü bir tarz değilse de yerelcilik, bölgesellik ve heterodoks bir dini inanç olarak ortaya çıkan bir tavır meydana getirdi. Temel guruplar denilen yapılar çevrede etkin bir rol oynayarak merkeze karşı daima tehdit oluşturdular. Bu çevresel tavrın birçok biçiminde merkezin görevli olarak gönderdiği memurları kötü görmekle alakalı ortak bir yön vardı.

Mardin'in Shils'in merkez çevre yaklaşımı ile Osmanlı toplumsal ve siyasal düzenini tahlil ettiği, Osmanlı İmparatorluk yapısında meydana gelen çatışmaları açıklamaya çalıştığı yazısı ekseninde yaptığımız değerlendirme sonucu diyebiliriz ki merkez çevre yaklaşımı toplumsal isyanların, ayaklanmaların kuramsal olarak açıklanmasında önemli bir yere sahiptir.

Yine Orhan Türkdoğan, merkez çevre yaklaşımı çerçevesinde Osmanlı devletinin yaşamış olduğu siyasi ve sosyal gelişmeleri açıklamaktadır. Ona göre merkez çevre teorisi, günümüz sosyolojisi açısından önemli bir yer işgal etmektedir. 17. yüzyılda başlayıp 19. yüzyılın başlarında artık son aşamaya gelen Osmanlı devletinin gerileme ve çöküş sürecinde çevre zayıflayan merkeze karşı bir güç olma yoluna girmiştir. Eyaletlerdeki iktidar merkezleri ikinci bir güç olarak merkezin karşısına çıkma gücünü göstermişlerdir. 1808'de imzalanan Sened-i İttifak antlaşması taşra ayanının merkez ile olan ilk hesaplaşması olup merkezi kurumların ve merkez değerinin sorgulandığı, otoritenin de kabullenmek zorunda kaldığı bir antlaşmadır (Türkdoğan, 2013, s. 278).

Türkdoğan, daha sonra Meşrutiyet'in ilanı öncesi ve sonrası Anadolu'da yani çevrede merkeze karşı şekillenen sosyal hareketleri ve bu bağlamda isyanları ele alarak

inceler. Ona göre Jön Türk hareketi, 1907-1908 yıllarındaki Erzurum ayaklanması, II. Meşrutiyet gibi sosyal hareketler merkez çevre çekişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır (2013, s.263-300).

Aynı şekilde Türkdoğan, Celali isyanlarını da çevre merkez teorisi kapsamında açıklamaktadır. Ona göre bu ayaklanmaların temel belirleyici özelliği çevrenin merkez ile olan problemleridir. Devletin, merkez çevre ilişkisinde yönetenlerle yönetilenler arasında güçlü ortak kimliği ortaya koyamaması, sürekli çevrenin küstürülmesi, dışlanmışlar zümresini meydana getirmiştir. Bu dışlanmışlar zümresi, toplum dokusunun gevşediği, ya da esnek bulunduğu her sıkıntılı dönemde çevreden merkeze yüklenme imkanı bularak büyük kaosların ortaya çıkmasına neden olmuşlardır (2013, s.395).

Osmanlı'ya karşı Anadolu'da gelişen Celali isyanlarını, merkez çevre bağlamında açıklamak isteyen Türkdoğan, Weber'in ideal tipleştirme yöntemini de kullanır. Bu anlamda da Celali isyanları içinde önemli bir yere sahip olan "Karayazıcı isyanını" ele alır. Bu ayaklanma tipik bir sosyal hareketlilik normunu gösterir. Bu dönemde köylerin boşalması ile yüzbinlerce insanın şehirlere göç etmesi Anadolu'daki sosyal hareketliliği tetiklemiş ve bu tip ayaklanmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Celali isyanları bir sosyal hareket için bulunması gereken tüm özellikleri kendi içerisinde barındıran hareketlerdir (2013, s.400-410).

1.4.İSYAN ÇEŞİTLERİ

İsyan gibi karmaşık sosyal olguların sınıflandırılması kendi içinde belli zorluklar içermektedir. Farklı tarihlerde, farklı coğrafyalarda ve farklı toplumlarda birbirinden ayrı motivasyon kaynakları ile meydana gelen toplumsal hareketler temel itibarıyla metodik bir sınıflandırma yapma imkanı sağlamaktan uzaktır. İsyan gibi toplumsal değişimde köklü etkileri olan bir toplumsal hareketin belirgin özelliklerini bir araya getirip, ortak payda oluşturmak ve sınıflandırma yapmak ne kadar zor ise toplum bilimcileri ortak bir sınıflandırma etrafında birleştirmekte o derece zor görünmektedir. Toplumsal hareketleri kendi benimsedikleri kuramsal çerçeve içinde değerlendiren toplum bilimcilerin özellikle neliği konusunda dahi anlaşılmadıkları bir sosyal fenomeni sınıflandırmaları veya ortak bir tasnife tabi tutmaları mümkün görünmemektedir. Hatta

aynı kuramsal bakış açısına sahip toplum bilimcilerin isyana yükledikleri anlam farklılıkları nedeniyle bir uzlaşma içerisinde olamadıkları görülmektedir (Smith, 1996, s. 154).

Yukarıda izah ettiğimiz sebeplerden dolayı isyan, farklı bilim adamları tarafından farklı tipolojiler ile ortaya konulmuştur. Biz burada Chalmer Johnson'un sınıflandırmasını esas almak suretiyle isyan çeşitlerini ortaya koyacağız. İşlevselci kuram perspektifinden isyan olgusunu değerlendiren Johnson, altı çeşit isyan türünden bahsetmekte ve bunlar kendi içerisinde tipolojilere ayırmaktadır. O isyanları şu şekilde sınıflandırmaktadır: (Johnson, 1964)

1.4.1. Eski Rejimi Geri Getirmeyi Amaçlayan İsyancılar

Bu tür isyanlarda, kendisine ihanet edildiği düşünülen bu ihanetin sonucunda da hakimiyetini kaybeden eski rejimi geri getirmek amaçlanmaktadır. Mevcut yönetim, haksız yere siyasal sistemi ele geçirdiği için meşruluğu tartışmaya açıktır. Kurumlar tam yerine oturmadığından kendisini koruyacak araçlara sahip olmayan siyasal yapı, dışarıdan gelen eleştirilere ve saldırılara karşı savunmasız bir konumda bulunur. Bunun farkında olan muhalif toplumsal yapılar, eski düzenin yeniden kurulması ve dezavantajlı noktalarının da onarılması için harekete geçerler. Eski sistemden faydalanan çıkarlarına daha uygun olduğunu düşünen kitleler bu tür isyanları çıkarırlar. Başarılı oldukları takdirde kendilerince ideal olarak gördükleri eski yöneticileri tekrar iktidara taşıyıp eski rejimin devamını sağlarlar. Yığınsal köylü ayaklanmaları, bu tür isyan eşitleri içerisinde değerlendirilirler (Johnson, 1964, s. 31).

1.4.2. Dini İsyancılar, Binyılcı (Millennarian) İsyancılar

Dini motivasyonlar ile kitleleri harekete geçirip otoriteye isyan etmelerine neden olan toplumsal hareketlerdir. Mesihçi ve binyılcı isyanlar bu çeşit içerisinde yer alır. Kıyametten önce barış ve huzurun yaşanacağına inanılan bin yıllık süreyi amaçlayan isyanlar "millennarian isyanlar" olarak adlandırılır. Bu tür isyanlar, kıyametin kopmasından önce bin yıllık bu sürenin başlamasını amaçlayan erken dönem Hıristiyan inancına dayanmaktadır. Bu çeşit isyanlar; peygamberler gibi yeni bir düzen getirmeyi ve eski sisteme karşı tavır almayı göze alan karizmatik liderlerin etrafında gelişir. İçinde bulunulan toplumsal şartların kötülüğü kıyametin kopması ve insanlığın

ebedi kurtuluşunun önündeki en büyük engeldir. Kıyametten önce yaşanılması gereken o bin yıllık mutluluk döneminin bir an önce başlaması gerekir. Bunun içinde her türlü kötülüğün sebebi olan siyasi yapı yerinden edilmeli ve seçilmiş liderin önderliğinde isyan hareketi başlamalıdır. Karizmatik liderin planlaması ve yönetimiyle bin yıllık kurtuluş döneminin başlaması başarılı olunacak isyan ile mümkündür. İslam inancında böyle bir huzur dönemi ve akabinde kopacak kıyamet beklentisi olmamakla beraber toplumu kurtaracak, karizmatik lider yani mesih düşüncesi her zaman önemini korumuştur. Mehdi, mesih düşüncesi pek çok toplumsal harekete ve isyana düşünsel anlamda zemin hazırlamış, kitleleri harekete geçirmeyi başarmıştır (Johson, 1964, s. 35).

1.4.3. Anarşist İsyân

Bir zamanlar toplumda hakim olduğu iddia edilen parlak geçmişe dönüşü, nostaljik olarak arzulayan eylemlerin ortaya çıkardığı isyanlardır. Eski yönetimin idealleştirilmesi isyanı çıkartan gruplar tarafından her türlü kurumsal değişimin meşru olarak kabul edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu isyan türünde yeni teşekkül ettirilen yönetime karşı bir itaatsizlik söz konusu olur ve onun otoritesini tanımama konusunda bir yaklaşım söz konusudur. Siyasi otorite tarafından gönderilen yöneticilerin yetkileri tanınmaz ve istekleri yerine getirilmez. Şartlar müsaitse ve yeterli güç de sağlanmışsa onların hakim olunan bölgeye sokulmaması bile mümkündür. Ya da öldürülme tehdidiyle korkutulan yöneticiler uygun ortamın oluşturulmasıyla öldürülebilirler ve bu sayede merkezi yönetime gözdağı verilir. Mevcut hakim yönetim, kendi otoritesinin sorgulanması anlamına gelen bu tür isyanlara karşı çok sert tepki ortaya koyabilir. Özellikle yeni oluşturmaya çalıştığı bir sistem söz konusu ise onun başarısızlığa uğramasına hiç tahammülü olmayacağı için tüm gücünü kullanarak isyancıları yok etme isteğini ortaya koyar. İsyancılar da ortaya çıkan romantik idealleştirmenin vermiş olduğu adanmışlık hali ve bunun oluşturduğu feda psikolojisi ile otoritenin kurduğu yeni sistemi yerleştirme isteği ve hiçbir şekilde taviz vermeme kararlılığı çok şiddetli çatışmaların yaşanmasına sebep olabilir. Karşılıklı tahammülsüzlük neticesinde karşı karşıya gelen gruplar kanlı ve acımasız bir mücadelenin içerisine girebilir ve pek çok insanın ayırım yapılmaksızın katledilmesine sebep olabilirler. Anarşist grupların otorite tanımayan ve boyun eğmeye yanaşmayan üslupları, yaptıkları mücadelelerine kattıkları

romantizm ile etraflarında toplanan halkı savundukları davaya inandırmaları isyanı, güçlü bir kitlesel eyleme dönüştürür. Yönetimin geleceği için güçlü tehdit oluşturan bu durum karşısında yöneticiler daha sert tedbirler almaya, acımasızca isyanın bastırma yoluna giderler (Johson, 1964, s. 40).

1.4.4. Düzen Değiştirici isyan

Siyasi organizasyonda toplumsal yapıda, ekonomik mülkiyetin hakimiyetinde ve toplumsal düzenin egemenlik şeklinde meydana gelen, dolayısıyla gelişmenin biçiminde derin bir çatlağı, beklenmeyen bir kesintiyi gösteren kapsamlı, genel esaslı bir değişimdir. Bu tür isyanlarda isyancılar bu düzeyde bir değişimi, amaçladıkları yenilikleri yerine getirmek için bir hedef ortaya koyarlar. Bu çeşit başkaldırıları, isyanlar merkezi yapıya sahip devletlerde gözlenir. Amaçları ulusal bilinci artırmak, daha güçlü bir devlet oluşturmak, rasyonel bir toplum meydana getirmektir. Bu tür isyanlar başarılı oldukları zaman mevcut toplum yapısında köklü değişiklikler meydana getirir ve eskisinden tamamen farklı bir düzenin oluşmasına neden olurlar. Bu yönleri ile toplumsal değişimin en önemli aktörleri olup radikal olarak adlandırılacak sonuçlar ortaya çıkarırlar. Eski düzenin tüm kurumları ortadan kaldırılarak toplumun gelişmesine yararlı olduğuna inanılan yeni yapılanmalar meydana getirilir. İsyanın şartlarını oluşturanlar, fikri gelişimini ve olgunlaşmasını sağlayanlar genel itibariyle elitlerdir. Kitlelere rehberlik eden, bazen de onların adına karar veren, onların onayı olmasa da halk için daha iyi olduğuna inandıklarını yapan elitler jakoben bir tavır içinde olabilirler.

Bu tür isyanlar başarılı olduklarında devrim olarak nitelendirilirler. Başka bir ifadeyle devrimler nitelikli isyanlar olarak adlandırılırlar. Başlangıcı, gelişmesi, meydana gelmesi ve sonucu itibariyle geniş kitleleri etkileyen toplumsal hareketler olmaları nedeniyle diğer isyan türlerinden belirgin olarak ayrılırlar. Büyük, etkileyici bir ideolojiye ihtiyaç duyan bu tür isyanlarda ideolojinin yaygınlaşması ve geniş halk kitlelerine ulaşması için güçlü bir propaganda ağına ihtiyaç duyurulur. Aynı zamanda mevcut siyasi otoritenin yerinden edilmesi için onunla mücadele edebilecek insan ve silah gücüne sahip olunması gerekir. Kendi düşüncelerini hakim kılmak ve mevcut siyasi anlayışı yıkmak tek başına bir grubun gücünü aştığında diğer muhalif gruplarla ittifak kurarak mücadele etmek söz konusu olur. Böylece toplumun geniş katmanlarına

yayılan bir muhalefet hareketi başlatılmış olur ki bu da otoriteye karşı güçlü bir pozisyon alınmasını sağlar. Bu tür isyanlar başarısız olduklarında istenilen toplumsal değişme yani devrim meydana gelmez ama ileride tekrar alevlenecek güçlü toplumsal hareketlerin nüvesini her zaman içlerinde taşırlar. Oluşan tecrübe, toplumsal hafızada muhafaza edilerek şartların oluşması ile ortaya çıkarılırlar (Johson, 1964, s. 45).

1.4.5. Hükümet Darbeleri

Siyasi sistemi elinde bulunduran hükümetin uyguladığı yanlış politikalar neticesinde ortaya çıkan rahatsızlıklar toplumun belli kesimlerinde huzursuzluklar meydana getirir. Bu rahatsızlıklar çeşitli yollarla yöneticilere hissettirilir ve tedbirler alınması için uyarı mahiyetinde toplumsal eylemler yapılır. Protestolar, yürüyüşler, gösteriler şeklinde kendini gösteren bu eylemler otoriteye, karşılanması istenilen talep ve isteklerin ulaşmasının ya da sesini duyurmanın yolları olarak görülür. Bu tür düzensiz ve biçimsiz toplumsal hareketler kendi içlerinde bir isyan için gerekli olan gereksinimleri ortaya koymadıkları için kısa süreli ve etkisiz itiraz şekli olarak kalırlar. Siyasi güç, bu tür yoğunluğu düşük toplumsal hareketleri talepleri yerine getirmek suretiyle teskin edemezse ya da şiddet kullanımında isteksiz davranarak eylemcilere cesaret verirse muhalefetin şekli değişir ve yönetime karşı harekete geçme cesareti ortaya çıkar.

Kitlelerde bu potansiyeli sezen küçük, oligarşik sekterci bir ideolojiye sahip bir elit grup, hareketin evirileceği noktayı görür ve sezinler. Halkın hükümete karşı olan güvensizliği, hükümetin gerekli tedbirleri alamayacak kadar yetersiz ve basiretsiz olması bu elit grubun işini kolaylaştırır. Geri kalmış ülkelerde yetişmiş beyin gücünün daha çok silahlı kuvvetler içindeki elit kadrolar tarafından temsil edilmesi nedeniyle bu grup içinden çıkan önderler kitleleri harekete geçirerek geniş kapsamlı bir toplumsal değişme hareketi başlatırlar. Silahlı kuvvetler içinde belli ideolojik, mezhepsel veya etnik ayrışmaların belirginleştiği bu rahatsızlık durumlarında belli bir değişik siyasi veya askeri yöntemlerle diğerlerini ekarte ederek yönetimi ellerine geçirir. Ülkede tek başına hakim olan bu grup kendi sahip olduğu özellikleri, ideolojiyi hakim kılmak için büyük bir toplumsal değişim hamlesi gerçekleştirir. Homojen bir toplum oluşturma çabasında diğer düşünce, mezhep ve etnik yapılara yaşama hakkı tanımayan bu yapı, kendi içerisinde dar bir oligarşik grup oluşturarak ülke yönetiminde tek başına söz

sahibi olur. Bu tür eylemleri toplumsal değişim özellikleri taşımayan saray darbeleri, hanedan çatışmaları, haydutluk gibi hareketlerden ayırmak gerekir (Johson, 1964, s. 49).

1.4.6. Harekete Geçirilmiş Kitle İsyanı

Kendini adanmış bir grup elitin rehberliğinde belli bir amaç doğrultusunda planlanmış kitlesel devrimci mücadele şeklidir. Bu tür isyanlarda siyasal sisteme muhalif gruplar, belli bir ideoloji etrafında toplanarak silahlı mücadele şeklinde hedeflerine ulaşmaya çalışırlar. Daha ziyade gerilla savaşı yürütme şeklinde organize olan gruplar, düzenli orduya karşı uzun süreli olabilecek bir mücadeleye girişirler. Yaptıkları propagandalarla rahatsız olan kitlelerin desteğini almaya çalışan bu tür yapılar ülke içindeki belli bir bölgeyi kendilerine etki alanı olarak seçerek bu alanları genişletmeye çalışırlar. Kullanılan gerilla taktikleri ile düzenli ordu yıpratılarak siyasal otoritenin gücü zayıflatılmaya çalışılır. Bu sayede ülke içerisinde kaotik bir ortam meydana getirilerek otoritenin sahip olduğu güç ve kurumları tartışılır hale getirilir. İç ve dış şartlar uygun hale geldiğinde hazır olan silahlı güçler ve güdülenmiş kitleler harekete geçirilerek isyan hareketi başlatılmış olur. Başarılı olduğunda elit kadro, iktidarı ele geçirerek devlet sisteminde kendi ideolojilerini hakim kılarlar. Aksi durumda ise silahlı isyan girişimi bastırılır, katılanlar cezalandırılır, isyancı gruplar genelde kırsaldaki alanlarına çekilirler. Böyle bir durumda örgüt yeniden güç kazanmak ve uygun şartların oluşmasını beklemek için pasif direniş içine girer. Kitleler tarafından destek alan bu tür toplumsal hareketleri tamamen ortadan kaldırmak mümkün olmayacağı için hükümetlerin uzun süreli bir mücadele içine girmesi gerekebilir (Johson, 1964, s. 57).

İKİNCİ BÖLÜM İSYAN VE DİN; ÖRNEK OLAY İNCELEMESİ

2.1.DİN İSYAN İLİŞKİSİ

Din-siyaset ilişkisini sosyolojik olarak ele almanın temelinde kuramsal bazı zorlukların bulunduğunu başta ifade etmek gerekir. Bu iki sosyal fenomenin sosyologlar tarafından ele alınış ve değerlendirmeleri, yaklaşım farklılıklarından dolayı birbiriyle uyuşmayan sonuçlar doğurmuştur. Bu temel yaklaşım farklılıkları nedeniyle iki olgunun birbiriyle kavramsal ve olgusal ilintisini kurmak kendi içerisinde temel problemler doğurmaktadır.

Sosyologlar, Marksist yaklaşımın etkisiyle dini üst yapının alt yapıyı kontrol altında tutmaya çalıştığı bir mekanizma ve yöneticilerin elinde bulunan halkı sömürmek amacıyla kullandıkları devleti, meşrulaştırma aracı olarak görürler. Bununla birlikte onun toplumsal fonksiyonları ve toplumu değiştirici gücü konusunu ele almaktan kaçınırlar.

Daha farklı bir yaklaşım da işlevselci sosyologlarda görülmektedir. Onlar dinin toplumsal fonksiyonlarını ön plana çıkarıp diğer kurumlarla işbirliği içerisinde toplumsal sistemin düzenli işlemedeki rolünden bahsederler. Din, toplumsal yapının hayatiyetini devam ettirmek için toplum tarafından icat edilmiş en önemli kurumdur. O insan için bir dünya kurma ve dünya koruma sistemi hayatı anlamlandıran kutsal şemsiyedir. İşlevselcilerin din ile ilgili görmek istemedikleri nokta, onun toplumda bir çatışma nedeni olamayacağıdır. Şayet dinden kaynaklanan bir çatışma ortaya çıkarsa bu sapma, düzensizlik, disfonksiyonel bir durumdur. Toplum bu tür işlev dışı davranışları belki yaşar ama bir müddet sonra asli olan düzene ve işlevlere kendi iç denetim mekanizmalarını çalıştırarak geri döner.

Bu aynı yaklaşım farklılıklarını, isyan olgusunu ele alış tarzında da görmekteyiz. Daha önce de ele aldığımız gibi Marksist yaklaşım, isyan gibi toplumsal çatışma türlerini toplum içerisinde yaşanan, yaşanması gereken bir süreç olarak görür. Çünkü toplumun gelişmesi sınıflar arasındaki mücadeleye bağlı olup çatışma kaçınılmaz bir gerçekliktir. Neticede tarih içerisinde toplumun evrimsel gelişimini sağlayan isyan veya devrim gibi sosyal çatışmalardır. Toplumlar özellikle de batı

toplumu ilkel komün, kölelik, feodalite düzenlerini kendi içinde sınıfsal çatışmalarla evrimsel bir gelişme göstererek kat etmiş ve kapitalizme ulaşmıştır. Kapitalizm dönemi de burjuva ve proletarya sınıflarının mücadelesi sonucu ortaya çıkacak çatışmalara şahit olacaktır. Özellikle işçi sınıfının isyanlarıyla burjuvanın hakimiyeti yıkılacak, işçi sınıfının hakim olduğu ve ideal sistem olan komünizme ulaşılacaktır.

İşlevselciler, toplum düzenini tehdit eden isyan gibi toplumsal çatışmaları arızı bir durum olarak görürler. Bu tip toplumsal olaylar gelir geçer olup toplumlar için sürekli olan durum düzen ve bunun sonucu olan bütünleşmedir. Muhakkak ki her toplumda belli dönemlerde çeşitli nedenlerden dolayı isyanların, çatışmaların çıkması mümkündür, belki de kaçınılmazdır. Fakat toplum oluşturduğu kontrol mekanizmaları sayesinde anomi yaratan belirsizlik ortamlarından kendini korur. Düzensizlik yaratan her birim, düzeni sağlayan kurumlar tarafından tamir edilerek uyumlu hale getirilir ve böylece toplumun devamlılığı sağlanmış olur.

Toplumda objektif bir durum haline gelen her toplumsal olay ve toplumsal olgu diğer toplumsal olay ve olgularla ilişkilidir (Durkheim, 2004, s. 222). Ya da her toplumsal olayın sebebi başka bir toplumsal olaydır gibi toplum bilimleri açısından genel önerme haline gelen çıkarımlara dayanarak diyebiliriz ki din olgusu ile isyan olgusu toplumda tezahür etmeleri sebebiyle birbirleriyle etkileşim ve ilişki içerisindedirler.

Toplumun diğer kurumlarıyla yoğun bir etkileşim içerisinde bulunan din kurumunun, nadir görünen fakat sonuçları itibariyle büyük değişimlere sebep olan isyan gibi toplumsal hareketlerle karşılıklı etkileşim içerisinde olmaması beklenemez. Özellikle geleneksel toplumlarda daha çok görülen ve bazen de yegâne meşrulaştırma aracı olan dinin, toplumlara harekete geçirmek için eylemlerine ve söylemlerine haklı gerekçeler arayan yani meşrulaşmaya ihtiyaç duyan isyan ile bu zeminde geniş ve yaygın bir ilişki içinde olacağı muhakkaktır.

Daha önce ele aldığımız din tanımında Geertz'in ona yüklediği fonksiyonlar ile konuyu değerlendirirsek; din, toplumsal yaşamın birçok yönüne etki eden güçlü duygular ve bağlıklar meydana getirir, varlık düzenini formüle eder, bu formüle gerçeklik havası verir, bunları benzersiz ve gerçekçi gösterir, semboller ve ritüellerle de somutlaştırır. İsyân gibi içerisinde şiddet barındıran sonucunda fertler için ölüm,

toplumlar için yok olma gibi belirsizliklerin ve risklerin bulunduğu bir toplumsal hareketin yukarıda bahsettiğimiz özelliklere sahip din gibi bir güdüleme kaynağına duyarsız kalması beklenemez. Aynı zamanda dinin oluşturduğu kurumlar ve dini gruplar eğer uygun şartlar ve ilişkiler sağlanırsa isyanlar için hareket zemini olmaya her zaman müsait olmuşlardır.

2.1.1. Örnek Olay İncelemeleri; Babai ve Şeyh Bedreddin isyanlarının Tarihsel Süreçleri

Anadolu Selçuklu Devleti Alaaddin Keykubat döneminde büyük bir gelişme gösterdi. Siyasî, idarî, askerî yönlerden parlak bir devir yaşandı. Ekonomik açıdan büyük gelişme gösteren ülkede büyük bir imâr faaliyeti göze çarpıyor, millî birliğin kurulmasına çalışılıyordu. Alaaddin Anadolu'da büyük fetih faaliyetleri gerçekleştirerek Akdeniz ve Karadeniz'e hakim şehirleri ele geçirdi. Böylece bu iki denizde hakim bir güç olma konusunda önemli adımlar attı. Ülkenin doğusuna ulaşan Moğol baskısına karşı önlemler aldı ve saldırılarını geciktirdi. Moğol baskısından kaçan Türkmenleri ülkenin çeşitli yerlerine yerleştirerek geçimlerini sağlamaları için toprak verdi ve himayesi altına alarak onlarla iyi ilişkiler geliştirdi. On yedi yıldan fazla saltanat süren, çeşitli kaynaklarda Büyük Sultan olarak nitelenen Alaaddin Keykubat, Türkiye birliğini kurmada kazandığı değerli siyasî ve askerî başarıları yanında, Türkiye'nin ekonomi ve kültür bakımlarından da gelişip yükselmesinde eşsiz hizmetlerde bulunmuştur. Onun büyük tarihî kişiliği, kudret, kuvvet ve adaleti yanında, Anadolu'yu her bakımdan bayındır ve mutlu bir Türkiye haline getirmesi, kendisinin Ulu Keykubat olarak hatıralarda yaşamasının önemli bir etkeni olmuştur (Sevim, 1995, s. 466-467).

Alaadin'in genç yaşta zehirlenerek öldürülmesi üzerine yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçti. Aslında Sultan Alaaddin ölmeden önce yerine geçecek olan veliahttı tayin etmesine rağmen Sadeddin Köpek'in çevirdiği entrikalar neticesinde Keyhüsrev tahta geçirilmişti. İktidarsız ve anormal vasıflara sahip Keyhusrev'in şaibeli şekilde iktidara geçişi bu kudretli devletin sarsılmasına bir başlangıç oldu. Bu hükümdarı tahta çıkarıp üzerinde önemli etki oluşturan Sâdeddin Köpek, büyük hayalleri için rakîp gördüğü önemli devlet adamlarını birer birer yok ederek ülkenin çöküşünün başlatmış oldu. Türkmenlere karşı tavır alarak onları küstüren Sultan, aynı

zamanda Harezmlilerin lideri Kırhan'ı tutuklatarak bu grubu da karşısına aldı (Cahen, 2012, s. 92-94).

Keyhürev'in yetersizliği nedeniyle ülke yönetimin Sadeddin Köpek'e devretmesi onunda kendi çıkarları için pek çok devlet adamını ortadan kaldırması ve çevrede bulunan Türkmen ve Harezmlî zümrelere karşı kötü davranması ülkede bulunan toplumsal grupların büyük tepkisine yol açmıştır. Sultanın zevk ve sefa içinde hayat sürmesi, dini yaşantısında yeteri kadar dikkatli olamaması halkı baskı altına alarak zulüm uygulaması meşruluğunu tartışılır hale getirmişti. Zaten var olan dini konularda ki rahatsızlıklara bu tür etkenlerde eklenince Baba İlyas'ın fikir babalığını yaptığı müridi Baba İshak'ın bu fikirleri eyleme geçirdiği Babailer İsyanı diye bilinen isyan hareketi patlak verdi (Çamuroğlu, 2016, s. 156).

İsyanın fikir babalığını yapan Baba İlyas Amasya'da Alaaddin Keykubat'ın kendisine tahsis ettiği tekkede bulunuyordu. Burada yaptığı faaliyetler ve ortaya koyduğu yaşantı tarzıyla halkın büyük sevgisini kazanmış bunun sonucunda da etrafında büyükçe bir kitle toplanmıştı (Abdizade, 1986, s. 180). Ülkenin içinde bulunduğu olumsuz durum ve Sultan'ın dini yaşantıda ki lakayt davranışı Şeyhi rahatsız etmiş olmalı ki oluşturduğu tekke ağıyla bağlılarına memnuniyetsizliğini ulaştırmış ve isyan hareketini başlatmak için hazır olmaları talimatını vermiştir.

Vefâî şeyhi olan Baba İlyas, çevresinde yaşayan Türkmenler arasında, tasavvuf görüntüsü altında daha çok eski Türk inançlarının İslâmiyet ile yorumlanmış bir şeklini telkin etmekteydi. Bu düşüncelerin belli bir ölçüde İsmâilî tesirler taşıma ihtimali vardır. Kaynakların kendisini Baba Resul diye bahsetmesinden anıyoruz ki Baba İlyas'ın kendisini Türkmenlere bir mehdî ya da peygamber kimliğiyle tanıttığı, baskı altında kalmış ve türlü sosyo-ekonomik zorluklar içinde bunalmış sade insanların da onu bu gözle gördükleridir. Bu sebeple olayların gidişatı incelenirse Baba İlyas, Türkmenleri bu durumdan kurtarmak için Selçuklu hükümetine karşı isyan etmeyi göze almış, iktidarı devirerek idareyi ele almaya ciddi bir şekilde düşünmüştür. Yaptığı faaliyetlerini de bu hedef üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bu amacında kendisinin en büyük yardımcısı önemli halifelerinden olan Baba İshak'tır. Baba İshak'ın çok iyi yetişmiş bir teşkilatçı ve propagandacı olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmalarına Kefersud'u merkez alarak başlamış ve Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı Güneydoğu Anadolu bölgesinde

yoğunlaştırmıştır. Amasya'da Baba İlyas'ın diğer halifeleri de aynı çalışmalarını başlatmış Orta Anadolu da bulunan şehirlerde Türkmenler üzerinde propaganda çalışmalarını artırmışlardır. Baba İlyas'ın halifelerinin yanında yakın çevresindeki isimlerde isyanın hazırlanışında ve propaganda aşamasında önemli görevler üstlenmişlerdir. İsyana teorik olarak Baba İlyas tarafından planlandı ve gönderdiği daire vasıtasıyla etki alanında bulunan müritlere bu bilgiler ulaştırıldı. İsyanın ne zaman başlayacağı, ne şekilde hareket edileceği, hangi bölgelerde toplanılacağına dair bilgiler gizlice, teferruatlı şekilde paylaşıldı ve planlamalar tamamlandı. İsyanı 1240 tarihinde fiili olarak ilk başlatan Baba İshak olmuştur. onun etki alanında olan Türkmenler ayaklanarak Kefesud'u ele geçirdiler. Daha sonra Hınsımansur, Gerger, Kahta ele geçirildi. Burada dikkat çeken önemli bir olayda isyana Müslüman olmayan gruplarında katılmasıdır. İsyanın kıvılcımının Güneydoğu Anadolu'da çakmasıyla beraber diğer bölgelerde ki hazır olan müritlerde harekete geçtiler ve isyan tüm Anadolu'ya yayılmış oldu. Türkmenler isyan ettikleri bölgelerde Selçuklu güçlerine karşı başarılar kazandılar ve pek çok şehri ele geçirerek büyük ganimetler elde ettiler. Fakat isyanın fikir babası Baba İlyas devlet güçleri tarafından Amasya'da yakalanarak idam edildi. Bu durumdan ciddi derecede müteessir olan taraftarları Amasya'ya gelerek şehri ele geçirdiler. Şeyhlerinin öldürülmesinden dolayı büyük bir hayal kırıklığı ve kızgınlık yaşayan Türkmenler öç almak için Konya'ya yöneldiler Fakat Kırşehir yakınlarındaki Malya ovasında Selçuklu güçleri tarafından yenildiler ve Baba İshak öldürüldü. Bu savaşta İsyana katılan Türkmenlerin çoğu kılıçtan geçirilerek öldürüldü ve esir alındı. Kurtulan halifelerde izlerini kaybettirerek Anadolu'nun ıssız bölgelerine kaçtılar (Ocak, 2017, s. 152-164).

1402 yılında meydana gelen Ankara savaşında Yıldırım Bayezid, Timur'a mağlup olunca Osmanlı devletinin Anadolu'da sağladığı birlik sona ermiş oldu. Timur büyük ve kuvvetli bir Osmanlı Devletinin yerine Anadolu'da parçalanmış, zayıflamış ve kendisine bağlı beylikler oluşturmayı amaçlıyordu. Bu amaçla eski beyliklere topraklarını iade ederek, kendisine bağlı olmaları şartıyla hakimiyetlerini tanıdı. Geri kalan Osmanlı topraklarını kendisine bağlı kalmaları şartıyla şehzadeler arasında paylaştırdı. Timur'un ölümü üzerine, Osmanlı ülkesinin bütününe denetimlerine almak isteyen şehzadeler arasında amansız bir iç savaş başladı. Kanlı iktidar mücadelelerinin yaşandığı bu on senelik döneme Osmanogulları'nın hakimiyetinin kesintiye uğraması

nedeniyle Osmanlı tarihinde fetret devri denilmektedir. Şehzadeler arasında meydana gelen uzun savaşlar ve hakimiyet mücadelesi sonucunda Çelebi Mehmet diğer kardeşlerini bertaraf ederek ülke yönetimin ele geçirdi (İnalçık, 2003, s. 23-25).

Yıldırım Bayezid'in oğulları arasında meydana gelen iktidar mücadelesinde Musa Çelebi 1411 yılında kardeşi Süleyman Çelebi'yi yenip ülkenin başkenti Edirne'yi ele geçirince Şeyh Bedreddin'i kazasker olarak atadı. Böylece Şeyh, Musa Çelebi'nin hakimiyeti altındaki bölgelerde nüfuzunu siyasi olarak etkin şekilde hissettirmeye başladı. Kazaskerliği döneminde yaptığı faaliyetlerle sempati alanını geliştirdi ve etrafında pek çok muhibbi oluştu. Musa Çelebi, kardeşi Mehmet Çelebi tarafından mağlup edilince kazaskerlik görevinden alındı, ilim ve faziletine hürmet edilerek kendisine ayda bin akçe maaş bağlandı. Ailesiyle beraber İznik'te ikamete mecbur edildi. Şeyh burada istediği gibi hareket edebiliyor ve kendisini ziyarete gelenleri kabul ediyor, eserler yazıyordu. Siyasi hesapları nedeniyle pasif bir hayat tarzını benimsemesi mümkün olmayan Şeyh, Çelebi Mehmet'e karşı teşkilatlanmaya başladı. Onun faaliyetleri neticesinde Karaburun bölgesinde halifesi Börklüce Mustafa isyan hareketini başlattı. Kendisinin bu isyan nedeniyle sorumlu tutulacağını düşünen Şeyh hacca gitmek bahanesiyle İznik'ten kaçıp Kastamonu'ya gelerek İsfendiyar Bey'e sığındı. Sinop Limanı'ndan gizlice bir gemiye binerek Kefe'ye geçti ve Eflak Voyvoda'sının yanına gitti. Deliorman bölgesine yerleşen Şeyh burada faaliyetlerine başladı. Bölgede bulunan yerleşim yerlerine adamlar göndererek halkı kendi düşüncesine ve hareketine katılmaya davet etti ve bunun sonucunda etrafında pek çok insan toplandı. Börklüce Mustafa'nın ilk etapta etrafına topladığı beş bin kişiyle Karaburun bölgesinde başlattığı isyan büyüdü ve taraftarlarının sayısı arttı. Girdikleri yerleşim yerlerini yağmalayan ve kendilerine katılmayanları öldüren isyancılar Çelebi Mehmet yönetimi için tehlike oluşturmaya başladı. İzmir'e sancak beyi olarak atadığı Aleksandr'ı isyanı bastırması için görevlendirdi. Fakat Bey mağlup oldu ve kendisi de öldürüldü. Alınan mağlubiyet ve beyin ölümü isyanın ne kadar büyük ve önemli olduğunu ortaya koydu. Bu defa Saruhan sancak beyi Börklüce üzerine gönderildi. O'da yenilip Manisa'ya sığınmak zorunda kaldı. Çelebi Mehmet isyanın yerel güçlerle bastırılmayacak kadar büyük ve tehlikeli olduğunu anlayınca kesin çözüm için veziri azam ve beylerbeyi olan Bayezid Paşa'yı ve oğlu Şehzade Murad'ı isyanı bastırmaları için görevlendirdi. Bayezid Paşa hızlı bir şekilde bölgeye hareket etti ve etraftaki irili

ufaklı asi grupları ortadan kaldırdı. Daha sonra Börklüce'nin sığındığı dağa gelen Paşa burada yapılan şiddetli çatışmalar neticesinde Börklüce Mustafa'yı ele geçirdi. Ayasuluğ'a getirilen Börklüce burada yargılanarak suçlu bulundu. İlk önce gözü önünde isyana katılanlar boğazlanarak katledildi. Taraftarları ölürken "yetiş Dede Sultan" diye bağıyorlardı. Daha sonra kendisi elleri tahtaya çivilenerek bir devenin üzerinde şehirde gezdirildi ve öldürüldü. Bu isyanın bastırılmasından sonra Şehzade ve Paşa gücü daha az olan Torlak Kemal üzerine yürüdü. Onu mağlup edip, ele geçirdiği taraftarlarıyla beraber asarak öldürdü. Bu iki isyanın başarısız olması ve bastırılması Şeyh'in etrafındakilerin moralini olumsuz yönde etkiledi. Çelebi Mehmet bu sıralarda ortaya çıkan Düzmece Mustafa hareketini bastırmakla uğraşıyordu. Şeyh'in isyan hareketinin bu kritik dönemde büyük problemler doğuracağını farkında olan Sultan, Bayezid Paşa'nın Anadolu'dan gelerek kendisine katılmasını bekledi. Bayezid Paşa'yı Şeyh'in isyanını bastırmak için görevlendirdi. Anadolu'daki isyanın bastırıldığını öğrenen pek çok kişi Şeyh'i terk ettiler. Yaşanan kısa bir çatışmadan sonra Şeyh kolayca ele geçirilmiş oldu. Şeyh Serez'de bulunan padişahın huzuruna götürüldü. Onun saygın bir din âlimi olduğunu ve hareketinin de bir yönüyle dinî nitelik taşıdığını göz önüne alarak hakkında hüküm vermek üzere ilim adamlarından bir heyet kurulmasını emretti. Heyet şeyhin faaliyetlerinin ve görüşlerinin dinî hükümlerle uyuşmadığını, isyan sayıldığına, malı ve ailesi korunmak şartıyla kendisinin idam edilmesi gerektiğine karar verdi. Heyet üyelerinden Heratlı Mevlânâ Haydar tarafından verilen fetvanın doğru olduğunu bizzat şeyhin de kabul ettiği rivayet edilir. Bu fetva üzerine Bedreddin Simâvî 1420'de Serez'de idam edilerek burada defnedildi (Uzunçarşılı, 1982, s. 362-366).

2.1.2. Din İsyân Etkileşimi

Dinin genel olarak toplumsal hareketlere özelde de isyan hareketlerine etkisini ve desteğini Uysal'ın sınıflandırmasını esas alarak inceleyeceğiz (Uysal, 2016, s. 177).

2.1.2.1. Örgütsel Destek

Herhangi bir dinin kendisi zaten örgütsel bir yapı meydana getirmiş olup bir grup sosyolojisi içerisinde hareket etmektedir. Bunun yanında dinin içerisinde ortaya çıkan cemaat, tarikat, mezhep gibi dini gruplar ve bunların meydana getirdiği tekke,

medrese, kilise, ribat, zaviye gibi kurumlar ile din toplumsal alanın her yerinde örgütlenmiştir. Bu örgütsel ağı sayesinde toplumun her kesimi ile etkileşim içerisinde olmuş, sıradan halk ve yöneticiler üzerinde siyasi ve sosyal etkiler meydana getirmiştir. Bu haliyle din ve ondan doğan dini gruplar ve kurumlar toplum içerisindeki en örgütlü yapılar olup sosyal ve siyasi etki alanları çok geniştir (Akyüz, 2007, s. 23).

Anadolu coğrafyasında etkin olan tarikatlar ve onların oluşturduğu tekke ağı toplumun en uç kesimlerine kadar ulaşarak halkı örgütlemiş, onlara ortak kimlik kazandırmış ve bir hedef etrafında hareket etme şuuru vermiştir. Toplumun bunalım içinde oldukları dönemlerde sosyal yapıyı teskin edici ve sosyal problemlere çözüm arayıcı bir fonksiyon yerine getirirken, huzur ve sükûn dönemlerinde günümüz kulüpleri ve dernekleri gibi toplumun sosyalleşmesini sağlayan fonksiyonlar üstlenmişlerdir (Kara, 1977, s. 49-51).

Tarikatların yöneticilerle olan siyasi ilişkisi hep olumlu olmamıştır (Öngören, 2003, s. 283). Bazen tarikatlar siyasi alanda meydana gelen uygulamalar nedeniyle itirazların hatta isyanların sebebi olmuşlardır. Anadolu coğrafyasında gerek Selçuklu hakimiyeti döneminde gerekse Osmanlı yönetimi dönemlerinde bunların örneklerini görmekteyiz. Tarikatlar; belli dönemlerde devlete karşı hurucun merkezi olmuş, devlete muhalefetin ve başkaldırının merkezinde önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Selçuklular döneminde ki Babai isyanı, Osmanlı dönemindeki Şeyh Bedreddin ve Celali isyanları bunun örneklerinden bazılarıdır (Güngör, 1993, s. 94).

Anadolu'daki en önemli toplumsal hareketlerden biri olan Babai isyanının lideri Baba İlyas Horasanî, Şeyh Ebul Vefa'ya nispet edilen Vefaî tarikatına bağlı bir şeyh olup Anadolu'ya geldiğinde Amasya'ya yerleşmiştir. Burada Sultan Mesud tarafından kurulan ve Hankah-ı Mesudiye diye meşhur olan tekkede şeyhlik yapmıştır. Şeyh Kırık Tekkesi adıyla da anılan bu tekkede yürüttüğü faaliyetler neticesinde çevre illerde ve Anadolu'nun doğusunda ve güneyinde geniş toplum kesimlerine ulaşmış, tarikatına bağlanmalarını sağlayarak büyük bir mürid kitlesine ulaşmıştır (Abdizade, 1986, s. 179,190).

Amasya'daki bu tekke Babai isyanının yönetim merkezi olmuş isyanın pratik yürütücüsü Baba İshak pek çok defa bu tekkede Baba İlyas ile görüşmüş, fikri anlamdaki telkinleri şeyhinden burada alarak Anadolu'da yaygın olan müritlere

ulaştırmıştır. Baba İlyas, tekkesiyle isyana sadece kurumsal anlamda destek vermemiş aynı zamanda müritlerini harekete geçirerek örgütünün insan malzemesini de yönlendirmiştir. Kendisine bağlı müritler kadınlarıyla ve çocuklarıyla bu isyana katılmış büyük bir kitle halinde Anadolu'da hareket etmişlerdir (Gölpınarlı, 1969, s. 270).

Yine Anadolu ve Rumeli'de büyük yankılar uyandıran, sosyal ve siyasal açıdan büyük sonuçlar doğuran Şeyh Bedreddin isyanının da böyle bir örgütsel ve kitlesel destek içinde geliştiği görölmektedir. İsyanı başlatmak için Şeyh Bedreddin'in Dobruca'da bulunan Sarı Saltık zaviyesine gittiği ve burayı isyanın merkezi olarak kullandığı görölmektedir. Burayı merkez olarak kullanmasının sebebi burasının Kalenderilerin hakimiyetinde olmasıdır. Genel olarak bakıldığında şeyh, bu dini zümre içerisinde görüşlerini yaymıştır bununla birlikte fikri propagandayı dini zümresi içinde yapmış olması sebebiyle hareketine en büyük insan kaynağını da bunlardan almıştır. Şeyhin en hararetli savunucularının Kalenderilerden çıktığı görölmektedir (Ocak, 1999, s. 128).

Bir başka açıdan görüyoruz ki Şeyh Bedreddin, isyana başlamadan önce büyük çevresinde bulunan pek çok beldeye elçiler göndererek halkın kendisine tabi olmasını sağlamıştır. Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal gibi halifelerini Manisa ve Aydın'a göndererek oralarda taraftarlarının isyan etmesini sağlamıştır. Çelebi Mehmed'in Bayezid Paşa komutasındaki ordusu isyanı bastırıp Börklüce ve Torlak'ı öldürmüştür. (Aşıkpaşazade, 2013, s. 170).

Şeyh Bedreddin'in Rumeli'ndeki şöhreti yayıldııkça kitleler üzerindeki etkisi de artmıştır. Etrafında binlerce mürid toplayıp elebi Mehmed'in saltanat merkezi olan Edirne üzerine harekete geçerek büyük bir isyan hareketi başlatmıştır. Bu dönemde Düzmece Mustafa olayları ile ilgilenmek için Selanik civarında bulunan elebi Mehmed, Şeyhin niyetinden ve etrafında toplanan kalabalıktan haberdar oldu. Bayezid Paşa'yı Şeyh Bedreddin'in başlattığı isyanı bastırması için Serez'e gönderdi. Bu sırada Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'in isyan girişimlerinin Osmanlı birliklerince bastırıldığını ve bu iki liderin öldürüldüğü haberi Şeyh'e ve Şeyh'in etrafındakilere ulaşmıştı. İsyanların bastırılması ve iki önemli halifenin kaybedilmesi Şeyh ve müritlerinin moralini bozdu. Şeyhin etrafındaki müritleri dağılınca yanında küçük bir

grup kaldı ve bu grupta küçük bir çatışmanın neticesinde bertaraf edilerek Şeyh yakalandı.

Şeyh Bedreddin hem soylu bir aileden gelmesi hem de alim ve mütefekkir bir şahsiyet olması nedeniyle yakalanır yakalanmaz öldürülmedi. İçlerinde Heratlı Mevlana Haydar'ın da bulunduğu ilim adamları heyeti önünde yapılan tartışma sonucunda suçlu bulunarak, alim olması nedeniyle mallarının dokunulmamasına fakat öldürülmesine hükmedildi. Şeyh, Serez'de bir dükkanın önünde asılarak idam edildi.

Tarih kitaplarında Şeyh'in etki alanını ve kendine nasıl bir örgüt ve kitle desteği sağladığını gösteren şu bilgi dikkat çekmektedir; Şeyh Bedreddin isyanına Rumeli'nde bulunan akıncı birlikleri yoğun şekilde katılmaları nedeniyle buradaki akıncı beylerinin kumandanı Beylerbeyi Mihaloğlu Mehmed Bey'den şüphelenilerek Tokat kalesine hapsedildi. Bir sene sonra Çelebi Mehmed'in vefatı üzerine serbest bırakıldı (Uzunçarşılı, 1982, s. 365-366).

Anadolu tarihi içinde önemli bir yere sahip olan bu iki isyan hareketinden almış olduğumuz örneklemeler gösteriyor ki, din ve dini yapılar isyanlara önemli örgütsel destek sağlamışlardır.

2.1.2.2. Mali Destek

Dini kurumlar ve kuruluşlar isyan gibi toplumsal hareketlere doğrudan mali destek sağlamaktadırlar. Genel olarak toplumsal hareketler hayatta kalabilmeleri ve faaliyetlerini devam ettirebilmeleri için örgütsel desteğin yanında önemli mali desteğe ihtiyaç duymaktadırlar. Başlangıçta temel ihtiyaçları karşılamak için mali imkana sahip olmayan toplumsal hareketlerin kitleleri ikna etmeleri ve hedeflerine ilgi duymalarını sağlamaları mümkün olmayabilir. Bu ihtiyaç hareketlerin başlangıcıyla sınırlı olmayıp ileriki aşamalarda da belki daha fazla kendini hissettirebilir (Uysal, 2016, s. 179).

Gerek Selçuklu gerekse Osmanlı devletleri fethettikleri topraklarda iskânın kolaylaşması ve iskân için gelen ailelerin temel ihtiyaçlarının karşılanması için tarikat şeyhlerinden ve onların kurumsal yapıları olan tekke ve zaviyelerden yararlanmışlardır. Yeni yerleşimcilerin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılama konusunda kendilerine verilen bu görevin karşılığında da fethedilen topraklarda şeyhlere araziler hediye edilmiştir. Bu arazileri eken, biçen ve belli bir ekonomik gelir elde eden şeyhler

kazançlarını tekkelerin kuruluş amacı doğrultusunda harcamışlardır. Fakat gelirlerin belli seviyede artışı, iktisatlı kullanımın tercih edilmesi, savurganlıktan uzak durmak gibi nedenler tekkeleri ekonomik açıdan güç merkezleri haline getirerek toplumsal dengede onları bir merkeze oturtmuştur (Gündüz, 1983, s. 97-123).

Geçmişte veya günümüzde dini yapıların ekonomik sahalarda ne kadar etkin oldukları ve amaçlarına ulaşmak için bu kurumu ne kadar etkin kullandıkları bu alanlarda araştırma yapan uzmanların ortaya koydukları bir realitedir. Bu bağlamdan olmak üzere dini yapıların isyan gibi bir toplumsal harekete maddi kaynak sağlamadıkları düşünülemez.

Bazı durumlarda toplumsal muhalefetin, itirazların ve isyanların sözcüsü olan şeyhler; tekkelerin, zaviyelerin sahip olduğu ekonomik imkânları toplumsal hareketlerin finanse edilmesinde kullanmaktan çekinmemişlerdir. Halkla devamlı iç içe olan onların yaşadıkları maddi ve manevi buhranları daha yakından bilen şeyhler, sadece sözlü itirazlarla halkın tepkilerini yöneticilere ulaştırmamışlar, fiili kalkışmalarla da bizzat kendileri otoriteye tavır almışlardır. Gerek kendi başlattıkları isyanlarda gerekse başka saiklerle başlatılan isyanlarda amaç birliği esas alınarak insan kaynağı sağlamanın yanında maddi kaynak desteğini de çekinmeden göstermişlerdir (Öngören, 2003, s. 400).

Özellikle resmi ortodoks inanç sistemiyle örtüşmeyen heterodoks dervişlerin mensubu oldukları Vefailik, Kalenderilik, Yesevilik, ve Haydarilik tarikatlarının kurdukları zaviyeler, Anadolu'da dönem dönem toplumsal muhalefetin merkezi olmuşlar ve sağladıkları ekonomik desteklerle resmi otoriteye karşı girişilen isyanlara destek vermişlerdir. Anadolu'da meydana gelen isyanlarda tekke ve zaviye gibi dini kurumların maddi kaynak ve destek sağlama noktasında ne kadar etkin olduklarını Babai isyanında görmekteyiz. Amasya'da Çat köyünde bulunan zaviyesinde Baba İlyas, Horasanî Selçuklu yönetimine karşı yapılan isyanı başlatmış ve yönetmiştir. Baba İlyas Horasanî'nin bu dönemde Anadolu'nun pek çok yerinde zaviyeleri olup bunlar sahip oldukları ekonomik muafiyetler ve maddi imkanlar sayesinde isyancılara yeme, içme, barınma gibi konularda lojistik destek sağlamışlardır. (Ocak, 2010, s. 201)

Dini grupların mali olarak ellerinde bulunan imkanlar ve vakıflar aracılığıyla işlemek üzere kendilerine tahsis edilen toprakların genişliği belli dönemlerde öyle

devasa büyüklüklere ulaşmıştır ki devlet bunların sınırlandırılması ve vakıfların müsadere edilmesi gibi tedbirler alma ihtiyacı duymuştur. Hatta ülkenin genel toprak sisteminin işleyişini tehdit ederek diğer sosyal sınıfların hoşnutsuzluğunu tetikleyip, toplumsal huzursuzluğa sebep olmuşlardır. Toprak sistemindeki bu dağınıklık, bunun doğurduğu kontrol edememe gibi durumlar; ekonomik gücün toplumsal muhalefeti desteklemek için kullanılma ihtimali, merkezi otoriteyi güçlendirmek isteyen devlet adamlarının tedbirler alması gibi sonuçlar doğurmuştur. Özellikle Fatih gibi otoriter devlet adamları ülkedeki dini grupları karşısına alma pahasına onların ekonomik gelirlerini kontrol altına almışlar ve bu sayede etkinlik alanlarına sınırlama getirmek istemişlerdir (İnalçık, 2003, s. 35).

Kendi de derviş soyundan gelen Aşıkpaşazâde, tarih kitabında Fatih'i direk karşısına almaktan kaçınır ve bu uygulamayı Sadrazam Karamani (Nişancı) Mehmet Paşa'nın uygulaması olarak gösterir ve onu ağır şekilde şu cümlelerle eleştirir;

Nesli belli değildir. Allah'ın kullarının malına, kanına ve ırzına el uzatmıştı. Nerede uygunsuz işler varsa onun icadıdır. Osmanlı memleketinde İslam hukukuna uygun vakıfları ve mülklerin hepsinin şartlarını bozdu. Gelirlerini padişahın hazinesine getirdi. Sorana da "Bunlar mensuttur (hükümü kalkmıştır.)" dedi. Bazısını da tımar olarak verdi. Ben kendisine "Şer' -i Muhammedi ile olan vakıflar ve mülkler nasıl mensuh olur (hükümü ortadan kalkar) Hazret-i Muhammed, peygamberlerin sonucusudur. Ondan sonra bir peygamber daha gelmemiştir ki onun şeriatını mensuh etsin." dedim. Bana cevaben "Sana ait olan neyini aldılar ki böyle konuşuyorsun." dedi" (Aşıkpaşazade, 2003, s. 290).

Dini grupların isyan gibi geniş kitlesel desteğe ihtiyaç duyan ve sonuçları itibarıyla büyük toplumsal bunalımlar doğuran radikal hareketlere girişme cesaretinde bulunmaları, onların finans olarak da önemli ve farklı imkânlarla sahip olduklarını gösterir. Vergi muafiyeti, vakıf arazilerinin işletilmesi, bağışlar gibi ekonomik gelirlere sahip olan dini grupların isyan dönemlerinde maddi açıdan kitleleri cezbeden çok ilginç başka yöntemleri var ki o da muhaliflerin canlarının ve mallarının kendilerine mübah olduğu görüşüdür. Dini grupların liderleri, dini otorite olma açısından da haliyle yetkin karakterde kişilerdir. İster tasavvuf meşrepli olsun, ister ulema kökenli olsun, almış olduğu eğitim lideri, dini bilgi açısından otorite haline getirir ve onun fetvaları takipçileri için bir referans kaynağı olur (Kara, 1990, s. 225-226).

Dini liderden çıkan "diğerlerinin malı ve canı mubahtır" fetvası maddi açıdan yoksun olan kitleleri isyanın etrafında toplanmalarını sağlamış, belki de isyanın çıkışında yönetici kadro tarafından teşekkül ettirilen ve onlar tarafından savunulan

ideolojik sebeplerin önüne dahi geçmiştir. Bu maddi desteği çalışmamızda örneklem olarak kullandığımız Babailer ve Şeyh Bedreddin isyanlarında da gözlemlemekteyiz. İbn-i Bibi, Babailer isyanını anlatırken bizim değindiğimiz mübahlık konusuyla ilgili şu bilgileri vermektedir:

Bir gün O (Baba İshak), yakınlarından bir müridini Kefersud, birini Maraş tarafına göndererek filan ayın filanca gününde bize inananlar, atlarına binerek beldelerin fethine çıksınlar. Bizim adımızı duyup fesatların kökünü kazımak ve insanların halini düzeltmek uğrunda çalışacak kimseler, elde edilecek ganimet ve maldan hisse sahibi olacaklar. Karşı gelenler ise, hiç tereddüt edilmeden öldürülecek, yakılacak ortadan kaldırılacak dedi.

Devamında İbn-i Bibi, isyanın çıkışını ve süreci anlatırken olayın vahametini, dehşetini ve mübahlaştırmayı cümlelerinde şöyle ifade eder:

“ Şeytan yapılı, Ahrimen tabiatlı o müritler, Deccal’a benzeyen pirlерinin emriyle belirlenen vilayetlere gittiler. Karışıklık çıkarmaya ve beldeleri yıkmaya meyilli olan topluluğu yalan ve hile ile baştan çıkardılar seslerini, birkaç yıl önceden savaş araç gereçlerini hazırlayıp emir ve işaret bekleyen Türk kabilelerinin obalarına ve hanlarına ulaştırdılar. Bu sesi alanlar, karınca misali ve çekirge gibi her köşeden hareketle geçtiler. Arı kümesi gibi kaynayıp uğuldamaya başladılar. Belirlenen günde ayaklandılar. Önce o eşkıyanın doğduğu, taraftarlarının, adamlarının ve müridlerinin toplandığı yer olan o köyü ateşe verdiler. Duman gibi çevreyi ve etrafı sardılar. O melunun emri gereğince davete uyarak arkalarına düşenlere hayat hakkı verdiler. Onu tanımayanları, inkar edip karşı gelenleri, hiç korkup çekinmeden yok ettiler. İlerledikçe o fitnelerin adamlarının ve askerlerinin kalabalığı artmaya başladı. Onlar, Sivas İğdişbaşı olan Hürremşah adlı kimseyle diğer ileri gelen muteber kişileri öldürdüler. O savaşta o şer kimselerin eline çok miktarda ganimet geçti. Onları morali ve azmi yükseldi. Sonra yönlerinin fesatlığın kaynağı, karışıklığın başı ve başkanlarının mesken tuttuğu yer olan Tokat ve Amasya’ya çevirdiler. Oraya vardıkları zaman o cahillerin ateşlerinin alevi bir hayli yüksekti” (Bibi, 1996, s. 50-51).

İsyanı anlatan İbn-i Bibi’nin olaylara yaklaşımındaki bakış açısı muhakkak ki isyancıların yaklaşımını değil o zaman ki yöneticilerin yaklaşımını ortaya koymaktadır. Onun devlet ricali için bir tarih hazırlaması üslubundaki tarafgirliğin nedenini açıklamaktadır.

Yine Şehy Bedreddin isyanında da böyle bir mübahlaştırmayı gözlemlemek mümkündür. Onun halifesi Börklüce Mustafa, Aydın civarında isyan hareketini başlatınca Orta Anadolu’da bulunan pek çok Türkmen ona katıldı. Aynı zamanda Aydın civarındaki halkta Börklüce’nin etrafında toplandı. Bunlar arasında başları açık, ayakları çıplak korkunç insanlar vardı. İri palalar, baltalar, teberler ve topuzlarla silahlanan bu insanlar, Börklüce isyanına katıldılar. On binden fazla Simavî dervişi Karaburun’dan

hareket ederek zenginlerin mallarını yağma etmeye, aralarında paylaşmaya başladılar. Öldükten sonra Şeyh ile birlikte cennete gireceklerine inandıkları için ölümden korkmuyor, kendilerinden geçmişçesine savaşıyorlardı. Aynı şekilde Şeyh Bedreddin de etrafına topladığı taraftarlarına ele geçen malların mübah, kanlarında helal olduğunu şu ifadeleriyle duyuruyordu:

Ey müridlerim! Şimdiden geru bana gelin padişahlık bana verildi. Ben yeryüzüne halife oldum. Her kim sancak ve subaşılık rütbesini alma isterse benimle olsun. Her kim dilekleri varsa bundan böyle baba gelsinler. Ben sahibi hurucum. Halifem Börklüce Mustafa Aydın'da huruç eyledi, o dahi benim müridimdir. O benim için huruç etmiştir.

Başka bir gün yapmış olduğu konuşmada da müridlerine şöyle sesleniyordu:

“Ey haklarını kaybetmiş olanlar! Ayaklanınız. Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal benim dailerimdir. Onları halkı doğru yola davet için gönderdim. Bana inananlara memleketi taksim edeceğim. Bu işleri ilim kuvveti ve sırrı tevhidim hakikati ile hal etmek muradımdır ” (Şapolyo, 2013, s. 476480).

2.1.2.3. Dolaylı Destek

Dini cemaatler ve gruplar toplumsal hareketlere maddi ve örgütsel destek gibi doğrudan destek sağlamanın yanında dini grupların üyeleri ve liderlerinin bağımsız olarak dolaylı destekleri olabilir. İsyan gibi toplumsal anlamı ve etkisi derin ve güçlü olan toplumsal hareketlerde bazen grubun menfaatleri göz önünde bulundurularak direk destekten kaçınıldığı gözlemlenebilir. Bu durumda grubun belli üyeleri veya liderleri kendilerince anlamlı gördükleri isyan hareketlerinin yanında bulunarak dolaylı olarak onları destekleyebilirler (Uysal, 2016, s. 179-18).

Özellikle geleneksel toplumlarda otoritenin gücünün etkin olduğu durumlarda dini grubun menfaatlerini korumak için genel bir destek verilmekten kaçınabilir. Fakat isyanın söylemeleri, dini grubun öğretileriyle örtüştüğü durumlarda grubun fertleri veya liderleri olaya kayıtsız kalamayarak isyana destek verme zorunluluğu hissederler. Bu durumda dini grup desteğini manevi olarak dua gibi araçlarla göstereceği gibi gizli maddi imkanlar da sağlanabilir. Burada dini grup isyanın karşısında bulunan yapıyı karşısına almaktan endişe duyduğu, kendi mensuplarına veya kurumlarına zarar verilebileceği kaygısını taşıdığı görülmektedir.

Bu tür bir desteği Rumeli Bektaşî grubunun, Şeyh Bedreddin isyanında ortaya koyduklarını görüyoruz. Anadolu'da kurulan ve gelişen Bektaşî tarikatı, Osmanlılar ordularının fethiyle beraber Rumeli'ye geçmiş ve burada geniş bir nüfuz alanı oluşturmuştur. Şey Bedreddin'in isyanının ideolojik sebepleri ile bu grubun düşünceleri birbirine paralellik göstermekte olup, belki daha sonraki dönemlerde birbiriyle iç içe olmuşlardır.

Şeyh Bedreddin'in uzlaşmacı ve senkretik görüşleri Bektaşilikle örtüşmesinden dolayı bu durum ortak fikri bir zemin oluşmasına neden olmuş, bunun sonucunda da bazı Bektaşî liderleri isyana dolaylı veya direk destek vermişleridir. Rumeli'de Şeyh Bedreddin isyanının farklı gruplarla beraber Bektaşiler tarafından benimsenmesini Balivet şöyle açıklıyor;

Oralarda çok çeşitli nedenlerle şeyhin düşüncelerine açık olabilecek, onun amısını ve etkisini sonradan koruyabilecek çok çeşitli nüfus grupları bulunuyordu: gazi uç beyleri; Bedreddin'in ailesiyle çok eski bağları olan, Bulgaristan'da büyük mülk sahibi ve Bektaşîliği benimsemiş bulunan Mihaloğulları gibi Osmanlı sarayında kapıkullarının iktidarından yana olmayan eski Musa taraftarları; Kumanların soyundan gelen kuzey Türkleri; yarı efsanevi Sarı Saltık'ın yoldaşları olan Hıristiyanlaşmış Gagavuzlar, Bedreddin'in atası Selçuklu sultanı İzzeddin'in askerlerinin torunları; Demir Baba gibi önemli tekkelerin çevresinde Bektaşîliği benimsemiş Deliorman köylüleri gibi. Böylece Bedreddin hareketinin esas olarak Rumeli'de yayıldığı ve bu topluluğun hayatiyetinin çok belirgin olduğu bu bölgenin sonradan gözde bir Bektaşîlik alanı konumuna da geldiği anlaşılıyor. İki hareketin tercihli alanları gerçekten aynıdır: Trakya, Bulgaristan, Eflak, Makedonya ve kuşkusuz Bedreddin'in müridlerinin varlığının da saptandığı Bektaşîliğin kalesi Arnavutluk. (Balivet, 2000, s. 103)

Yukarıda verilen bilgiden de anlaşılıyor ki Şeyh Bedreddin isyanına pek çok grup dolaylı olarak destek vermişler ve kendi çıkarları doğrultusunda isyan süresince hareket etmişlerdir. Bektaşilerin yanında Şehzâde Musa taraftarları, Sarı Saltuk'un yolundan gidenler, Hıristiyan Türkler, Selçuklu sülalesinden gelenler, Deli Orman köylüleri gibi gruplar belki bir olarak bütün olarak kitlesel destek içerisinde olamasalar da bazıları şeyhin isyanına katılarak onu dolaylı olarak desteklemişlerdir. Bu durum muhtemelen şeyhin isyan etmek için harekete geçmesinde ona cesaret vermiş ve kendine güven duymasını sağlamış olmalıdır.

Yine Babai isyanında da farklı dini grupların dolaylı desteklerini gözlemlemekteyiz. O dönemde Vefai şeyhleriyle beraber Kalenderiler, Haydariler, Yeseviler, Torlaklar gibi heterodoks dervişlerin isyan dolaylı ve doğrudan desteklerinin

olduğu görülmektedir. Bu Baba İlyas'ın karizmatik ve Baba İshak'ın teşkilatçı kişiliğinin sonucu olsa gerek. Baba İshak, şeyhi Baba İlyas'dan aldığı ilhamla Kefersud diye bilinen Fırat, Suriye ve Toroslar'ın sınırlarındaki bölgelerinde yöre halkıyla çok iyi iletişim içerisine girmiş ve onların gönlünü kazanmıştı. Gerek İlyas ve gerekse İshak dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda birebir yüz yüze yapılan propaganda metoduyla kitlelere ulaşmışlar ve onların desteğini kazanmışlardır. Sağladıkları destek sadece bölgenin Müslüman Türk unsuru olan Türkmenlerle sınırlı olmayıp Hıristiyan köylülerin de desteğini almışlardı. Bu durum, bu Babai dervişlerin dini inançlar açısından katı bir düşünceye sahip olmadıklarını diğer inanç sahiplerine de hoş görüyle yaklaştıklarını ortaya koymaktadır (Çamuroğlu, 2016, s. 172).

Hem Şeyh Bedreddin hem de Babai isyanlarında bu bağlamda dikkat çeken önemli noktalardan birisi, iki isyanda da Hıristiyanların dolaylı ve direkt desteklerinin olmasıdır. İslam'ın kuralcı olmayan uzlaşmacı ve senkretik yorumuna sahip olan dervişler, Hıristiyanlar ile iletişim kurmada ve onlarla ortak hedefler doğrultusunda hareket etmede bir sakınca görmemişlerdir. Onların yerli Hıristiyan bölge halkına olan davranışları, ileriki dönemlerde bu dini grupların Müslüman olmasını da kolaylaştırmıştır. Ömer Lütfi Barkan bu tavrın nasıl başarılı olduğunu şu şekilde ortaya koymaktadır;

Bu tarikatların ekserisinde bilâhare Bektaşilikte olduğu gibi İslâm dini yerli halk tarafından benimsenebilmek için lâzım gelen bütün kolaylıkları ihtiva eden bir şekle girmiş münevver, müsamahakâr ve telifçi bir mahiyet alarak bazen yerli âyin ve itikadları da benimseyebilmiştir. Bütün insanların kardeşliği, işe ve vicdan temizliğine nazaran dinî âyin ve ibadet sahasındaki şekilciliğin kıymetsizliği gibi, her dervişane düşüncede gizli bir şekilde mevcut bulunan fikirler, dinî kaynaşmayı büyük nispette kolaylaştırıyordu. Bu gibi imkânlarla Konya sultanları zamanında Hıristiyanlık ve İslâmlık birbirine yaklaşıyor ve kaynaşyordu. Orta zaman Anadolu'sunun gayri mütecanis ahalisi arasında bir kaynaşma zemini hazırlayan bu nevi dinî cereyanlar, sultanlar için siyasî bakımından, Mevleviler için ise felsefî görüşten arzuya şayandı ve bu ihtiyaca cevap vermek için doğmuşa benziyorlardı. XV inci asırdaki Şeyh Bedrüdînin isyanının muharrik kuvveti de temsil ettiği fikirlerin bu nevi bir dinî kaynaşma ihtiyacının hazırladığı bir zemin üzerinde kolaylıkla yayılabilir bir mahiyette olmalarından geliyordu (Barkan,tarih yok, s. 55).

2.1.2.4. Ara Kurumlar Olarak Destek

Dini yapıların ve grupların toplumsal hareketleri desteklediği başka bir şekilde dini grupların dini olmayan gündelik hayat ile ilgili bir ihtiyacı karşılamak için

kurdukları kurumlar aracılığıyla olmaktadır. Dini grupları kurdukları vakıflar, dernekler, ticari müesseseler bunlara örnek olarak gösterilebilir. Bu kurumlar çalışma alanı itibariyle dini bir hizmeti karşılamaktan öte dünyevi bazı ihtiyaçların giderilmesine yönelik kurulmuşlardır. Böyle yapılar dini grupların oluşturduğu ve yönettiği toplumsal hareketlere insan kaynağı sağlamayı amaçlamakta ve geniş insan kitlesine ulaşmayı hedeflemektedirler. Aynı zamanda dini grupların açık amaçları için kendilerine yasal ortam bulamadıkları durumlarda bu ara kurumlar onlara hukuki zemin ve meşruiyet kazandırmakta ve otoritenin takibine karşıda koruma sağlamaktadır (Uysal, 2016, s. 181).

Anadolu'nun Müslüman Türk tarihi içerisinde bu şekildeki kurumları daha çok imarethane, şifahaneler ve tabhaneler olarak görmekteyiz. Bu kurumlar, kuruluş amacı olarak dini bir hizmeti yerine getirmek için kurulmamış olsalar da sonuç itibariyle dini gruplar tarafından finanse edilmekteydiler. Daha çok dini gruba tahsis edilen vakıf geliri ile finanse edilen bu kurumlar hizmet alanı olarak kuruldukları çevredeki tüm insanları hedef almaktaydı. Özellikle yeni fethedilen topraklardaki farklı sosyal gruplara ve dini inançlara sahip kişilere hizmet eden bu kurumlar onların sağlık, gıda ve barınma gibi ihtiyaçlarına cevap vererek uygun iletişim ortamlarını sağlamaktaydılar. Bu yaklaşım tarzı farklı dinlerdeki insanlara İslam'ın hoş görü ve yardımlaşmacı yönünü göstererek kalplerini yumuşatıyor ve Müslüman olmalarını sağlıyordu. Müslüman halk nazarında da bu hizmeti veren dini grubun sempati kazanmasına vesile olarak insan kaynağı edinmesine yardımcı oluyordu. Ya da bu imkanlardan yararlanan halkın ileri dönemlerde ortaya çıkacak olan toplumsal çatışma durumlarında bu grubun yanında yer alarak onlara destek olması hedefleniyordu. İsyan gibi ortalama halk kitlesinin desteklemekten kaçındığı ve taraf olmadığı toplumsal hareketlerde otorite ile yaşanan çatışmalarda böylesi toplumsal desteği almak bir grup için önemli avantajlar sağlamaktaydı. Bu anlamda bu kurumlar doğrudan olmasa da ara kurum olarak dini grubun amaçlarını yerine getirmede maddi ve manevi destek vermekteydi (Kazıcı, 1991, s. 208-214).

2.1.2.5. Kültürel Destek

Dinin ve ondan meydana gelen dini grupların genelde sosyal hareketlere özelden ise isyan hareketlerine verdiği destek konusunda insan kaynağı ve lojistik yardım gibi

maddi unsurları ortaya koyduk. Fakat bu daha çok isyan hareketlerine kaynak sağlama yani kaynak mobilizasyonu yaklaşımının ortaya koyduğu bir bakış açısidir. Din, toplumsal hareketlere sadece maddi konularda destek olmaz bunun ötesinde kültürel anlamda da kaynaklar ve fırsatlar sağlar. Toplumsal hareketlere din desteği anlam ve kültür sistemiyle alakalı olup, bu dinin kültür yapısının önemli bir unsuru oluşuyla ilgilidir (Uysal, 2016, s. 182).

Din, sadece inanç anlamında söylemleri ve beklentileri olan kurumsal bir yapı değildir. Bunu ötesinde hayatın her alanıyla ilgili öneriler getirir ve müntesiplerine çözümler sunar. Özellikle dünya ile ilgili olan hadiseleri değerlendirme, yorumlama ve anlamlandırma noktasında gayet geniş bir fikirler muhtevası ortaya koyabilir. Bakış açısı kazandırma ve tavır alma konusunda, sadece dini öznel bir etki alanının ötesinde toplumsal olayları değerlendirmede nesnel bir yaklaşım ortaya koyma kapasitesine sahip olan din, hem fertleri hem de toplumsal yapıların zihinsel oluşumunu etkiler. Dinlerin söylemlerinde barındırdıkları zihniyet ve ruh toplumsal hadiseleri değerlendirmedeki ölçüleri belirler ve ona göre davranış geliştirilmesi sonucunu ortaya çıkarır. Bu anlamda din tüm taraftarlarına az ya da çok bilinçli bir şekilde paylaşılan bir şuur kazandırır ve bu şuur o dinin üyeleri tarafından paylaşılarak toplum üzerinde etkili olması sağlanır. Her din iman edenlerinde paylaşılan karakteristik bir tutumu bir dünya görüşünü ve bir hayat anlayışını da beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür. Yani din üyelerine dünyada meydana gelen olaylara bakışını, değerlendirmesini ve sonuç çıkarmasını sağlayan bir perspektif sunar. Bu açıdan olayları değerlendiren bireyler diğer bireylerle ortak bir hayat bakışı kazanarak toplumsal bir fikir bütünlüğüne yani ortak düşünce ve zihniyete sahip olurlar. Fertlerin ve toplumların dünyevi meseleleri değerlendirirken dini kazandırdığı bu tutum ve davranışlardan kaçınması mümkün değildir. Böylelikle ortak bir tarih şuurunu, kültür şuurunu, ekonomik anlayış oluşmasında ve bunun eylemlere dönüşerek bir yaşam tarzı meydana getirmesinde dinin önemli bir fonksiyona sahip olduğu görülmektedir (Yavuz, 2012, s. 98-99).

Toplumsal hareketlerin ortaya çıktıkları zamanın ve toplumsal şartların etkisi altında şekillendikleri ve çevrelerinde bulunan kültürel, hukuki, ekonomik ve diğer sistemlerle etkileşim içerisinde buldukları bilinmektedir. Toplumsal hareketler ve bu bağlamda isyanlar toplum içerisinde meydana gelen ve içerisinden çıktıkları toplumun ve fertlerinin zihinsel yapılarıyla etkileşim içerisinde olan sosyal davranış biçimleridir.

Hiçbir toplumsal hareket daha geniş anlamda toplumsal olgu kendi başına oluşmaz ve devam edemez (Dursun, 1992, s. 29).

Özellikle isyan gibi meydana gelmesi özel şartlara bağlı olan bir toplumsal hareketin toplumun ortak davranış ve değerlerine ihtiyaç duyacağı aşikârdır. Çünkü isyan ortaya çıkışı itibariyle katılımcılarının çok yüksek motivasyon kaynaklarına ihtiyaç duyduğu toplumsal bir harekettir. Başarılı olmak için katılımcılarının eşsiz bir dayanışma duygusuna sahip olmalarını gerektiren isyan hareketinde onları bu anlamda bütünleştirecek, yekvücut haline getirecek kültürel unsurların olması gerekir. Aynı zamanda tüm katılımcıların kabul ettiği ve doğruluğuna kesinlikle inandıkları isyan hareketinin sonucunda gerçekleştirilecek bir idealin olması beklenir. Yüce düşüncelerden yoksun olan bir isyan sadece yağma ve soygun yapan çapulcu hareketinden öteye gidemeyeceği için, bir ideal ortaya koyarak isyanı anlamlı kılmak gerekir. İnsanların sonunda sahip oldukları her şeyi kaybedebilecekleri ve canlarına mal olabilecek bir isyan hareketine kalkışabilmeleri için hem bu dünyada hem de öte dünyada ulaşabilecekleri değerlerle müjdelenmiş olmaları gerekir. İşte din bu bahsettiğimiz motivasyonu ve değerleri kazandıracak en önemli kültürel unsurlardan birisi belki de yegânesidir (Okumuş, 2017, s. 101).

Din bir toplumsal harekete ve isyana pek çok şekilde kültürel ve ideolojik destek sağlayabilir. Biz burada özellikle dinin değer sağlaması açısından, rahatsızlık kaynağı olması açısından, meşruiyet kırıcı olmasa yönünden ve genel söylem oluşturması yönünden kültürel desteklerini ele alacağız. Babailer ve Şeyh Bedreddin isyanlarıyla da bu konunun örneklendirmesini yapacağız.

2.1.2.6. Rahatsızlık Kaynağı Olarak

Toplumlarda meydana gelen siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler her katmanda farklı şekilde algılanır, değerlendirilir ve yorumlanır. Bu algılamada ki farklılıklar grupların davranışlarına yansır ve olumlu, olumsuz olarak eylem geliştirilmesi sonucunu doğurur. Toplumsal gelişmelerin dini yaşantı ile ilgisi olsun veya olmasın her halükarda din bu gelişmeye karşı bir tavır geliştirir. Toplumsal yaşamın derinliklerine nüfuz etmiş olan din bir nevi toplumun sınırları olarak görülebilir. Bünyeye ters düşen ve onu tehdit etme ihtimali olan şey ister dini olsun ister seküler olsun savunma içgüdüsüyle tehlike olarak algılanır ve tepki verilmesi gereği

ortaya çıkar. İşte burada din toplumlar adına bir refleks geliştirme mekanizması olarak görev yapar. Çünkü o toplumun kültürel değerlerinin hepsiyle güçlü ilişkiler içinde olup ya onları meydana getirmiştir ya da onlardan kendisi bir şekilde etkilenmiştir. Bu sebeple dini inançlar ve kurallar, toplumsal yaşantı sürecinde ortaya çıkan bazı konu ve gelişmeler hakkında duyulan rahatsızlıklar konusunda harekete geçmek için motivasyon kaynağı oluşturabilirler. Gelişmeler, dini öğretiler ve dogmalarla çatışma içerisinde bir süreçte devam ederse bu tepkinin ve refleksin gücü daha fazla olabilir. Din toplumda meydana gelen bazı gelişmeleri tehdit olarak görürse toplumsal bünyeye bunu bir rahatsızlık kaynağı olarak aktarır ve kitleleri harekete geçirerek çözüm konusunda onları otoriteye isyan etme noktasına kadar getirebilir. Bunun yanında toplumun inanç yapısında, kültür yapısında ve düşüncelerinde meydana gelen değişimler dini grupların ilgisini çeker ve destek olmak ya da muhalefet etmek için bu grupların harekete geçmesine neden olur (Uysal, 2016, s. 184).

Toplumda ortaya çıkan bir soruna karşı kitleleri ikna etmek ve harekete geçirmek toplumsal hareket liderlerinin en çok zorlandığı konulardan birisidir. Problem ne kadar büyük olursa olsun bunu kitlelere kabul ettirmek ve onların kolektif eylem geliştirmelerini sağlamak yapılacak propaganda çalışmasının etkisiyle doğru orantıdadır. Liderler sorunun ciddi olduğuna, acil çözüm gerektiğine, harekete geçmenin bir sonucu olacağına inandırmak için bunun ahlaki bir görev olduğu vurgusunu yaparlarsa kitleleri eylem yapmaya yönlendirmek daha kolay olur. Özellikle bunun dini gerekçeler ile yapıldığı vurgusu muhalefetin daha organizeli ve örgütsel bir yapı içerisinde hareket etmesine yardım eder. Toplumsal tepkinin, bu isyanda olabilir, ahlaki, vicdani ve dini sorumluluk olduğuna insanları ikna etmek büyük bir kitlenin harekete geçmesini sağlamak demektir. Özellikle ahlaki ve vicdani gerekçeler dini prensipler içine dahil edilerek topluma sunulur ve kabulü beklenir (Uysal, 2016, s.186).

Babailer isyanı ve Şeyh Bedreddin isyanlarında hangi toplumsal gelişmelerin rahatsızlık kaynağı olduğunu, dini düşünüşün bunu nasıl problem olarak algıladığı, halka nasıl sunduğu ve bütün bunların ne şekilde otoriteye karşı isyana dönüştüğünü örneklendirmeler yaparak göstermek istiyoruz.

Babailer isyanının çıktığı Anadolu Selçuklu Türkiye'sinde meydana gelen bazı toplumsal gelişmeler halkın tepkisine yol açmıştır. Bu gelişmeleri birkaç başlık altında ele almak mümkündür.

2.1.2.7. Ekonomik Gelişmeler

Anadolu Selçuklu Devleti'nde toprağın kullanılması askeri ikta sistemine dayanıyordu. Fethedilen topraklar hükümet tarafından askeri sınıfın temsilcisi olan Türkmen beylerine ve devlet memurlarına ikta olarak verilmekteydi. Miri arazi olan bu topraklarda pek çok halk grubu bir arada yaşıyor ve öşür veya haraç adı verilen vergisini vermek suretiyle topraktan istifade ediyorlardı. Türkmenler, kendi beylerine verilen bu arazileri eski ortak kabile mülkiyeti esasına göre kullanıyorlar ve yıllık olarak vergi ödüyorlardı. Hayvancılıkla geçimini sağlayan Türkmen toplulukları için elzem olan geniş arazi ihtiyacını karşılayan bu topraklar otlak ve kışlak olarak kullanılıyordu. On üçüncü asrın ilk çeyreğinden sonra ekonomik şartların iyileşmesi ile birlikte toprakların vakıflar aracılığıyla özel mülkiyete dönüşmesiyle müşterek mülkiyet uygulaması olumsuz yönde etkilenmeye başladı. Bu durum geniş otlaklara ihtiyaç duyan Türkmenlerin aleyhine bir durum ortaya çıkardı. Aynı zamanda geniş toprakları tekelinde bulunduran bir toprak aristokrasisinin ortaya çıkmasına neden oldu ki bu grup devlet ile Türkmenler arasında bir aracı sınıf oluşturdu. Daha önce devlet yönetimiyle doğrudan iletişim kurabilen halk, bu grubun aracılığıyla devlet yönetimine ulaşıyorlar ve sorunlarını onlar aracılığıyla dile getirmek zorunda kalıyorlardı.

Toprak sistemindeki bu bozulma sonucunda ortaya çıkan arazi sıkıntısı, otlatılacak meraların daralması, kışlak olan toprakların yerleşik hayata geçenler tarafından kullanılması Türkmenlerin zorluklarla karşılaşmasına yol açtı. Hayatını hayvancılık yaparak sürdüren bu konargöçer Türkmenler ekonomik açıdan darlık içerisine düşüyorlar ve geçim şartları açısından olumsuz olarak etkileniyorlardı (Doğan, 1989, s. 85-88).

O dönem Anadolu'sunda ekonomik anlamda ortaya çıkan problemlerden birisi de Moğol baskısından kaçan kitlelerin Anadolu'ya sığınmaları ve bunu neticesinde nüfus yoğunluğunun aşırı derecede artarak kullanılan toprağın azalmasına yol açmasıdır. Daha önce Anadolu'ya yerleşen topluluklar, kullandıkları arazileri yeni gelenlerle paylaşmak istemiyorlar, onların kışlak ve otlak olarak kullanmalarına karşı

çıkıyorlar buda toplumsal gruplar arasında huzursuzluğa yol açıyor ve kavgaların çıkmasına neden oluyordu.

Aynı zamanda Türkmenlerin hayvancılık üzerine kurulu iktisadi faaliyetleri de toplumsal gruplar arasında toplumsal problemlerin çıkmasına neden olabiliyordu. Büyükbaş ve küçük baş hayvanlardan oluşan geniş sürülerin yaylalardan kışlaklara ya da kışlalardan yaylalara göç ettirilmesi sırasında yerleşik olan köylülerin ekili alanlarından geçilmesi ve bu esnada havanların tarlalardaki mahsule zarar vermesi göçmen Türkmenlerle yerleşik olanlar arasında tartışmaların ve kavgaların çıkmasına neden oluyordu. Bu kavgalar bazen o kadar büyük oluyordu ki hükümet güçleri bunlara müdahale etmek zorunda kalıyordu (Ocak, 2017, s. 61).

Ahmet Yaşar Ocak gibi tarihçiler Babailer isyanının çıkmasında yukarıda sıralanan ekonomik şartların temel etken olarak öne çıktığını söyleseler de konu üzerine eser yazan Reha Çamuroğlu gibi yazarlar bu görüşe katılmamakta, hatta ekonomik şartların sanıldığı gibi kötü olmadığına değinmektedirler (Çamuroğlu, 2016, s. 162).

Din sosyoloğu Mehmet Rami Ayas da bu dönemin Anadolu Selçuklu Devletinin en güçlü olduğu dönem olduğunu vurgulamakta isyanın çıkışındaki temel sebebin ekonomik bir buhran olduğundan bahsetmemektedir. O daha ziyade toplumsal gruplar arasında ortaya çıkan çekişmelerden ve hakimiyet mücadelesinin var olduğunu söylemektedir (Ayas, 1991, s. 41).

Sosyal bilimlerde genel olarak benimsenen bir toplumsal olayın ortaya çıkışında tek bir sebebin neden olamayacağı diğer pek çok faktöründe etkili olduğu anlayışı olan çok sebeplilik esasına göre olaya baktığımızda muhakkak ki o dönemde meydana gelen ekonomik gelişmelerin isyanın çıkmasındaki en önemli tek faktör olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat isyan gibi yıkıcı bir toplumsal hareketin ortaya çıkmasındaki temel faktörlerden birisi olduğu da muhakkaktır.

Her toplumsal olayın her zaman aynı sonucu doğurmayacağı ilkesinden hareketle değerlendirilirse; tarih içerisinde ortaya çıkan her ekonomik buhran kitlelerin isyan etmesine neden olmamıştır. Belki bu dönemde yaşanan ekonomik gelişmelerden daha ağırını yaşayan topluluklarda buna benzer toplumsal hareketlerin ortaya çıkmadığı gözlemlenmektedir. Bu konuda bizi ilgilendiren temel sebep bu iktisadi şartları Babai

liderlerinin nasıl rahatsızlık kaynağı olarak kullandıkları ve Türkmen zümrelerini devlet otoritesine karşı isyan etmeye nasıl ikna ettikleridir.

Her şeyde önce bu dini grubun liderlerinin halkın içinde olan ve onlarla sıkı ilişkiler kuran kişiler olduğunu bilmek lazım. Özellikle Anadolu Selçuklu devletinin taşra kesimini oluşturan köylüler ve göçerler arasında yaşayan Babai şeyhleri onlar tarafından büyük bir saygıyla karşılanıyorlardı. Köylerde bulunan zaviye şeyhleri köyün önemli ve etkin grubu olan köy “gençlik ocakları” nı etkileri altına almışlar ve buralara kendi tarikat adet ve davranışlarını sokmuşlardı. Dervişlerin etkisi altına giren bu kurumlar şehirlerde bulunan ahi dernekleri gibi güçlü manevi birlikler meydana getirmişler ve bu dönemde meydana gelen toplumsal hareketlerde ve Babailer isyanında önemli rol oynamışlardır (Akdağ, 2018b, s. 31).

Yukarda belirttiğimiz ekonomik şartlar ve bunun ortaya çıkardığı sosyal huzursuzluğa özellikle taşrada yaşayan Türkmenlerin üzerinde büyük etkiye sahip, onların sonsuz güvenini kazanmış olan Babai dervişlerinin duyarsız kalması beklenemezdi. İktidar merkezinde bulunan devlet yöneticilerinin israf içerisinde bir hayat tarzı yaşadığına dair bilgiler halkın tepkisini topluyordu. Halkın tepkilerine tercüman olan dervişler bu bilgileri etki alanlarındaki diğer gruplara bildiriyor ve toplumsal muhalefetin bayraktarlığını yapıyorlardı. Sultanın zevk ve sefa içerisinde yaşadığı, taşradaki halkın içerisinde bulunduğu halden bihaber olduğu bilgisini yaygın olarak bulunan zaviyelere ulaştırıyorlar, buralarda bulunan dailer (propagandacılar) bu bilgileri halka ulaştırarak toplumsal bir hareketin başlamasına zemin hazırlıyorlardı. Dervişlerin halkın içerisinde bulunduğu ekonomik şartlara duyarsız kalmamaları ve bu durumu başarılı bir propaganda metoduyla tüm Anadolu'ya yaymaları büyük halk kitlelerinin hareket etmesini sağlamış ve sonuçta isyanın ortaya çıkmasına neden olmuştur (Bibi, 1996, s. 50).

İkinci örneklendirmemiz olan Şeyh Bedreddin isyanında, şeyhin isyanı başlatması ev yürütmesinde ekonomik durumu nasıl rahatsızlık kaynağı olarak kullandığını ve bunu nasıl bir isyana çevirdiğini ele alacağız.

Şeyh Bedreddin isyanının orta çıktığı on beşinci yüzyılın ilk yılları Anadolu açısından zor siyasi ve sosyal şartların yaşandığı, büyük bir kargaşa ve kaosun hakimiyet sürdüğü dönemdir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra bir

türlü siyasi birliği sağlayamayan Anadolu Türkleri Osmanlı Beyliği'nin diğer beylikler üzerinde hakimiyet sağlamasıyla nisbi sayılacak bir birlik kurmuş böylece Osmanlılar bir devlet oluşturmuşlardı. Fakat bu dönem uzun sürmedi; Timur'un Anakara savaşında Yıldırım Bayezid'i mağlup etmesiyle siyasi birlik bozuldu, eski beyler tekrar buldukları yerlerde hakimiyetlerini ilan etti. Bunun da ötesinde Bayezid'in şehzadeleri kendi aralarında taht kavgasına düşerek birbirleriyle kıyasıya bir mücadelenin içerisine girdiler (İnalçık, s. 74-77).

Dağınık siyasi şartlar ve bundan ortaya çıkan sosyal ve ekonomik huzursuzluklar Anadolu ve Rumeli bölgelerindeki halkın üretim gücünü zayıflatmış, daha uygun huzurlu yerleşim alanı bulmak için yapılan göçler tarıma ve hayvancılığa dayanan ekonomiyi ciddi derecede sarsarak halkı fakirlik içinde yaşamaya mahkum etmişti. Siyasi düzenin bozulmasından dolayı emniyet sağlayacak güçlerin ortadan kalkması veya zayıflaması neticesinde yağma ve çapulculuk hareketleri artmış halkın mal güvenliği kalmamıştı (Akdağ, 2018b, s. 242-247).

Akdağ, o dönem Anadolu ve Rumeli'sinin genel durumunu yukarıdaki paragrafta verilen bilgilerle anlattıktan sonra Şeyh Bedreddin isyanının karakterinin üç hususla izah edilebileceğini söylemekte ve bu hususların sonunda dönemin ekonomik durumunu şöyle izah etmektedir:

Karışıklık nedeniyle düzeni bozulmuş olan Ege denizciliği ve başka iş sahaları yüzünden, bu çevrede türeyen Türkmen bekârlarının çokluğu ve bilhassa Anadolu'dan öte yakaya (Rumeli) geçen Türklerin Rumeli'de meydana getirdikleri izdiham, buralarda bir iş darlığı ve dolayısıyla iktisadi hercümerç yarattığından, bunun neticesi olan içtimai buhran, her iki geçenin, bilhassa bekar kitlelerine, mal yağması, istikbal vaadi ve hatta bir çok içtimai ahlak kaidelerinden kurtulma yoluyla ruhi buhranı atlatma yollarının gösterilmesi halinde, heyecanlı bir ayaklanmanın en müsait zeminin teşkil ediyordu. Şu halde, Şeyh Bedreddin, tarikat yolundan manevi bir şöhet temin ettiği gibi devlet ricalinden bulunmasıyla, Osmanlı siyasi kadrosunun bir mensubu olarak, mevcut siyasi içtimai nizamın yabancı olması gibi bir mahsurdan da kurtulmuştu. Rumeli ve Ege kıyılarındaki işsizlik ve nizamsızlık ona müsait zemini hazırlamış bulunuyordu (Akdağ, 2018b, s. 248).

Akdağ, isyanın geçtiği coğrafyanın iktisadi durumundan bahsederken özellikle Ege bölgesinde denizcilikle uğraşan halkın veya genç nüfusun ihtiyaçlarını karşılayamayacak duruma geldiklerini söylemektedir. Bölgedeki bu ekonomik darlık gençleri Rumeli tarafına geçmelerine sebebiyet vermiş bunun sonucunda da bölgede

ciddi bir nüfus sıkışması meydana gelmiştir. Bu nüfus yoğunluğu sonucunda bölge halkının yeterli iş sahalarını temin edemedikleri için ekonomik açıdan büyük kargaşanın meydana geldiği görülmektedir. Bu kargaşa bölgede yaşayan halkın sosyal bir bunalım içerisine düşmesine neden olmuş bunun neticesinde toplumsal sistemi düzenleyen kurumlar ve değerler işlevini yitirmiştir. Sosyolojik açıdan baktığımızda bölge halkında statülerde kayıp ve rollerde sapma gözlemlenmekte bunun neticesinde de bir tür toplumsal anominin yaşandığı görülmektedir (Akdağ, 2018b, s. 248).

Şeyh Bedreddin'in isyan edince etrafına halkı toplamak için onlara vaatlerde bulunuyor ve şöyle diyordu:

“Bana gelin, artık padişahlık bana verildi, taht benim emrimdedir. Şimdiden sonra sancak isteyen gelsin, ordu komutanlığı isteyen gelsin, tımar isteyenler gelsin, sözün kısası bir dileği olanlar gelsin” (Aşıkpaşazade, 2003, s. 158-159).

Şeyh Bedreddin, toplumun içerisinde bulunduğu bu durumu iyi gözlemlemiş olmalıdır. Özellikle ekonomik açıdan yoksun ve umutsuzluk içinde olan gençlere yağma gibi para kazanabilecekleri bir yolun meşru kılınması onlara cazip gelmiş olmalı. Bunun yanında mevcut statülerini beğenmeyen belki daha önceki güçlü statülerine dönmek isteyenler için istikbal vaat ediliyor yüksek makamlara gelecekleri konusunda propagandalar yapıyordu.

Dukas, Şeyh Bedreddin'in kethüdası, yakın adamı ve Ege'de ilk isyan hareketini başlatan Börklüce Mustafa, Aydın ili civarında bulunan Müslüman ve Hıristiyanları kendi etrafında toplamak için şu ifadeler kullandığını söylüyor:

Kadınlar müstesnâ olmak üzere erzak, melbûsat, mevâşî ve arâzî gibi şeylerin kâffesinin umûmun mâl-i müştereki addedilmesini tavsiye ediyor idi. Diyordu ki: “Ben senin emlakine tasarruf edebildiğim gibi sen de benim emlakime aynı sûretle tasarruf edebilirsin (Gölpınarlı, 1966, s. XI).

Başka önemli bir konuda toplumsal kontrol mekanizmalarından olan değerlerin hiçe sayılması ve bunların getirdiği sorumluluklardan insanları kurtarılacağı vaadi bölgede bulunan işsiz ve güçsüzler için cazip gelmiş olmalıdır. Bu değerler gereksiz ve kişileri ruhsal açıdan bağlayıcı olarak görülüyor, bunlardan kurtulmanın iç huzuru sağlayacağı ve insanların içinde bulunduğu bunalımdan kurtaracağı iddia ediliyordu. Bu durum Şeyh Bedreddin ve onun müritlerinin yaşadıkları bölgede bulunan insanların

içinde bulunduğu ruh hallerini iyi tahlil ettiklerini ve onları harekete geçirmek için hangi psikolojik ikna yöntemlerini kullanacaklarını iyi bildiklerini göstermektedir.

Herhangi bir toplumsal hareketi başlatacak rahatsızlık kaynağı üretme konusunda ekonomik nedenlerin nasıl etkin olarak kullanıldığını ve bunun dini düşünceyle birleştirilerek vicdani bir problem haline getirilebildiğini bu iki örnekleme ortaya koymuş bulunuyoruz.

Dinin ve dini grup liderlerinin bu anlamda kullandığı pek çok argüman söz konusu olup hemen hemen her dinde böylesi itirazların ortaya çıktığı görülmektedir. Dinin iktisatlı yaşama dair söylemleri ve dini liderlerin yaşantılarındaki münzevi tarz, inananları ve müritleri etkilemiş bu yaşam üslubu idealleştirilerek pratiğe de dökülme gayreti içinde olunmuştur. Bunu aksine olan yaşam tarzları yani israf ve savurganlık içinde bulunma bu etki altında kalan halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle yönetici sınıfının müsrif bir yaşantı sürmesi birde halkın ekonomik sıkıntı içerisindeyken böyle yaşaması tepkilerin daha da yoğun olması sonucunu doğurmuştur. Gelişen siyasi ve sosyal olaylardan dolayı ekonomik sıkıntı çeken kitlelerin içinde buldukları durumdan kurtulmak için başvurdukları zihinsel alt yapı dinin adaletli paylaşım ve fakirin gözetilmesi söylemleri olmuştur. Onlara dinde var olan bu söylemi anlatan hatta hayatlarında yaşayarak ta uygulamasını gösteren dervişlerdir. Dervişlerin sade ve paylaşımcı yaşantısı çevrelerindeki halkı etkilemiş israf içindeki yöneticilere karşı geliştirdikleri itiraz söylemleri kitlelerin dikkatlerini çekmiş hatta bu yaşam tarzına karşı girişilen fiili girişimlerde onlara destek vermişlerdir. Bir de kendilerinin dışındaki grupların malının mübah olması ile ilgili dini lider tarafından bir söylem geliştirilmişse sadece yoksulluktan mağdur olan halk değil çapulcularda işin içine katılmışlar ve dervişler etraflarında büyük kitleler toplamışlardır (Akdağ, 2018a, s. 92-93).

2.1.2.8. Toplumsal Gelişmeler

Anadolu Selçuklu Devleti'nde halk yerleşik Türkler ve konar-göçer Türkmenler olarak iki zümreye ayrılıyordu. Yerleşik halk şehirlerde ve köylerde oturuyor sanatkarlık, ticaret ve çiftçilikle uğraşıyorlardı. Türkmenler ise hayvancılıkla meşgul olup hayvanlarını otlatmak için meralarda ve kışlaklarda bulunuyorlardı. Bu iki zümrenin Türk olmalarına rağmen şehirliler göçerleri küçümsüyor ve hor görüyorlar hatta kendilerine düşman olarak algılıyorlardı. Aralarındaki yaşam tarzı farklılığı ve

zihniyet açısından ayrılık bulunan bu zümrelerden birbirlerine hitap ederken aşağılayıcı cümleler kullanırlardı. Özellikle devrin aydını olan yazarlar göçer Türkleri şehirlilerden ayırt etmek için Etrak-ı bî idrâk (akılsız Türkler), Etrak-ı Mütégallibe (zorba Türkler), Etrak-ı nâ bak veya nâ pâk (korkusuz ya da pis Türkler), Etrâk-ı Hârici veya Etrâk-ı Hevâric (İsyancı, dinsiz Türkler) gibi hakaret içeren lakaplar kullanıyorlardı. Türkmenlerde şehirlilerin tembelliğini ifade etmek için Yatuk (tembel) lakabıyla hitap ediyorlardı. Bu hitap şekilleri iki zümre arasında ki kını aynı zamanda sosyal ilişki açısından birbirlerinden ne kadar uzak olduklarını göstermektedir (Ocak, 2017, s. 63).

Yukarda anlatılan durum Türkmenleri kendi devletlerinde ve topraklarında ikinci sınıf vatandaş gibi görmelerine yol açıyor bundan dolayı sürekli bir tedirginlik ve güvensizlik içinde hareket ediyorlar, yönetime karşı da temkinli davranıyorlardı. Bu toplumsal şartlar Anadolu'daki Türklerin toplumsal bütünleşmeyi sağlayamadıkları, aynı idealleri paylaşamadıkları ve toplumsallaşma noktasında yeterli gelişmeyi gösteremediklerini ortaya koyuyor. Fikirde ve eylemde bir araya gelememiş bu zümrelerin uygun toplumsal şartlar bir araya geldiğinde sosyal bir çatışma içerisine girecekleri açık bir gerçektir. Parçalanmış toplum yapısı daha öncede bahsettiğimiz ekonomik olumsuzluklarla bir araya gelince Anadolu'da huzur ve sükûnetin hakim olması beklenemezdi. Kolektif şuuru oluşturamamış ya da kaybetmiş toplumlarda işleyişi sağlayan sistemin çalışması mümkün olamayacağı için fertlerde ve gruplarda sapmanın olması kaçınılmazdır.

O dönemde Anadolu Selçuklu Devleti'nin başında bulunan II. Gıyaseddin Keyhüsrev babası Alaaddin Keykubat'ın aksine Türkmenlere karşı iyi davranmıyor onlara karşı sert tedbirlere başvuruyordu. Sultanın çevresindeki yöneticilerin etkisinde kalarak Anadolu'daki ekonomik şartlardan ve sosyal hayattan habersiz olması, kendisinin eğlence içinde hayat sürerken devlet memurlarının halka kötü davranması zaten zor şartlar altında yaşayan Türkmenleri kızdırıyor yönetime karşı bir muhalefet geliştirmelerine yol açıyordu. Sultanın yönetimi çevresindekilere bırakarak halktan uzaklaşması, yöneticilerinde basiretsiz davranışları özellikle zaten zor şartlarda hayatını sürdüren halka ağır vergiler yüklemesi genelde tüm sosyal kesimleri olumsuz etkiliyordu. Türkmenler bu şartlardan daha çok etkileniyorlar, zaten alışık olmadıkları ve ödemek istemedikleri vergilerden dolayı ekonomik durumları daha da bozuluyordu. Zor şartlarda hayatlarını devam ettirmek ve temel ihtiyaçlarını karşılamak için daha

önceleri de yaptıkları için yatkın oldukları yağma ve talan hareketlerine giriştiler. Bu durum zaten aralarının iyi olmadığı başkentle olan ilişkilerini daha da zor duruma soktu (Bayram, 2002, s. 244-245).

Türkmenler özellikle Türkmen babaları Harezmîlerle iyi ilişki içinde olup onların Moğollara karşı yaptığı mücadeleyi takdir ediyorlardı. Fakat Sadettin Köpek ve Gıyaseddin Keyhüsrev, bunun aksine onlara soğuk bakıyor, kendisine muhalif duruma geçen Selçuklu devlet adamları ve Hâzrem beylerine pek güvenmiyordu. Durumu iyi değerlendiren Sadettin Köpek, kendisinin, bu muhaliflerini ortadan kaldırması hususunda, genç yaştaki sultanı sürekli olarak etkiliyordu. Bunun sonucunda Keyhüsrev Hâzremîlerin başı durumunda olan Kayır Han'ı Pınarbaşı kalesinde zindana attırdı, çok geçmeden de o, bu ağır zindan hayatına dayanamayıp öldü. Böyle bir durum muhtemel ki Türkmen Babalarını yönetime karşı daha ciddi muhalefete, hatta isyana sevk etmiş olmalıdır (Sevim & Merçil, 1995, s. 468-469).

Devlet yönetiminde İranlı unsurların tercih edilmesi, Farisi asıllı memurların Türkmenlere hor bakarak aşağılamaları ve devletin başkenti Konya'da fars kültürünün ve hayat tarzının hakim olması Anadolu'da Türkçe Konuşan halkı merkezden uzaklaştırıyor ve küstürüyordu. Yönetim ile halk arasındaki bu ayrışma halk arasında gizli bir muhalefetin oluşmasına neden oluyor, merkezdeki yöneticilere karşı tepkilerin güçlenmesini sağlıyordu (Ocak, 2017, s. 62).

Yukarıda verilen tarihi bilgilerden anlıyoruz ki Türkmenler, Anadolu toplum yapısında köylü ve göçebe sınıf içinde yer alıyorlardı. Bu anlamda zengin şehirli sınıftan ve yönetici kesiminden ayrılıyordu. Şehirli halk ile aralarında olan çatışmanın yanında aynı kökten geldikleri yöneticilerle ayrışma yaşıyorlardı. Durumdan anlaşılıyor ki merkezi yönetimin kurumsal yapısı olan medreseler ve bunların hocaları müderrislerle de yaşadıkları coğrafyadan dolayı yakın olmadıkları için bir irtibat kurmuyorlar sadece yöneticilerle değil bunlarla da bir yabancılaşma yaşıyorlardı. Bu durum onların merkezi yönetimle olan problemlerinde ulemayı aracı olarak kullanamama sonucunu doğuruyordu. Türkmenlerin içinde bulunduğu durumun sosyolojik açıdan tam bir yabancılaşma olduğunu görüyoruz.

Bottomore, yabancılaşmayı şöyle tarif ediyor; Yabancılaşma; bir kişi, grup, kurum veya toplum, kendi özgün etkinliğinin sonuçlarına ya da ürünlerine (yahut

etkinliğin kendisine), veya içinde yaşadığı doğaya veya diğer insanlara ve aynı zamanda kendi kendisine (kendi özgün tarihsel olarak oluşturulmuş insani kapasitelerine) yabancı duruma gelir (veya böyle bir durumda kalır) (Bottomore, 1993, s. 597). Bu tarif Türkmen sınıflarının nasıl bir sosyoloji içinde olduğunu daha bilimsel ortaya koymaktadır.

Bu yabancılaşma içinde olan Türkmenler, kendilerine her zaman daha yakın olan ve her türlü sıkıntılarında maddi ve manevi çözüm arayan Babai dervişleriyle güçlü ve sıkı ilişkiler kurmuşlar onların öğretilerini yaşam tarzlarına yakın buldukları için kolayca kabul etmişlerdir. Dervişler sahip oldukları dini düşünceleri bu yakınlaşma sayesinde toplum içerisinde geniş kitlelere ulaştırarak etki alanlarını genişletmişlerdir. Onlar uygun olan bu toplumsal şartlarda yönetime olan karşı olan itirazlarını ve muhalefetlerini kitlesel eylemlere dönüştürmüşler ve geniş halk kesimlerini harekete geçirerek Babai isyanını gerçekleştirmişlerdir.

Türkmenler aynı zamanda kendilerini Anadolu Selçuklu toplumunun merkezini oluşturan alandan da uzakta hissediyorlardı. Toplumu yönetenlerin oluşturdukları inançlar ve semboller kendileri için bir şey ifade etmiyor, onları bağlanması gereken bir olgu olarak görünmüyordu. Merkezin sahip olduğu resmi din anlayışı, kendi din anlayışları farklılık arz ediyor, kullanılan resmi dil konuştukları dile uymuyor, devlet görevinde bulunan memurlar ve alimler kendilerini küçümsüyor kısacası merkez ile çevre arasında bir uyumsuzluk gözleniyordu. Merkez açısından ise taşralar baş edilemez dini sapkınlıkların merkeziydi. Kargaşalık çıkaran dini gruplar, senkretik yapıya sahip din anlayışları ve bunları savunan dervişler, mesih olduğunu ileri süren kişiler devletin devamı açısından tehlike arz ediyordu (Mardin, 2016, s. 30-40).

Merkez ile çevre arasındaki bu uzlaşmaz durumda özellikle çevredekiler devlet yönetiminde bulunmak ve sahip oldukları değerleri merkeze taşımak için sürekli fikri ve fiili hazırlık yürütüyorlardı. Çevrede bulunan Türkmenler bu ideallerini sürekli diri tutuyorlar belli dönemlerde de ufak veya büyük kalkışmalarla fiili güçlerini hissettiriyorlardı. Çevrenin merkezle olan mücadelesinde Babai dervişleri düşünsel boyutun temel aktörleri olmakla beraber eylem konusunda da geri durmayarak isyanların başlatıcısı rolünü her zaman oynamışlardır. Taşra merkez ilişkilerinde halkın yaşadığı sosyal problemleri toplumsal rahatsızlık kaynağı olarak ortaya koymuşlar ve

bunu sahip oldukları dini inançlarla örtüştürerek dini bir mahiyet kazandırmışlardır. İçinde inanç unsurlarının olduğu itirazlar, protestolar ve isyanlar kitle katılımı, motivasyon ve adanmışlık gibi hususlarda çok geniş grupları harekete geçirme konusunda daha başarılı olmuşlardır.

Timur'un Anadolu'ya girmesi ve Ankara Savaşı'nda I. Bayezid'i mağlup etmesi Türkiye tarihindeki en kaotik dönemin başlamasına neden olmuştur. Yenilginin ardından Müslüman Türk dünyasının siyasi düzeni altüst olmuş ve bunun neticesinde de büyük bir sosyal buhran ortaya çıkmıştır. Yeni kurulan siyasi birliğin bozulması sonucu Osmanlı iktidarı fetret dönemine girmiş Moğol istilasından sonra büyük gayretlerle sağlanan birlik bozulmuş ülke yüzyıl önceki düzensizlik ve dağınıklık haline geri dönmüştür. Osmanlının yenilmesiyle daha önce onun hakimiyetine boyun eğen beylikler tekrar bağımsızlıklarını ilan etmişler ve kendi bölgelerinde hakimiyetlerini kurmuşlardı. Ülkedeki başıboşluktan istifade eden göçmenler isyanlar başlatmışlar köy ve şehirleri yağmalıyorlardı. Timur'un savaşı kazanmasından sonra ordusunda bulunan askerlerin girdikleri bölgelerdeki zengin köyleri, kasabaları ve şehirleri yağmalamaları ve halkı soymaları sosyal düzeni iyiden iyiye sarsmış ülkeyi büyük bir kaosun içine sürüklemişti (Akdağ, 2018b, s. 225-226).

Bu dönemin önemli toplumsal sınıfları Osmanlı'nın çıkarları ile kendi çıkarları birbiriyle çatıştığı için Osmanlı Devleti'ne ve onun kurduğu düzene karşı çıkıyorlar onların büyümesini ve hakim olmasını istemiyorlardı. Toprağı vakıf ya da emlak yolu ile ellerinde bulunduran köklü Anadolu aileleri ve onların savaş güçlerini oluşturan aşiretleri, Osmanlıların merkezî yönetimine karşıydılar. Bu aileler ve Balkanlar'daki yerel yöneticiler Osmanlılara karşı kendi güçlerini koruyan ve ayrıcalıklı olmalarını güvence altına alan eski hanedanlarını koruyorlardı. İlk dönemlerdeki sınır devleti geleneğini sürdürmek isteyen, merkezi yönetimin boyunduruğuna girmek istemeyen eski geleneklerin sürdürmesinden yana olan Rumeli sınır halkı, sultan adaylarına destek vererek iç savaşların devam etmesinde önemli bir rol oynadılar. Yoğun yörük nüfusunu barındıran sınır bölgesi Dobruca-Deliorman, 15. yüzyılda bir isyan yuvası olmuştu (İnalçık, 2003, s. 25).

Timar ve zeâmet konusundaki anlaşmazlıklarda toplumsal problemlerin çıkmasına neden olmuştur. Sınır bölgelerindeki Anadolu gönüllülerle iç bölgelerin

tımarlı sipahileri arasında da tımarların paylaşımı konusunda çetin bir rekabet vardı. Bu gerilim, 15. yüzyılın ilk yansında Rumeli'ndeki sınır güçlerinin merkezî iktidar karşısında niçin sık sık uzlaşmaz bir tutum takındığını açıklar. Uç bölgelerinde bulunan Dobruca'da Şeyh Bedreddin ayaklanmasında bunlar aktif rol almış görünmektedir (İnalçık, 2003, s. 120).

Gerek Ankara savaşıdan sonra ortaya çıkan toplumsal düzensizlik ve asayiş olayları gerekse Timur'un askerlerinin yağma hareketleri Anadolu'da büyük bir içtimai bunalımın doğmasına neden olmuştu. Bunun yanında güçlü bir merkezi hükümet anlayışını kendi menfaatleri için tehlike olarak gören ailelerin meydana gelen kaosa müdahale etmemeleri veya sessiz kalmaları toplumu meydana getiren sınıflar arasında ki güvensizliği tetikleyerek huzursuz bir toplum ortaya çıkarmıştı. Tımar konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar uçlarda bulunan savaşçı sınıfları Osmanlı yöneticilerine karşı tavır almaya itmiş, bölgede çıkan isyanları desteklemelerine yol açmıştır.

İşte Şeyh Bedreddin, bu sosyal ve siyasi şartlar içinde bulunan ve Anadolu-Rumeli topraklarında harekete geçmiş ilk önce kethüdası olan Börklüce Mustafa, Aydın bölgesinde yönetimi ele almak için isyan etmiştir. Akabinde yine kendisinin müritlerinden olan Torlak Kemal, etrafına topladığı insanlarla bölgede yağmaya ve insanları soymaya başlamış etrafa büyük bir korku salmıştır.

Kendisi de Rumeli'nde isyan eden Şeyh Bedreddin, daha önce bölgede görev yaptığı sıralarda elde ettiği din adamlığına dayanan saygınlığını kullanarak kitleleri söylemleriyle etkilemiştir. Fıkıh alanındaki yetkinliği ona alimler arasında saygınlık kazandırmış, Musa Çelebi'nin ölümünden sonra tercih ettiği münzevi hayat tarzı da halkı etkilemiş ve onların nazarında ulu bir şahsiyet haline gelmiştir. Hem zahiri ilimlerde hem de batını ilimlerde söz sahibi olan bu dini karakter, toplumun içinde bulunduğu olumsuz toplumsal şartları kendi lehinde kullanarak etrafında insanları toplamış ve isyan etmiştir.

2.1.2.9. Dini Şartlar

Dinin toplumsal bir hareket olan isyanın ortaya çıkması için hangi toplumsal unsurları rahatsızlık kaynağı olarak kullandığı konusunda dini şartları değerlendireceğimiz bu bölümde Babai İsyanını ve Şey Bedreddin İsyanının çıktığı dini

coğrafyayı ele alacağız. Bu isyanların ortaya çıktığı Anadolu ve Rumeli coğrafyalarında meydana gelen hangi dini gelişmeler isyanlar için rahatsızlık kaynağı olmuştur ya da isyanı çıkaran ve yöneten liderler hangi dini şartları hareketlerine neden olarak ileri sürdürmüşlerdir?

Geleneksel dönemlerde devletler yönetim kaidelerini belirlerken sahip oldukları dinin hükümlerini, yani o dinin naslardan üretilmiş şeriatını temel kaynak olarak kabul eder, ona uygun ya da ona aykırı olmayacak şekilde kanunlar çıkarırlardı. Bazen dini naslar yorum açısından kesin sonuçlar çıkarılamayacak durumlarda olur ve o kaynağa farklı yaklaşımların çıktığı görülürdü. Yorumlardaki farklılıklar belli bir zaman sonra müntesiplerde davranışa dönerek somutlaşır hatta kurumsallaşarak farklı yorumlara sahip ekollerin ortaya çıkmasına neden olabilir. İnanç ve ibadet ile ilgili nasların yorum farklılıklarından ortaya çıkan kurumlar mezhepleri doğurmuştur. Dünya hayatına karşı takınılan farklı mistik tavırlardan dolayı ortaya çıkan düşünce yapıları da tasavvufun kurumsallaşmış hali olan tarikatların doğmasına neden olmuştur. Bu düşünce yapılarındaki naslara yaklaşım tarzları o kadar birbirinden ayrılarak nüanslar üzerinde olmuştur ki bir ekolden pek çok irili ufaklı başka ekollerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Naslar üzerinde yapılan bu farklı yorumlardan dolayı ortaya çıkan düşünce ayrılıkları farklı din algılarının ve yorumlarının doğmasına neden olmuştur (Uludağ, 2010, s. 13).

Hemen hemen her dinde görülen bu ayrışmalar, farklılaşmalar ve kurumsallaşmalar din bilimleri tarafından değerlendirildiğinde dinin kendi içinde gelişen olağan bir durum olarak görülür. Devlet din ilişkileri açısından bakıldığında ise bu durumun dini kökenli çatışma nedenlerinden birisi olduğu anlaşılır. Devlet yönetimi ortaya çıkan farklı din algılarından birini kendi resmi inancı olarak kabul ettiğinde bunun farklı toplumsal sonuçları ortaya çıkar.

Başta çıkarılan kanunlarda bu din algısının renkleri kendini hissettirir. Dini kurumsallaşma, bu din algısının bakış açısıyla şekillenir ve bu algının ürettiği söylemler hakim olur. Din adamları sınıfı bu din algısını benimseyenlerden meydana gelir ve yöneticilerle yakın ilişkiye girerek onları etkiler ve onlardan saygı görürler. Bunlarında ötesinde ülkenin eğitim anlayışı bu algı üzerine kurulacağı için yeni yetişen nesiller düşünce olarak bu yapıya uyumlu olurlar. Kültür din ilişkisi bağlamında konuya

bakıldığında ise toplumun önemli unsurlarından olan değerler bu algının öğretileri doğrultusunda şekillenir. Neticede devletin ideolojisinin oluşumunda bu yorumun entelektüel alanda işlenmesinin büyük katkısı vardır (Althusser, 2003, s. 17).

Merkeze konuşlanan ve oraya hakim olan bu ortodoksi din yorumunun oluşturduğu psikolojik, sosyal etki başka algıları ve yorumları benimseyen diğer dini gruplara yaşama hakkı tanımaz, onları merkezden uzaklaştırarak çevrede konum almaya iter, sistem dışı yani heterodoks olarak ilan eder. Bu da farklı yorumlara sahip dışlanan grupların oluşturduğu çevreden merkeze kendini kabul ettirme ve merkezde hakim olma baskısını toplum veya devlet üzerinde hissettirir ki, bunun sosyolojik tezahürü kitlesel toplumsal hareketlerin başlaması ve isyanların ortaya çıkmasıdır (Sarıbay, 1992, s. 79).

Yukarda anlattığımız ölçüde kurumsal, siyasal ve yapısal nedenlere dayanmasa da dinin farklı şekillerde rahatsızlık kaynakları oluşturduğu vakidir. Ülkenin değişik yerlerinde meydana gelen dini gelişmeler veya devleti yönetenlerin bir dini gruba karşı aldığı olumlu-olumsuz tavır ya da devletin elinde bulundurduğu kültürel ve ekonomik imkanları kullandırma noktasında ortaya koyduğu eşitsizlik gibi dini alandaki gelişmeler rahatsızlık kaynağı olarak topluma aktarılır itiraz ve muhalefet kaynağı olarak kullanılabilir. Özellikle dini gruplar arasında sahada yapılan irşad ve insan kazanma gibi çalışmalarda yaşanan rekabetler çatışmalara ve diğer gruba karşı tavır almalarına neden olabilir. Böyle durumlarda devleti yönetenlerin bağımsız kalamayıp bir grubun yanında yer almaları diğer grupların tepkisini doğurur. Dini liderler bu durumu toplumsal bir hareketin başlaması hatta isyanın çıkması için kullanabilirler (Okumuş, 2017, s. 142).

Gerek Babai ve gerekse Şeyh Bedreddin isyanlarının liderleri dini kimlikleri ön plana çıkan kişilerdir. Bu durumda, onların yaşadıkları dönemlerdeki dini şartları çok iyi bildikleri kabul edilmelidir. Hatta onların bu dini şartların bir parçası ve oluşturucuları olduklarını da söyleyebiliriz.

Daha çok kaosun hakim olduğu bu dönemlerdeki toplumsal gelişmelerde dini grup-devlet ilişkileri ve dini grupların kendi arasındaki ilişkiler farklı özgün bir seyir içinde olmuştur. İki dönemde ortaya çıkan siyasi ve sosyal olaylar bu ilişkilerin niteliğini belirlemiştir. Babai isyanları öncesi Moğolların Asya'da oluşturdukları askeri ve siyasi tazyik, Anadolu'da pek çok toplumsal sistemi olumsuz etkilemiş, devlet

sistemini ve halkın yaşantısını belirsizliklere mahkum ederek kaos ortamının doğmasına neden olmuştur. Bu tazyikten kaçan dini gruplar ve onların liderleri sahada bulunan ve daha önce pozisyonları şekillenmiş olan yerleşik dini gruplara tehdit oluşturmuşlardır. Özellikle merkeze yerleşme ve burada etkin olma isteği aynı zamanda alanda mürit kazanma konusundaki rekabetler dini grupları karşı karşıya getirmiştir (Bayram, 2012, s. 105-106).

Anadolu'nun fethedilmesinden sonra Türkmen boylarıyla beraber pek çok Türkmen babasının, Orta Asya, Horasan ve Harezm bölgelerinden Yesevi Tarikatına bağlı devişlerin, Melami meşrepli Horasan sufilerinin aynı zamanda Irak, Suriye ve İran'dan çeşitli inanışlara sahip insanların yeni yeni İslamlaşan Anadolu, şehirleşene gelip yerleştiklerini görüyoruz. Bu şehirlere yerleşen sufiler; Acem ve Arap kültürleriyle yetişmiş, o dillerle süslü şiirler yazan ve sultanların iltifatına mazhar olan kişiler olmayıp daha çok Türkmen kabileleri içerisinde çıkmış babalardı. Dönemin ulemasının uğraştığı karmaşık kelami dini konulardan uzak İslam'ın sade inanç esaslarına sahip eski ozanların kutsiyeti üzerlerinde olan, basit ve ilkel ruhlara tesir eden babalar, İslamiyet'i Oğuz boylarının seviyesine uygun şekilde anlatıyorlardı (Köprülü, 1996, s. 49).

Fethedilen bölgelerdeki şehirlere pek çok Türk boyu yerleşmiş, buralarda bulunan yerli halk ile sosyal hayatı şekillendirmeye başlamışlardı. Bizans döneminde Anadolu'da bulunan şehirler ticaretin ve tarımın yapıldığı mamur yerleşim yerleri olup toplumsal hayat canlı olup ve çeşitlilik gösteriyordu. Gelen boylar sadece hayvancılıkla uğraşan göçebeler olmayıp aralarında Orta Asya şehirlerinde yerleşik şehirliler, ticaret ile meşgul tüccarlar, değişik meslekleri icra eden zanaatkârlarda bulunuyordu. Şehirlerde daha önce yerleşik olan yerli Rum ve Ermeni yerlilerin yanında, fetihle beraber, Türk ve İranlı yöneticiler, din bilginleri ve değişik mesleklere sahip Türkler de ikamet etmeye başladı. Yoğun bir Türk nüfusu etkisi altında kalan bu şehirlerde yerli halklar kısa zamanda azınlık durumuna düştü ve Türkler hakim unsur oldular. Şehirlerde dini açıdan çeşitli inançlar mevcuttu. Ülkede Rum ve Ermeni halkın mensup olduğu Hıristiyan dini ve bunun kurumsal yapıları mevcudiyetini koruyor ve aktif olarak da faaliyetlerine devam ettiriyordu. Etnik çeşitliliğin yanında dini bir zenginlikte bu dönemin özelliklerinden birisidir. Özellikle şehirler heterojen bir yapıya sahip olup farklı dinler, farklı milletler, farklı sosyal tabakalar, farklı meslek sahipleri buralarda

beraber yaşıyordu. Bu kültürel zenginliğin neticesinde şehirler birer ticaret, sanayi ve inanç merkezi haline gelerek her kesimden insanı kendine çekmiş farklı mesleklerde insanların bir arada yaşadığı yerleşim yerleri olmuşlardır (Köprülü, 1991, s. 57).

Şehirlerde dini hayat medreselerin ve sünni inancın etkisi etkisi altındaydı. Medreselerde devlet yönetimin ihtiyacı olan bürokratik elemanlar ve dini kurumları idare edecek din adamları yetiştiriliyordu. Yöneticilerin kurduğu vakıfların destekleri ile faaliyetlerine devam eden bu kurumlarda kitabi- sünni İslam'ın öğretilerine uygun olarak fıkıh, kelam, tefsir gibi dersler okutuluyordu. Bunun yanında şehirlerde medreselerde okutulan sünni İslam'ın savunucusu ulema ile uyum içerisinde olan Nakşilik, Kadirilik, Rufailik, tasavvufi yapılarda vardı (Güngör, 1997, s. 37-38-39).

O dönem Anadolu tasavvufi yaşantısında öne çıkan bir tarikat vardır ki şehrin dini hayatı hakkında bilgi verdiğimiz bu yerde ondan yani Mevlevilikten bahsetmemek mümkün değildir. Meşhur mutasavvıf Mevlana Celaleddin Rumi'ye izafe edilen bu tarikat, Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Konya'da doğmuş, buradaki devlet ricaliyle iyi ilişkiler kurmuştur. Şehirlerdeki yönetici varlıklı sosyal sınıflarla uyum içerisinde olan Mevlevilik müzik ve şiir alanındaki birikimi ile de kültürlü ve zengin insanları etrafında toplamıştır. Devlette hakim olan sünni anlayışla çatışmaya girmekten kaçınmış, medrese ile barışık olmayı tercih etmiş, tarikatın prensiplerini bunlarla bağdaşık olmasına önem vermiştir (Öcalan, 2002, s. 706).

Devlet yönetiminin başkentinde, Fars kültürünün hakim olmasında bu tarikatın özellikle şiirlerini farsça yazan Mevlana'nın etkisi yadsınamaz. Merkezde bulunan Mevleviliğin şehirci, elitist, devlet yanlısı Fars kültürünün etkilerini taşıyan özelliklerinin özellikle taşrada yaşayan Türkmenlerin ve bunların manevi lideri babaların sahip olduğu dini anlayışla uyuşmadığı ve bir rekabet içinde oldukları anlaşılmaktadır (Bayram, 2012, s. 106).

Şehirlerdeki sünni İslam anlayışından farklı olarak taşrada yaşayan göçebeler daha ziyade yukarda bahsettiğimiz Türkmen babaların getirdiği tasavvuf düşüncesiyle kendi eski inançlarının sentezi olan bir mistik İslam anlayışını benimsemişlerdi. Bu anlayışı benimsemelerinde sürekli bir hareketliliği ve yer değiştirmeyi gerektiren hayat tarzının da etkisi olduğu açıktır. Onların şehirlerdeki eğitim müesseselerinden uzak olmaları devlet eliyle yürütülen medrese merkezli sünni din anlayışına yabancı

kalmalarına neden olmuş, buda taşrada kendilerine ait bir inanç sisteminin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Konar- göçer Türkmenler İslam'ın kelami konularıyla pek ilgilenmeyen fakat bunun yanında güçlü bir mistik çekimin etkisinde kalan, okuma yazma gibi temel eğitimleri dahi olmayan Türkmen babalarının sahip olduğu basit, eski inançlarla iç içe girmiş ve tasavvufi felsefeyle yoğrulmuş İslam anlayışına ilgi gösteriyorlar, dini inanç olarak bunu kabul ediyorlardı. Özellikle halk tabakası yerli düşüncelerle bezenmiş, daha esnek bu tarikatlar etrafında kümeleşmiş, resmi dinin temsilcilerinden uzak kalmayı yeğlemişlerdir (Ocak, 2017, s. 66-67)

Aynı şekilde Ankara savaşından (m.1401) sonra meydana gelen siyasi gelişmeler Anadolu'daki devlet otoritesini ortadan kaldırmış ülkede irili ufaklı farklı siyasi güç odaklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı hakimiyetinin gücünü kaybetmesi sonucu onun etrafında toplanan dini liderler ve gruplar siyasi güç odağı olan merkezlerinden yoksun kalmışlar ve etkileme alanlarını yitirmişlerdir. Bazı dini gruplar kendilerine yeni siyasi ittifaklar kurma arayışına girerek yeni şekillenen siyasi güç merkezleri ile ilişkilere girmişlerdir. Daha önce var olan fakat Osmanlı hakimiyeti ile ortadan kalkan beylikler bu ittifak arayışlarının odağı haline gelmiş, dini gruplar bu beyliklerin merkezinde şekillenmeye başlamış dini liderlerle beyler arasında sıcak münasebetler kurulmuştur. Çelebi Mehmet'in Anadolu ve Rumeli'ndeki siyasi birliği temin konusundaki askeri girişimleri başarılı olmaya başlayınca bundan rahatsızlık duyan Şeyh Bedreddin ve taraftarları ilk önce Anadolu'da sonrada Rumeli'nde harekete geçerek isyan etmişlerdir.

Timur'un Anadolu'yu ele geçirmesinden sonra Osmanlı hakimiyeti Ege bölgesinde zayıflamış Cüneyd Bey İzmir ve havalisine hakim olmuştur. Çelebi Mehmet'in kardeşlerini mağlup edip Anadolu ve Rumeli'de Osmanlı birliğini tekrar sağlama çabaları Cüneyd Bey'i rahatsız etmiş bu konuyla alakalı tedbirler almıştır. İzmir hakimi Cüneyd Bey, Şeyh Bedreddin'in Beyle özel ilişkileri olup aynı zamanda onunda mürididir. Bu bölgenin önemli şahsiyetlerinden Şeyhin müridi ve kethüdası olan Börklüce Mustafa ile Cüneyd'in yakın ilişkileri vardı. Börklüce Mustafa; bölgede şeyhin fikirlerinin temsilcisi olmuş, etrafında şeyhe bağlı binlerce insanı toplamayı başarmıştır. Cüneyd, şeyhinin fikirlerine sahip çıkarak beyliğinde yaşama ve gelişme imkanı sağlamış, bir nevi resmi görüş olarak kabul etmiştir. Şeyh ile Cüneyd arasındaki bu iyi ilişkiler ve siyasi ittifak onun görüşlerinin bölgede etkin olarak yayılmasına

yardımcı olmuştur. Çelebi Mehmet'in askeri başarıları sonucu ülkedeki siyasi birliği tekrar sağlama girişimleri bu dini ve siyasi ittifakı tehdit etmeye başlayınca Cüneyd, Börklüce Mustafa ve etrafındaki insanları harekete geçirerek Osmanlıya karşı ayaklandırdı. Dini grup açısından olaya baktığımızda ise yaşamak ve gelişmek için kendisine uygun siyasi ortamı bulan Şeyh Bedreddin, grubu bu uygun şartları kaybetmek istememiş, kendisine tehdit olarak gördüğü Osmanlı hakimiyetine karşı ayaklanmıştır (Balivet, 2000, s. 57).

Fetret Dönemi mücadelelerinin yer aldığı siyasi coğrafyanın inanç dokusu, aynı zamanda Osmanlı toplumundaki zıt eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çandarlı ailesinin desteğine sahip olan Şehzade Süleyman, iktidarını Trakya'da güçlendirmiş bu yüzden daha fazla Rumelili görünümündedir. Hıristiyan komşuları ile ittifak yaptığı ve onlarla iyi ilişkiler geliştirdiği için bölgede rahat ve güven içindedir. Keyif ehli Süleyman, yâr-ı kafir olarak görülmektedir. Hareket kaynağı Anadolu olan Şehzade Mehmet bu coğrafyanın desteğini aldığı için buradaki görüşler onda daha baskındır. Dönemin güçlü siyasi aktörlerinden Bayezid Paşa'nın desteğine sahiptir. Devletin bütünlüğünü yeniden kurmayı hedeflemiş olan Şehzade Mehmet, Ehl-i Sünnet çizgisini sıkı sıkıya korumuştur. Musa Rumeli uç beyliklerinin savaşçı ve heterodoks karakterini benimsemiş olup inançları ve tavırları buranın insanlarıyla uyum içerisindedir. Tuna boylarının ve akıncı Türklerinin desteğini almıştır. Aynı zamanda Bektaşî yorumunu benimseyen Mihailoğulları ailesi gibi konumları tartışmalı eski ailelerle de iyi ilişkiler geliştirmiştir. Balkanlar'da bulunan Mircea ve Anadolu'daki İsfendiyar ile ittifak içinde olmuştur (Severcan, 2002, s. 487).

Şehzade Süleyman'ın Hıristiyanlarla sıkı ilişkiler içersin de olması ve onlarla kurduğu ittifak, Musa'nın uç beyleri ve Bektaşî taraftarlarıyla olan sıkı ilişkisi, Mehmet'in Anadolu karakterinin ağır basması ve sünni yorumu benimsemesi ülkedeki inanç dünyasının ne kadar parçalı olduğunu göstermektedir. Şeyh Bedreddin, kazaskerliğini yaptığı Şehzade Musa'nın tarafında yer almış, onun hakim olduğu bölgelerdeki inanç yapısıyla uyum içerisinde olmuştur. Şeyhi Hüseyin, Ahlati'den aldığı panteist tasavvufî anlayışın bu bölgede var olan Bektaşî ve Babai inançlarına uygun olduğu göz önünde bulundurulursa bu fikri yakınlığın nedeni daha iyi anlaşılır. Şehzade Musa'nın saltanat mücadelesini kaybetmesi sonucu şeyhin sahip olduğu inançların merkezde yer alamayacağını görmesi isyanı başlatmasının temel nedenlerinden biri

olarak görülmektedir. Şehzade Mehmet'in yukarıda bahsettiğimiz gibi sünni anlayışı benimsemesi onun hakim olacağı devlette sünni merkezli bir anlayışın kabul göreceğini, diğer dini yaklaşımlara karşı tavır içinde olacağını göstermektedir. Bu tehlike Şeyhi Mehmet'e karşı harekete geçirmiş, sahip olduğu dini anlayışın benimsendiği ve korunduğu siyasi bir ortam meydana getirmek için isyan etmiştir. Şehzadeler arasındaki saltanat mücadelesinde Mehmet değil de taraftarı olduğu Musa galip gelmiş olsa idi belki de şeyh hiçbir zaman böyle bir isyan hareketi başlatmayacak, sahip olduğu bürokratik görevin içinde rejimin sağladığı imkanlardan yararlanacaktı. Hatta savunduğu düşünceler siyasi iktidar sahipleri tarafından benimsenip ülkenin hakim dini grubu dahi olabilecekti (Ocak, 2013, s. 197-198).

Babai ve Şeyh Bedreddin isyanlarının ortaya çıktığı dönemlerin dini durumu hakkında bilgi verdiğimiz yukarıdaki paragraflardan siyasi bütünlüğün bozulması nedeniyle ortak bir dini yorumun hakim olmadığı anlaşılmaktadır. Farklı dini anlayışların ortaya çıkardığı dini grupların merkezde hakim olma isteği siyasi ittifakları veya siyasi muhalefetleri ortaya çıkarmış, bu gruplar arasında büyük rekabetlerin doğmasına neden olmuştur.

Anadolu Selçuklu döneminde devletin merkezinde yer alan medrese kökenli sünni anlayışın sahip olduğu inanç yapısı göçer Türkmenler tarafından benimsenmediği için parçalı bir din anlayışını var olduğunu gözlemlemekteyiz. Ülkenin yöneticileriyle aynı etnik yapıya sahip olan Türkmenler sahip oldukları inancın kabul görmemesi ve kendi yaşam tarzlarının horlanarak aşağılanması nedeniyle içine düştükleri hayal kırıklığı onları babaların liderliğinde isyan etmeye yönlendirmiştir. O dönemin lider baba kadrosu, halkın merkeze karşı olan rahatsızlığını çok iyi kullanarak büyük kitleleri devlete karşı harekete geçmeye ikna etmişlerdir.

Bunun yanında Fars kültürünün hakim olduğu devlet merkezinde Mevlana Celaleddin'in temsil ettiği dini anlayış konformist uzlaşmacı yaklaşımı ve sünni anlayışla olan olumlu ilişkileri sonucunda etkisini artırmış, diğer dini grupları özellikle de Türkmenlerin mensup olduğu dini grupları merkezden uzaklaştırmıştır. Mevlana'nın düşüncelerinin sadece merkezde değil ülkenin önemli şehirlerinde de rağbet görmesi, zenginlerin ve devlet adamlarının iltifatına ve desteğine mazhar olması diğer dini gruplar ile rekabet etmeleri sonucunu doğurmuştur. Taşrada zor şartlar altında

hayatlarını devam ettiren konargöçer Türkmenler bu uzlaşmacı dini grubun etkisinden rahatsız olmuş, dini liderleri babalarda bu rahatsızlığı isyan ile fiiliyata geçirmeyi başarmışlardır (Kafesoğlu, 1972, s. 170).

Şeyh Bedreddin isyanının meydana gelmesinde dini grupların rekabetinin ve merkezde yer alma çabasının etkili olduğunu görmekteyiz. Siyasi dağınıklıkla beraber dini anlamda da ülkede birlikteliğin olmayışı, her siyasi yapının farklı dini yapıyla ittifak içinde olması dini yaşantıda kaotik bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Siyasetteki mücadelede dini taraflarında bir yerde konum alması, taraf olduğu siyasi yapı lehine faaliyet göstermeleri dini gruplar arasındaki rekabeti artırmıştır. İktidarı elde edecek tarafın yanında olan dini grubun devletin dini hayatında ve sosyal hayatında etkili olacağını bilmesi, diğer grubun ekarte edileceği gerçeğinin farkında olunması gruplar arasındaki mücadeleyi serleştirmiştir. Çelebi Mehmet'in sağlayacağı merkezi yönetimin kendi ideallerine yaşam hakkı tanımayacağını farkında olan Şeyh Bedreddin, ilk önce müritleri Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'in çıkardığı isyanlarla buna engel olmaya çalışmış, başarılı olamayınca da kendisi isyan hareketini başlatmak zorunda kalmıştır. Rumeli'de bulunan Bektaşî ve Babai kitlelerini Çelebi Mehmet'in sahip olduğu sünni dini anlayışın kendilerine zarar vereceği ve varlıklarını tehdit edeceği konusunda ikna etmiş bu zümrelerin rahatsızlıklarını kullanarak isyan hareketini başlatmıştır (Severcan, 2002, s. 487).

2.1.2.10. Siyasi Sebepler

Toplumlar, belli bir düzen içinde yaşamak ve ihtiyaçlarını karşılamak için hayati kurumlar meydana getirmişlerdir. Bu kurumların en önemlisi olan ve diğerlerini de doğrudan etkileyen kurum devlet kurumudur. Devlet kurumu kendi işlevsel görevlerini yerine getirmek için bünyesinde çalışan siyasi kurumlar meydana getirmiştir. Siyasi kurumlar, toplumsal sistemin işleyişin niteliğini belirlemedeki en önemli kurumlardan biridir. Bu kurumlar aile, hukuk, din gibi diğer kurumlarla sürekli bir etkileşim içerisinde bulunurlar. Kurumların bünyelerinde meydana gelen olumlu veya olumsuz değişimlerle karşılıklı olarak birbirlerini etkiler ve çalışmalarını bu değişimlere göre şekillendirirler (Eroğlu, 1990, s. 33-34).

Bu anlamda siyasi kurumların gelişen toplumsal olaylara karşı almış olduğu tavır veya göstermiş olduğu duruş diğer kurumları etkilediği gibi din kurumunu ve

bununla bağlantılı olan dini yapıları ve grupları da etkiler. Özellikle siyasi kurumların başında olan yöneticiler üstlendikleri rol icabı kurumların tavırlarını da şekillendirirler. Onların genel anlamda tüm kurumlara özelde de dini olanlara yakın veya uzak durmaları veya tarafsız bir konumda olmaları dini yapıyla ve diğer yapılarla olan ilişkilerini belirler (Hammond, 2012, s. 148)

Siyasi yapıyı şekillendiren gelişmeler, toplumsal olayları yakından takip eden dini grup liderleri tarafından dikkatle izlenir. Çünkü orada meydana gelen değişimler, gelişmeler dolaylı veya direkt olarak kendi kurumsal yapılarını etkileyecek ve değişimlere neden olacaktır. Siyasi kurumları yöneten devlet yöneticilerinin dini kurumlara bakış açısı ilişkilerin niteliğini belirler. Yakın ve sıcak ilişkiler din adamlarının yönetim merkezinde ve taşradaki teşkilatlanmalarda etkin olmalarını ve rahat çalışmalarını sağlar. Bunu aksi durumlar din adamları adına çalışmalarını kısıtlar ve rahat hareket etmelerini engeller (Wach, 1995, s. 369).

Siyaset mekanizmasını elinde bulunduran yöneticilerin ülke içindeki bazı dini yapılarla ve gruplarla yakın veya uzak ilişkisi onların merkezle olan ilişkilerinin niteliğini belirler. Yönetim tarafından kabul gören dini yapılar, gruplar çalışma alanı olarak maddi, manevi geniş imkanlara sahip olurlar ve liderleri de büyük saygı görürler. Bunu aksine durumlarda ise yani dışlanmış olan, kabul görmeyen dini grup devletin sahip olduğu imkanlardan yararlanamaz liderleri saygı görmez belki de yasa dışı olarak kabul edilir, sakıncalı ilan edilir. Hatta hapsedilme ve idam edime gibi sonuçlarla da karşı karşıya kalabilir. Yöneticilerin yaklaşımlarından dolayı ikbal yıldızları parlayan dini gruplar ve liderler belli bir süre sonra ya başka yöneticinin başa gelmesi ya da tavır değişikliğinden dolayı etkilerini kaybetmişler, yönetim tarafında sakıncalı kabul edilmişlerdir. Siyasi kurumlarda meydana gelen değişmeler bir dini grubun aleyhine gelişirse bu durum dini grup içinde rahatsızlığa neden olur. Kurulamayan iyi ilişkiler, yaşanan gerginlikler, yapılan sıkı takibatlar, tutuklamalar müsadereleler grup içinde huzursuzluğa ve neticesinde homurdanmalara neden olur. Devlet otoritesi güçlü ve meşruiyeti tartışılmaz durumda ise bu huzursuzluklar sözlü ifadeden öteye geçmez. Fakat siyasi şartlar uygunsa yani devlet otoritesi zayıfladıysa ya da meşruiyeti tartışılır hale geldi ise dini liderler etkiledikleri grupları, toplulukları, kitleleri harekete geçirirler. Bu defa protesto, gösteri ve yürüyüş gibi toplumsal eylemlerle biriken kızgınlığı ve kını

devlet yöneticilerine aktarılır. Bununda ötesinde içinde şiddetinde bulunduğu isyan hareketine dahi kalkışabilirler (Wach, 1995, s. 373).

Din-devlet ilişkilerinde yönetim ve hakimiyet konusundaki etkileşim genel olarak devlet kurumu lehinde seyrederken uygun siyasi şartların oluşması durumunda dini yapılar bu alana müdahale etmekten geri durmazlar ve kendi çıkarlarına uygun şartların oluşması için gayret gösterirler. Geleneksel toplumlarda genellikle bir devlet adamının yöneticinin, vezirin, bakanın, sadrazamın, başbakanın değiştirilmesi ve kendi istekleri doğrultusunda bir yöneticinin atanması şeklinde oluşan istekler nadiren ülkenin asıl yöneticisinin yani kralın, sultanın devrilmesine dönüşür. Dini yapıların ve grupların uygun toplumsal desteği bulunduğu durumlarda istekler daha öte bir şekilde alabilir. Bu yapılar eğer yeterli kitlesel desteğe sahipseler, fiziki açıdan yeterli güçleri varsa ve uygun siyasi ve fikri gelişime sahip iseler mevcut yönetim sistemini değiştirip başlattıkları isyanı devrime bile dönüştürebilirler. Bu durum genel itibariyle isyanlar kadar sık görülmez. İsyancıları nadiren meydana gelen toplumsal hareketler olarak nitelendirirsek devrimlere özellikle dini kaynaklı devrimlere ender görünen toplumsal hareketlerdir diyebiliriz (Wach, 1995, s. 382).

Din kurumu ve bununla alakalı olan dini liderler gelişen siyasi olaylardan kendi aleyhlerine ortaya çıkan sonuçları rahatsızlık kaynağı olarak kullanabilirler. Dini grup veya dini yapı adına karar alma ve hareket etme yetkisine sahip olan kişiler bu durumları dini veya vicdani argümanlarla çatışma içinde gösterip siyasi yapıya muhalefet geliştirebilirler. Siyasi şartların olumsuzluğu çok etkin şekilde kullanılarak etki altındaki kitle itiraz ve eylem boyutunda harekete geçirilip bu durum kısa zamanda toplumsal bir harekete dönüştürülebilir. Bazen siyasi şartlar dini yapı adına o kadar olumsuzluk içinde olabilir ki kalabalıklar liderlerin yönlendirmesiyle büyük patlamalar şeklinde gerçekleşen eylemler geliştirirler. Kitle psikolojisi içinde cereyan eden bu olaylarda sadece erkekler değil çocuk, kadın olayların içinde olur ve karşıdaki devlet yapısının elindeki silahlı güç hesap edilmeksizin harekete geçilir. Eğer burada dini liderler toplumsal tepkileri ve sonucunda ortaya çıkan bu kitlesel eylemi devleti yönetenlerin konumlarını sorgulayacak konuma getirirlerse ortaya büyük şiddet hareketleri çıkar. Çünkü devlet kurumu kendi yapısında meydan gelebilecek olan köklü değişimlere ya da otoritesinin sorgulanarak zayıflatılmasına tahammül etmez, buna yol açan her türlü hareket sert bir şekilde cezalandırılır (Weber, 2012, s. 368-369).

Siyasi şartları rahatsızlık kaynağı olarak gösterip kitleleri harekete geçirmek, yukarda bahsettiğimiz rahatsızlık kaynaklarından en riskli ve tehlikeli olanıdır. Devlet otoritesinin sorgulanması, siyasi sistemde değişiklikler yapmak, liderin devrilmesi gibi doğrudan yapının temel taşlarını yerinden oynatmaya yönelik toplumsal eylemler devletin kendini koruma refleksiyle karşılaşır. Bu tarz eylemler nereden gelirse gelsin ister dünyevi kaynaklı olsun isterse dini kaynaklı olsun sert bir şekilde karşılık bulur ve şiddete maruz kalır. Olayın dini bir renk taşıması tarafların birbirlerine karşı davranışlarını yumuşatmaz, yapılan eylemleri meşrulaştırmaz. Hatta dini grubun veya liderin mensupları üzerindeki etkisi yoğun ise yapılan eyleme karşı onları iyi motive edebildiyse meydana gelen çatışmalarda müritler büyük bir adanmışlıkla, kendinden geçercesine, her şeylerini feda ederek, değerleri uğruna kurban olma psikolojisiyle hareket ederler. Bu duygularla güçlendirilmiş olan isyan hareketlerinin sonunda ortaya çıkan çatışmalarda dini gruba mensup olanlar öldürmeyi ve kan dökmeyi ibadet niteliğinde yerine getirerek şiddeti kutsallaştırırlar (Juengesmeyer, 2012, s. 467-468).

Babailer ve Şeyh Bedreddin isyanlarında dini liderlerin hangi siyasi şartları rahatsızlık kaynağı olarak kullandıkları ve kitleleri nasıl harekete geçirmek için bu siyasi şartlardan nasıl yaralandıklarını ele alarak yukarda anlattığımız konuyu örneklendireceğiz.

Babailer isyanını başlatan Türkmenler Alaaddin Keykubat döneminde Anadolu Selçuklu devleti ile herhangi bir siyasi problem yaşamadılar. Alaaddin, Türkmenler ile iyi geçinmeyi politika olarak benimsemiş devletin diğer kurumları da bu doğrultuda onlarla çatışma içine girmemişlerdi. Sultan onları koruyor isteklerine cevap veriyor, onlara yerleşim yerleri sağlıyor, onların ve tüm halkın refahı için çalışıyordu (Turan, 1969, s. 227).

O tüm tarihçilerin üzerinde ittifak ettiği gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nin en büyük sultanlarından biri olup devlet onun döneminde yükselme dönemini yaşıyordu. On yedi yıldan fazla saltanat süren, Büyük Sultan olarak nitelendirilen Alaaddin, Anadolu Türk birliğini kurmada değerli siyasî ve askerî başarıları kazandı. Ülkenin ekonomik ve kültür bakımından da yükselmesi için büyük hizmetler yerine getirmiş bu anlamda seferler düzenleyerek ülkede geçen uluslararası ticaret yollarını güven altına almıştır. Ayrıca ekonominin gelişmesi ve tüccarların ülkede rahat hareket edebilmeleri

için önemli güzergahlara kervansaraylar yaptırdı. İlimi ve ilim adamlarını seven ve saygı gösteren sultan Moğol istilasından kaçan pek çok bilim adamına kucak açmış, ülkedeki ilim ve kültürün gelişmesine büyük destek vermiştir. Bu özellikleri ile halk tarafından da sevilen ve saygı gösterilen Sultan “Ulu Keykubad” lakabıyla anılmıştır (Sevim & Merçil, 1995, s. 466-457).

Ebul Ferec, onun hakkında şu cümleleri kullanarak zamanının diğer sultanlarından nasıl farklı bir kişiliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır:

Sultan Alaaddin Keykubad; devrinin hükümdarları arasında nev'i şahsına münhasır bir zat idi, çevik bir adamdı, sağlam kafalı ve temiz varlıklı idi. Arap hükümdarlarının alışık oldukları birçok mülevves itiyadlardan ve ihtiraslardan münezze bir kimse idi. suçlulara karşı sert davranır ve hükümlerinde adaleti gözetirdi. Bir çok şehirleri ve müstahkem mevkileri zapt ederek saltanatına katmış ve satvetini yaymaya müstehak olmuştur (Ebu'l-Farac, 1987, s. 536-537).

Burada Sultan Alaaddinden bahsetmemizin sebebi onun adil yönetimi döneminde Türkmenlerin herhangi bir isyan faaliyeti içerisinde olmadan devletle siyasi bir problem yaşamadıklarını ortaya koymaktır. Bu durum Türkmenlerin ve Babailerin Anadolu Selçuklu Devleti ile bir probleminin olmadığını siyasi şartların değişmesi ve aleyhlerine gelişmesi neticesinde daha sonra isyan ettiklerini göstermektedir.

Alaaddin'in zehirlenerek öldürülmesi ülkede siyasi alanda bir kaosun doğmasına neden olmuştur. Bir de zehirletenin oğlu Gıyaseddin olduğuna dair söylentilerin dolaşması ülkedeki pek çok grubun tepkisine yol açmış olmalı. Kimin saltanata geçeceği konusunda yaşanan tartışmalar ülkenin genelinde bir belirsizliğin doğmasına neden olmuştur. Alaaddin'in karakterine güvenemediği Gıyaseddin'i değil de küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliaht tayin etmesi ve tüm devlet erkanını düzenlediği büyük bir merasimde ona biat ettirmesi bu konudaki tavrının ne olduğunu aslında açıkça göstermektedir. Sultan, büyük oğlu Gıyaseddin'in iktidara geçecek ve devleti yönetecek yeteneğe sahip olmadığını düşünüyordu. Türkmenlerin sultan ile olan iyi ilişkileri göz önüne alındığında bu siyasi bunalımın onlar üzerinde de ciddi anlamda etkisi oluğu söylenebilir (Turan, 1984, s. 389-390).

Gıyaseddin'in iktidara geldikten sonraki davranışları göz önüne alındığında babsının bu konuda ne kadar haklı olduğu anlaşılır. Ebul Ferec sultanın iktidara gelince devleti ne şekilde yönettiğini şöyle anlatmaktadır:

Yeni sultan Gıyaseddin, İberyalılar kraliçesinin kızını getirterek onunla evlendi ve onu son derece sevdi. Sultan kendini birtakım çocuklara kaptırarak vaktini şarap içmekle ve sarhoş olmakla geçiriyor ve kuşlarla, hayvanlarla nefisini eğlendiriyordu. Hükümetin işlerini kölelerine bırakmıştı ve bunların her biri istediği gibi hareket ediyordu.” (Ebu'l-Farac, 1987, s. 537)

Gıyaseddine yakın olan aralarında Sadettin Köpek’inde bulunduğu devlet ricali her ne kadar Alaaddin’in açıktan diğer oğlunu veliaht olarak tayin etmiş olsa da onu saltana geçirmek için girişimlere başladılar. Çeşitli entrikalar ve almış oldukları askeri tedbirlerle bunu başararak Kayseri’de şehzadeye biat aldılar ve onu tahta oturtular. Her ne kadar Alaaddin’e verilmiş olan bir sözün olduğunu ve bu sözün tutulması gerektiğini söyleyen diğer beyler buna tepki gösterip direnseler de askeri bir mücadelenin içerisine giremediler ve onlarda biat etmek zorunda kaldılar (Ebu'l-Farac, 1987, s. 404).

Gıyaseddin, iktidara gelince kendisinin saltana geçmesini istemeyen beylere karşı Sadettin Köpek’in yönlendirmesiyle harekete geçti. Alaaddin’in kendisine ikta verip bey olarak atadığı Harezmlilerin komutanı Kayır hanı bu görevinden azlederek hapse attırdı. Kendilerini tehlikede gören Harezmliler, Fırat’ın doğusuna geçerek kendilerini kurtardılar. Sultan, sayısı yirmi beş bini bulan bu savaşçı grubun başka bir hakimiyet altına girmesini istemediği için üzerlerine birlikler seferber ettiyse de onlar bu saldırıları bertaraf edip galip geldiler. Kendilerine katılan diğer Türkmen kabilelerinin desteğiyle sayıları yetmiş bine kadar ulaştı. Kazandıkları başarılar ve ulaştıkları sayı onların güvenini artırdığı için buldukları bölgede şehirleri basıp yağma ettiler. Bu durum Sadettin’e diğer beyleri suçlama fırsatı verdi, onları da bu vesileyle etkisiz hale getirdi (Cahen, 2012, s. 92-93).

Harezmliler, Gıyaseddin’in kendilerine olan bu hasmane tavrından dolayı diğer Türkmenleri iktidara karşı harekete geçirip isyanları için tahrik etmiş olabilirler. Bunun yanında Gıyaseddin’in tahta geçmesinden rahatsız olan, Sadettin Köpek’in kovuşturmasına maruz kalan beyler ve komutanlar da tepkilerini Babaileri kışkırtma ve destekleme şeklinde göstermiş olmaları mümkündür. Babai isyanının tam da bu olayların patlak verdiği dönemde meydana gelmiş olması şüphesiz ki olaylar arasındaki siyasi ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Babailer isyanında Harezmliler gruplarının Babaileri destekledikleri ve isyanda yer aldıkları düşünülürse bu son siyasi gelişmelerin isyanın çıkışındaki etkisi daha iyi anlaşılabilir olur. Türkmenler bu siyasi şartlarda içinde

buldukları zorlukları değiştirmek için babalar liderliğinde harekete geçtiler. Durumun müsait olmasının iktidarı ele geçirmelerine ya da istedikleri gibi değiştirmelerine imkân sağlayacağını düşünerek isyanı başlattılar (Ocak, 2017, s. 70-72).

Anadolu Selçuklu Devleti'nin bu dönem içerisinde yaşadığı siyasi bunalım ve onun doğurduğu toplumsal rahatsızlıklar halkın maneviyatını ve maddi durumunu ciddi derece de sarsmıştı. Aynı zamanda Alaaddin'in aldığı çeşitli siyasi ve askeri tedbirlerle Anadolu kapılarında durdurulmuş olan Moğol tehdidi, onun ölümü ve yetersiz bir sultanın tahta geçmesiyle iyice kendini hissettirmeye başlamış, ülkede panik ve korkunun hakim olmasına neden olmuştur. Moğolların geçtikleri ülkelerde yaptıkları önu alınmaz katliamlar ve yağmalar halkı bu arada Türkmenleri kendi başlarını çaresine bakmaya itmiş olabilir. Halkın içinde bulunduğu psikoloji dikkate alındığında büyük bir moral yoksunluğu ve toplumsal çöküntünün var olduğu gözlemlenmektedir.

Şeyh Bedreddin isyanının çıktığı dönemde Anadolu, Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu en karışık siyasi şartları yaşıyordu. Ankara savaşının kaybedilmesinden sonra Timur Osmanlı'nın tekrar hakimiyetini kuramaması için ülkeyi büyük bir kaosun içine sürüklemiş terim yerindeyse paramparça bölmüştü. Timur, Osmanlıların Anadolu'daki gücünü yok etmeye yönelik bir politika izledi. Fakat, bu düşüncesini bütünüyle gerçekleştirmeye ömrü yetmedi. Timur'un, Anadolu'da bulunduğu kısa sürede yaptığı çok yönlü tahribat, Anadolu'nun ve Osmanlı'nın geleceğini doğrudan etkiledi; devlet ve toplum hayatında, onarılması uzun yıllar alacak derin yaralar açtı. Osmanlı Devleti, bir süre padişahsız kaldığı gibi ülkenin siyasî birliği yanında toprak bütünlüğü de parçalandı. Mağlup sultanın şehzadeleri tek tek ortaya çıkararak saltanat mücadelesine giriştiler. Dönemin kazananın sultan olacağı kaybedenin öleceği üzerine kurulu siyasi kültürü onlara bu mücadele hakkını veriyordu (Öztürk, 2002, s. 409).

Şehzadelerden her biri Timur'a elçiler göndererek bağlılıklarını bildirdiler. Timur, elçileri çok ustaca ve politik cevaplarla geri göndermiş, hatta her Şehzadeye saltanat davasına kalkışmaları tavsiyesinde bulunmuştur. O, izlediği bu siyasetle şehzadeleri birbirine düşürüp ortaya çıkmasında kendisinin de sorumlu olduğu uğursuz savaştan sonra, siyasî ve coğrafi bütünlüğü bozulan Osmanlı'nın varlığına son vermek istemiştir (Öztürk, 2002, s. 410).

Timur Osmanlı ülkesin de uzun süre kalmak ve işgal etmek yerine, kendisine tabi olan, küçük ve etkisiz birkaç Osmanlı Beyliği bırakmak istiyordu. Bayezid'in ölümünden daha önce Aydın, Teke, Menteşe, Karaman beyleri eski beyliklerine dönmüş toprakları kendilerine iade edilmişti. Geriye kalan Osmanlı ülkesini de, Bayezid'in ölümünden sonra kendi hakimiyetini tanımaları şartıyla, Bayezid'in dört oğlu arasında paylaştırıldı. Buna göre, Rumeli toprakları Süleyman'a, Balıkesir bölgesi İsa'ya, Bursa bölgesi Musa'ya ve Amasya bölgesi de Mehmet Çelebi'ye verildi. On bir yıl süren bu siyasi ve toplumsal buhran, kargaşa ve belirsizlik dönemine fetret dönemi adı verilmektedir (Uzunçarşılı, 1982, s. 327).

Şehzadeler arasındaki saltanat mücadelesinde taraflar yaptıkları savaşlar ile birbirlerini tek tek olayın dışına ittiler. En son Şehzade Mehmet Musa Çelebiyi mağlup ederek Osmanlı topraklarının tek hakimi olduğunu gösterdi. Bundan sonra Osmanlıdan ayrılan diğer beyliklere de boyun eğdirilerek Anadolu ve Rumeli'nin siyasi birliği sağlanmış oldu. Çelebi Mehmet'in bu başarısı onun ülkede merkezi bir yönetim kurmasını istemeyen siyasi yapıları rahatsız etti. Özellikle diğer şehzadelerin hakimiyetleri döneminde önemli görevlere yükselen ve devlet gelirlerinden pay alan Çelebi Mehmet'in hâkimiyeti ile bu imtiyazlarını kaybeden siyasi gruplar yeni yönetime karşı harekete geçtiler.

Şeyh Bedreddin isyanı Fetret Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı siyasi içtimaî ve iktisadî buhranın sonucudur. Fakat isyana katılanlar da esas itibarıyla Şeyh Bedreddin'in Musa Çelebi zamanındaki Kazaskerliği sırasında kendilerine tımar verilip Çelebi Mehmet tarafından Anadolu'da ve Rumeli'de tımarları ellerinden alınan sipahiler, uç gazileri ve Osmanlı fetihleri sırasında toprakları ellerinden alınan yerli Hristiyan feodallerdir.

Bu siyasi kargaşa ve belirsizlikler içinde Şeyh Bedreddin kendi idealleri doğrultusunda bir yönetimin başa gelmesi ya da kendisinin kuracağı ve sultanı olacağı bir devleti teşekkül ettirmek için bazı siyasi girişimlerde bulunmuş Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal ile Anadolu'da denemeler yapmıştır. Bu isyanlar başarısız olup da görüşleri kendine uymayan Çelebi Mehmet'in ülkedeki siyasi birliği sağlama gayretleri başarılı olmaya başlayınca bu defa etrafına topladığı diğer muhaliflerle isyan etti (Ocak, 2013, s. 199-200).

Onun açısından siyasi şartlar uygundu. Çünkü Çelebi Mehmet, her ne kadar kardeşleriyle olan mücadelede galip gelmiş olsa da ciddi derecede yıpranmıştı. Aynı şekilde Çelebi Mehmet ülkede tek başına saltanatın sahibi görünse de başarılar daha yeni olması hasebiyle otorite tam olarak sağlanamamıştı. Geçmiş dönemdeki siyasi belirsizlik ve meydana gelen savaşlar yüzünden halk huzursuzluğunu koruyor, uzun süren mücadeleler nedeniyle Osmanlı sülalesine kızgınlık besliyordu. Onun gecikmesi demek Çelebi Mehmet'in ülkedeki siyasi belirsizliği normale döndürmesi, ortaya çıkacak olumlu ortamdan dolayı halkın zirveye çıkan kızgınlığının geçmesi demektir. O kendi ideallerini hayata geçirmek ve etrafında toplanan muhalefetin isteklerini yerine getirmek için bu uygun siyasi şartları rahatsızlık kaynağı olarak kullandı ve isyan hareketini başlattı.

Siyasi şartların dini liderler tarafından kitlesel toplumsal bir hareket başlatmak için ne şekilde rahatsızlık kaynağı olarak kullanıldığını yukarıda verdiğimiz örneklemelerden görüyoruz. Dini liderler kendi düşüncelerinde yaşattıkları dini idealleri uygun siyasi ortamı bulduklarında hayata geçirmek için büyük bir ustalıklarla hareket ederler. Çevreleriyle kurdukları iyi ilişkiler sonucu oluşturdukları saygınlık ve yaşadıkları münzevi hayatın meydana getirdiği mistik karizma ile geniş halk kitleleri üzerinde etkili olan dini liderler olumsuz siyasi şartları itiraza, tepkiye ve isyana çevirmesini bilmişlerdir.

Gıyaseddin Keyhüsrev'in Alaaddin'in şaibeli ölümünden sonra tahta geçmesi, beylere ve komutanlara kötü davranması, Türkmenlerin yakın müttefiki olan Harezmi komutanların hapsedilmesi ve onların ülkeyi terk etmeleri gibi olumsuz iç siyasi şartlar Babailer isyanının çıkmasında etkili olmuştur. Bunun yanında Moğol tehdidinin ülkenin kapılarına dayanması, bu konuda Sultan'ın uygun siyasi tedbirleri alamaması gibi dış siyasi şartların ülkenin genel işleyişinde oluşturduğu olumsuz hava da dini liderlere isyan için uygun ortamı sağlamıştır.

Aynı şekilde Şeyh Bedreddin isyanının çıkmasında da olumsuz siyasi şartlar dini niteliğe sahip liderler tarafından kullanılmıştır. Timur'un Anadolu'ya hakim olmasıyla askerlerinin şehirlerde ve köylerde başlattığı yağma hareketleri halkı bezdirmiş ve ekonomik açıdan sıkıntıya sokmuştur. Siyasi birliğin bozulmasıyla ülkedeki ekonomik faaliyetler sekteye uğramış, halk ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma

gelmiş bunun sonucunda da toplumsal bir buhran yaşanmıştır. Şehzadelerin Timur'un yönlendirmesi ile saltanat mücadelesine tutuşmaları ülkeyi savaş alanına çevirmiş, halk büyük huzursuzluk yaşamıştır. Bunun yanında farklı bölgelerdeki dini yapıların kendine yakın şehzadeyi desteklemesi sonucu dini bütünlük bozulmuş, dini gruplar arasında ayrışmaların ve rekabetlerin doğmasına neden olmuştur. Şehzadelerin saltanat mücadelesinde ordu oluşturmak için Anadolu ve Rumeli'yi insan kaynağı olarak kullanması uzun süren savaşlarda nedeniyle halkı bıktırmış ve yormuştur. Askerlerin ihtiyacının karşılanmasın da yine bu bölgelerin insanların ekonomik birikimlerine başvurulması, savaş masraflarının giderilmesi için artı vergilerin konulması ülkede yaşayan halk üzerinde maddi ve manevi yorgunluk oluşmasına neden olmuştur. Bu olumsuz siyasi şartların oluşturduğu toplumsal ortamda karizmatik bir dini kişiliğe sahip olan Şeyh Bedreddin'in eşitlik, adil paylaşım gibi söylemleri halk nazarında yankı bulmuş geniş kitleler onun bu çağrısına cevap vererek isyan etmişlerdir.

2.1.2.11. Meşruiyet Kırıcısı Olarak

Dinin toplumsal hareketlerde meşruiyet kırıcı yönü üzerinde durmadan önce meşruiyet kavramı üzerinde durmak gerekir. Kolektif bir eylem ürünü olarak meşruiyet, sübjektif ve objektif alanlarda ortaya çıkan veya var olan bir durumun gerçekliğinin, verili bir bilgi vasıtasıyla toplum üyeleri katında geçerliliğini, izah olmuşluğunu ve haklılığını ifade eden bir mekanizma veya kurumdur. Sosyolojik anlamda meşruiyet, sosyal düzenin, rıza, sükûnet ve uzlaşma içerisinde geçerliliğinin kabul edilmesini ifade eder (Okumuş, 2005, s. 13).

Dini meşruiyetten anlaşılan ise kaynaklarını dini olandan alan meşruiyettir. Yani geçerliliğini, haklılığını, yasallığını dinden alan meşruiyettir. Dini meşruiyet oluşturmada temel dayanak din ve dini kaynaklar olup bunlar yukarda olan, aşkın olan ile ilişkilidir. Din ve dinin oluşturduğu gelenek ve değerlerden elde edilen güçle yasallaştırma, açıklama, uygun hale getirme ve geçerlilik kazandırmaya dini meşrulaştırma denir (Okumuş, 2005, s. 48).

Din veya dinden doğan gruplar siyasi otoritenin meşruiyetini kırıcı rol oynayarak toplumsal hareketleri başlatabilirler. Dinin hem siyasi hem de toplumsal olaylarda meşruiyet kazandırıcı rolü üzerinde çokça durulurken işlevselcilerin dine yükledikleri fonksiyon nedeniyle olsa gerek meşruiyet kırıcı yönünden pek

bahsedilmez. Aslında siyasi sistemler açısından meşruiyetini sorgulayacak onun varlığını tehlikeye sokacak en önemli unsur dindir. Çünkü toplumun temel kültürel sistemini düzenleyen dinin siyasi yapıyı tartışmaya açması ve onun varlığı konusunda şüpheler ortaya koyması genel değerler açısından bir çatışmanın doğmasına neden olur. Geçmişte ve hala bu günde din bir şeyin iyi ve kötü olarak nitelendirilmesinde önemli kriterler ortaya koyan, değerler belirleyen ve bu konuda zihniyet üreten temel kurumdur. Siyasi yapıların uyguladığı politikaların uygunluğu konusunda dini kurumların onayı olması o politikanın kitlelerin kabulünü sağlayıp uygulanırlılığını kolaylaştırırken, aksi bir durumda bir tavır alma, itiraz gibi direnmeler olur ve uygulamada zorluklar yaşanır. Bu durum siyasi yapının veya çıkardığı kanunların meşruluğu konusunu tartışmaya da açabilir (Uysal, 2016, s. 185).

Mevcut siyasi otorite meşruiyetini devam ettirdiği müddetçe ona tabi olan halkı, karşı kitlesel bir eyleme razı etmek mümkün değildir. Yasallığını ülkenin formel kanunlarına veya yazılı olmayan informel değerlere dayandıran siyasi otorite normal şartlarda bu niteliğini devam ettirmek ister. Bunu sorgulayacak her türlü girişimi gayri meşru kabul ederek mücadelede bir haklılık ortaya koyar. Fakat bazı toplumsal ve siyasal gelişmeler siyasi otoritenin meşruiyetini dayandırdığı etkenleri ortadan kaldırır ve ortaya bir meşruiyet krizi çıkar. Yasallığı tartışmaya açılan siyasi otoriteler değişik cephelerden saldırıya uğrar ve varlığı tehlike altına girebilir. Din siyaset kurumuna meşruiyet sağlayan en önemli kurum iken uygun şartların oluştuğu durumlarda onu tehdit eden ve meşruiyetini sorgulayan en önemli kurum haline de gelebilir.

Babailer ve Şeyh Bedreddin isyanlarında dinin ve dini liderlerin bu meşruiyet kırma konusundaki işlevlerine şahit olmaktayız. Bu isyanların çıktığı dönemdeki siyasi otoriteler varlıklarını buldukları asrın geçer değerleri üzerine inşa ederek halk nazarında ve diğer toplumsal-siyasi unsurlar karşısında meşruiyet kazanmışlardır. Görülüyor ki isyanları yöneten dini liderler geliştirdikleri söylemler ile bu meşruiyeti tartışmalı hale getirmişler ve onlara karşı kitleleri harekete geçirmişlerdir. Buradaki söylemlerin temel referansı dini unsurlar olup meşruiyetin tartışılması ve kırılması bunlar üzerine dayanmaktadır.

İbni Bibi, Selçuknamenin Babailer isyanını anlattığı bölümünde Baba İshak'ın II: Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanatını nasıl tartışmaya açtığını ve meşruiyetini

sorguladığını anlatmaktadır. Anlaşıyor ki Baba İshak bunu yaparken alelade basit metotlar kullanmıyor gayet planlı ve teşkilatlı bir şekilde çalışıyordu. O basit bir köylü, sadece hislere hitap eden Türkmen babası olmayıp aynı zamanda iyi bir propagandacı ve etkileyici bir liderdi. İbni Bibi'nin verdiği bilgiden anlıyoruz ki isyan bir anda ortaya çıkan fevri bir toplumsal hareket değildi. Babailer isyan için Alaaddin Keykubat'ın şüpheli ölümünden sonra harekete geçtikleri planlı programlı bir şekilde hazırlandıkları anlaşılıyor. Babalar Anadolu'da etkin oldukları bölgelerde kurdukları zaviyeler ile halkı Sultan aleyhine kışkırtıyorlar, onunla ilgili olumsuz propagandalar yapıyorlardı. Bu aleyhte eylemleri sadece sözde kalmıyor, müritleri aracılığıyla halkı silahlanmaya teşvik ediyorlar ve olacak bir isyan için hazırlanmalarını tembihliyorlardı. Bu propaganda çalışmaları birkaç yıl sürdü. Liderlerinin hapsedilmesi ve akabinde ölmesinden dolayı büyük bir memnuniyetsizlik içinde olan ve sultana kin besleyen Harezmliler isyan için kışkırtılacak uygun psikolojiye sahiptiler. Onların buldukları bölgelere dailer göndererek bu grup üzerinde propagandalarını yoğunlaştıran Babailer sultanın meşruiyetini tartışmaya açarak onun saltanatını yıpratıyorlardı.

Babailer, halkın dini hassasiyetlerini iyi değerlendiriyor sultanın yaşantısının dinen uygun olmadığını söyleyerek aleyhine bir atmosferin oluşmasını sağlıyorlardı. Sultan Gıyassdin'in dinin haram kıldığı davranışlar içinde olduğunu şarap içtiğini bu yönüyle günahkar biri olduğu söylemini halk içinde yayıyorlardı. O bu haliyle alemlerin Rabbi olan Allah'ın yolundan ayrılarak kendilerini yönetecek birine yakışmayan davranışlar sergiliyordu. Hatta dini açıdan ulu kişiliğe sahip olan Hülefa-i Raşidîn'in izinden ayrılp, onlara muhalif hareketler sergiliyor, dini emirlere riayet etmiyordu. Baba İshak'ın Sultanın aksine zühd ve takvadaki aşırı hassasiyeti, insanlarla olan sıcak ilişkileri, ailevi problemleri de dahil olmak üzere her konuda onlara yardımcı olması, içlerinde yaşayarak güvenlerini kazanması onun halkın gözünde belli bir saygınlık kazanmasına neden olmuştur. Bu kimliğin ortaya çıkardığı durum ona halk nazarında büyük bir dini meşruiyet kazandırmıştır (Bibi, 1996, s. 49-50).

İbni Bibi'nin verdiği bilgilerden anlıyoruz ki Babailer yukarda saydığımız dini gerekçelerle Sultan'ın siyasi meşruiyetini halkın gözünden düşürmek için büyük bir propaganda faaliyeti gerçekleştirmişlerdir. Bu faaliyetlerini belli bir program ve zaman içerisinde planlayarak uygun şartlar oluştuğunda harekete geçmişler, isyan hareketini başlatmışlardır. Dini emirlere saygı duymayan, halkın inançlarından uzak, manevi

hassasiyetleri olmayan bir sultanın devletin başında olamayacağını ve kendilerini yönetemeyeceğini söyleyen Babailer fasık ve zalim bir hükümdara isyanı mübah saymışlardır. Tamamen dini referanslar kullanılarak Sultan'ın meşruiyeti tartışılır hale getirilmiş, siyasi açıdan otoritenin dini uygulamadaki yanlışları ortaya konmuş, halkın dini duyguları harekete geçirilerek bir muhalefet ortamı hazırlanmıştır. Uygun siyasi ve toplumsal şartlar oluşunca da fiziki açıdan uygun olan müritler bahsettiğimiz fikri yönlendirmeye kitlesel toplumsal harekete hazır hale gelmişlerdir. Baba İshak'ın dini meşruiyeti Sultanın siyasi meşruiyetinin önüne geçmiş ve onun meşruiyetini kırarak siyasi durumunu tartışılır hale getirmiştir. Ülkedeki fesatın kökünü kazımak ve insanların halini düzeltmek için devlete karşı isyan etmek meşru görülürken, kendilerine karşı çıkıp da yanlarında olmayanların öldürülmesi, kanlarının ve mallarının mübah olması dini bir neden üzerine inşa edilmiştir.

Dinin ya da dini olan şeylerin siyasi alanda meşruiyet kırıcı olarak kullanılıp kitlelerin yöneticilere karşı nasıl harekete geçirildiğini Şeyh Bedreddin isyanında da görmekteyiz. İdris-î Bitlisî, Heşt Bihişt adlı tarih kitabında konuyu anlatırken Şeyh'in sahip olduğu ilmî seviyeden mübalağalı şekilde bahseder. İlmi birikimi ve Rumeli bölgesindeki siyasi ve dini etkisiyle Çelebi Mehmet'in yeni sağlamaya çalıştığı siyasi otoritesini tartışmalı hale getirerek onun meşruiyetini sorgular.

Bitlisî, onun ilmi seviyesi ve ulaştığı makam hakkında şu cümleleri kullanmaktadır:

Ulema ve kadılar zümresinden olan Simavnaoğlu Şeyh Bedreddin Mahmud şeri ilimlerde ve akli ilimlerde yüksek seviyeye sahip ender kişilerden biriydi. Zahiri ilimlerdeki derinliğiyle beraber ehli halin yolunda ve makamlarında da söz sahibi ve meşhur olan bir alimdi. Sözleri ve davranışlarıyla olağanüstü haller sergileyerek halk nazarında meşhur olmuştu. Onun yazmış olduğu kitaplar Rum alimleri nezdinde meşhur idi. Hanefi fıkhının fûruna dair olan ve içtihat meselelerini ele alan "Cami'ül Fusuleyn" adlı eseri özellikleri itibariyle pek değerlidir. Çelebi Musa onu dini ilimlerdeki derinliği ve ehli yakın yanındaki konumundan dolayı kadı askerlik ve sadarat makamına memur etti ve mecbur tuttu (Bitlisi, 2008, s. 276).

Çelebi Mehmet, Musa Çelebi'yi mağlup edince onu faziletine ve hocalığına saygı nedeniyle İznik'e gönderdi. Burada dini ilimleri öğretmek, dini hakikatleri yaymak, kendilerini geliştirmek isteyenleri irşat etmek ve hidayete erdirmek, nefisleri delalet yollarından korumak için görevlendirildi. Fakat yaratılışı dürüstlüğe ve keşif ehli

olmaya yatkın idi. Zamanının çoğunu riyazat ve mücehadata ayırdığı için insanlar arasında keşif ve kerametiyle meşhur oldu. Kendisi kamil bir mürşidin rehberliğinden yoksun olduğu için şeklen yapmış olduğu bu ibadet ve itaat onu İblis gibi kibirli yaptı yoldan çıkardı. Bitlisi Şeyhin zahiri ve batını ilimlerdeki mertebesini bu cümlelerle ifade ettikten sonra Börklüce Mustafa'nın Aydın ilindeki isyanını ve Torlak Kemal'in ayaklanmasını anlatır. Şeyh, onların harekete geçmesiyle İznik'ten kaçır ve değişik yollardan Musa Çelebi'nin siyasi hakimiyetinin olduğu Deliorman bölgesine gider. Burası onun kadı askerlik yaptığı dönemde tımar ve değişik görevler dağıttığı kişilerin yoğun olarak bulunduğu bir bölge olup aynı zamanda onun dini etkisinin ve saygınlığının da sürdüğü yerdir (Bitlisi, 2008, s. 276-278).

Şeyh Bedreddin, Börklüce ve Torlak'ın başlattığı isyanlarla eş zamanlı olarak harekete geçer. Etrafına toplanan insanlara Çelebi Mehmet'in elinde bulunan saltanatna kendisinin geçeceğini söyleyerek onun meşruiyetini tartışmalı hale getirir. Aynı zamanda onlara makam mevki ve toprak vereceğini vaat ederek mevcut siyasi otoriteyi tanımadığını ilan eder. Mevcut yönetimin sahip olduğu kanunları ortadan kaldıracığını ve onların sahip olduğu mezhebi iptal edeceğini söyleyerek Osmanlıların devletlerini üzerine kurdukları yasaları ve dini referansları tanımadığını ilan eder. Bitlisi Şeyhin dini etkisini kullanarak siyaseti nasıl etkilediğini ve yöneticilerin meşruiyetini tartışmalı hale getirerek nasıl fitne çıkardığını şöyle ifade eder:

“Din ve mülk fitnesi yekdiğerine karıştı. Fitnecû her tarafı birbirine karıştırdı” (Gölpınarlı, 1966, s. XXII).

Şeyh Bedreddin; yukarıda bahsettiğimiz etkileyici dini kişiliği, zahiri ilimlerdeki derinliği ve batını ilimlerdeki enginliğiyle Çelebi Mehmet'in siyasi meşruiyetini sorgulayacak yeterliliği kendinde bulmuştur. Bu sorgulama sadece bir iddiadan ibaret kalmamış kendisinin ve halifelerinin topladığı kalabalıklarla da bunu eylem alanında göstermiştir. Hatta onunda ötesinde saltanat mücadelesinde diğer şehzadelerin ordularını mağlup edip iktidarı ele geçiren düzenli orduya karşı sıradan insanlardan oluşan müritlerini savaşmaya ikna etmiştir. Bu onun çevresindeki insanları Osmanlı'nın siyasi iktidarını devirmek için etkileyip kendisinin tanımadığı meşruiyeti insanlara da kabul ettirdiğini göstermektedir.

Osmanlı'nın ve Çelebi Mehmet'in meşruiyetini tartışılır hale getirme konusunda Şeyh Bedreddin sadece dini argümanları kullanmamıştır. O, kendisinin Selçuklu sülalesinden geldiğini iddia ederek Rumeli ve Anadolu'da hak iddia etmiş, kendisini Selçuklu devletinin mirasçısı olarak göstermiştir. Bu söylemiyle ülkedeki siyasi kaostan yararlanmak istemiştir. Özellikle Osmanoğulları'nın kendi aralarında yapmış oldukları saltana mücadelesinden dolayı mağdur olan, ülkedeki kargaşadan şikayet eden halkı bu iddiasıyla kendi etrafında toplamaya çalışmış olmalıdır (Balivet, 2000, s. 35-38).

2.1.2.12. Genel Söylem Kaynağı olarak

Eşitsizlik ve adaletsizlik gibi uygulamalara karşı kitlesel hareketleri ifade eden toplumsal hareketler kalabalıkları harekete geçirmek için karşı söylemler geliştirirler. Hareketin amaç ve ideallerini ortaya koyan bu tip söylemler itiraz edilen konunun daha iyi anlaşılmasına yardım ederken, insanların tepkilerinin de belli bir düzeyde sistematik olarak gösterilmesini sağlarlar. Söylemler savunulan konu hakkında güçlü inanç öğelerini dile getirir ve aynı zamanda karşıdaki yapının zaaflarını ve yanlışlarını ortaya koyar. Geliştirilen söylemler ile kitle ortak hedefe doğru kanalize edilirken ortak bir eylemin ve düşüncenin doğmasını sağlar.

Toplumsal hareketlerin ortaya çıkış sebebi olan olaylar daha çok toplum içinde uygulanan insanların vicdanlarını rahatsız eden sosyal konulardır (Tilly, 2008, s. 16). Genel olarak tüm fertlere yada toplumun içinde bir gruba karşı yapılan haksızlıklar, adaletsizlikler itirazlara, protestolara ve isyanlara sebep olur. Var oluş nedeni bu tip sosyal olumsuzlukları ortadan kaldırmak olan din bu tür toplumsal hareketlerle özdeşleşirler. Toplumsal hareketi başlatanlar dinde var olan eşitlik ve adalet gibi öğretileri ve değerleri kendi hareketlerini güçlendirmek için kullanırlar. Dinin temel metinlerinde var olan bu yöndeki söylemler toplumsal hareketi başlatan ve organize eden liderler tarafından alınır ve yaygın olarak kullanılır. Bu, o toplumsal harekete kültürel anlamda destek sağlarken kitlelerin alışık olduğu söylemlerin kullanılmasıyla hareket daha geniş alana yayılır ve daha geniş halk kitlelerinden destek görür (Günay, 2000, s. 440).

Din, toplumsal hareketin haklılığını ortaya koyacak söylemler geliştirmek suretiyle o toplumsal hareketin toplumsal kabulünü sağlama ve alanını genişletme gibi fırsatlar ortaya çıkarabilir. Ortaya konulan söylemin dini referansa dayanması toplum

tarafından daha kolay kabul edilmesine ve hareketin haklılığının kültürel olarak sağlanmasına yardımcı olur. Toplumların zihinlerinde oluşan din kaynaklı kültürel kodlar iyi araştırılıp yakinen tetkik edilir ve toplumsal hareketin amacına uygun şekilde söyleme çevrilirse hareket amacını daha kolay şekilde topluma aktarır ve kabulünün sağlanması konusunda da avantaj elde etmiş olur. Toplumun kültürel değerlerine ve inançlarına uygun olan, ona yabancı görünmeyen düşüncelerin dinin desteklediği en azından muhalif olmadığı durumlarda kendine taraftar bulma konusunda zorlanmayacağı açıktır. Pek çok toplumsal hareket, dini öğretileri kendi amaçlarını gerçekleştirmek için kullanmışlar, hareketlerinin toplumsal kabul görmesi için referans olarak göstermişlerdir (Uysal, 2016, s. 185-186).

Örnekleme yaptığımız Babailer İsyanında hareketi yöneten liderler dini temelli değerler içeren söylemleri kullanarak isyana sebep olan mevcut rahatsızlıkları dile getirmişlerdir. Kendilerinin taşıdıkları dini kimlik nedeniyle bu tür söylemleri kullanma konusunda herhangi bir zorluk çekmeyen liderler, önderi oldukları dini grubu ve halkı ürettikleri söylemler ile daha kolay etkilemişler, amaçlarına uygun olarak daha etkili sevk ve idare etmişlerdir. Bu söylemler halkın üzerinde çok güçlü etkiler yapmış olmalı ki on binleri ifade eden kalabalıklar toplanmış ve çetin Anadolu coğrafyasında bir şehirden başka bir şehre bir bölgeden başka bir bölgeye kitlesel olarak hareket etmişlerdir.

Babailer isyanı öncesinde Baba İlyas'ın II. Gıyaseddin'in idaresine karşı çok geniş yoğun faaliyetler yürüttüğü görülmektedir. Sultanın başa geçmesindeki şaibeli durumdan itibaren bu menfi propagandanın ve ona karşı söylem geliştirmenin başladığını söyleyebiliriz. Baba İlyas, siyasi iktidara karşı başlatacağı hareketi için ülkenin pek çok yerine dailer gönderdiği, ürettiği söylemleri ve sloganları bu dailer vasıtasıyla etkin olduğu tüm bölgelere yaydığı, geniş kitleleri etkilediği görülmektedir. O sahip olduğu dini liderliğin kendisine tanıdığı etkileme gücü ile etrafında ilahi bir kurtarıcı kimliği oluşturmuş, bu yönü ile ürettiği söylemler daha etkileyici hala gelmiştir. Ülkede meydana gelen toplumsal, siyasal, ekonomik gelişmelerden ayrıntılı bir şekilde haberdar olan Baba İlyas planladığı hedeflerine ulaşmada olumsuz şartları kendi amaçlarına uygun olarak kullanmasını bildi (Turan, 1980, s. 103).

Babailerin rahatsızlıklarını dile getirirken en çok kullandıkları söylemler Selçuklu hükümetinin şeriata aykırı hareket ettiği, devletin halka iyi davranmayıp haksızlıklar yaptığı, devlet yöneticilerinin kanunlara ve şeriata uygun davranmadıkları gibi söylemlerdi. Siyasilere karşı bu olumsuz söylemleri propaganda olarak kullanırken kendisinin sahip olduğu üstün manevi özellikleri propagandacıları vasıtasıyla halk arasında yayıyor toplumu etkileme gücünü kullanıyordu. Kendisinin gayb aleminden gelen ilahi bir emirle görevlendirildiğini ortada bulunan bu haksızlıkları ve adaletsizlikleri bu sıfatıyla ortadan kaldıracağını iddia ederek halkın umutlarını canlandıracak söylemler geliştiriyordu (Abdizade, 2007, s. 227).

İsyana daha çok kişinin katılmasını sağlamak için elde edilecek ganimetlerin eşit şekilde dağıtılacağı söylemi de halk arasında yayılıyordu. Bununla siyasal olmasa da ekonomik amaç edinen kitlelerin isyana katılması amaçlanıyordu. Bizim daha önce değindiğimiz mübah kılma söylemi de propagandalarda etkin olarak kullanılıyordu. İsyana katılmayanların canının ve malının mübah olduğu söylemi halk üzerinde korkunun oluşmasını sağlıyor, böylece katılmayacak olanlar veya tereddüt içinde olanlar ikna ediliyordu (Köprülü, 1991, s. 48).

Babailerin alandaki etkilerinin ve propaganda kabiliyetinin çok güçlü olduğu görülmektedir. Oluşturdukları zaviye ağı ve kendisine yakın diğer dini gruplardan aldığı lojistik ve propaganda desteği onların söylem alanlarını genişletiyor etkin bir iletişim ağı kurmalarını sağlıyordu. İsyanın ne zaman ve ne şekilde başlayacağına dair ince ayrıntıların gizlice taraftarlarına ulaştırılması ve o zaman geldiğinde harekete geçilmesi bu konudaki başarılarının seviyesini göstermektedir. Orta çağ Anadolu'sunda iletişim imkanlarının ne seviyede olduğu düşünüldüğünde onların ulaştığı başarı durumu daha iyi anlaşılmaktadır (Ocak, 2017, s. 140).

Babailerle beraber Türkmen kitleleri arasında yaygın olarak bulunan, etkin şekilde faaliyetler yürüten Kalenderi ve Haydari şeyhleri de onların propaganda alanlarının geniş ve etkin olmasını sağlamışlardır. Öyle görülüyor ki bu dini gruplar sahip oldukları ve yaydıkları fikirler itibariyle birbirlerine yakındılar. Aynı zamanda faaliyet gösterdikleri kitlenin ve coğrafyanın yakın veya aynı olması sebebiyle birbirlerinden etkileniyorlardı. Bunun yanında şikâyetçi oldukları toplumsal, ekonomik ve siyasi şartlar aynılık gösterdiği için ortak hedef ve idealleri paylaşıyorlardı. Babailer

kendilerinden başka bu özelliklere sahip başka dini grupların varlığından faydalanarak söylem ve propaganda etkilerini daha geniş alanlara yaymasını bilmişlerdir (Köprülü, 1996, s. 51-52).

Babailerin halkı harekete geçirecek etkin söylemler üretmeleri ve uygun propaganda araçlarını geliştirmeleri neticesinde geniş bir coğrafyada büyük bir toplumsal hareket başlattıklarını görmekteyiz. Aynı şekilde amaçlarına ulaşmak için diğer dini gruplarla olan ilişkilerini kullanmaları ve mensup oldukları Türkmen zümrelerini hangi söylemlerle etkileyeceklerini bilmeleri onların iletişim kabiliyetlerinin gücünü ortaya koymaktadır.

Şeyh Bedreddin'in başlattığı toplumsal harekette ürettiği söylemler ve kullandığı propaganda metotlarına gelince, onun bulunduğu coğrafyanın ve dönemin şartlarına göre farklılık gösteren temaları kullandığı görmekteyiz. Özellikle isyanın Anadolu'daki kısmını organize eden ve gerçekleştiren Börklüce Mustafa bulunduğu bölgedeki farklı dini gruplarla olan ilişkileri nedeniyle bu grupların desteğini almak için özgün bir söylem içerisine girdiğini görmekteyiz. Börklüce Hıristiyan ve Yahudi dinlerine mensup bölge insanı ile yakın ilişki içerisinde olup onlarla sıcak ilişkiler geliştiği anlaşılmaktadır.

Bizans tarihçisi Dukas'ın yukardaki bilgileri destekleyecek şekilde verdiği bilgilerden anlaşılıyor ki Börklüce, sadece bölgedeki Türkmenlere kendi inançlarını ve söylemlerini anlatmıyordu. Aydın ilinin Karaburun bölgesinde yaşayan Börklüce bu yerleşim yerinin karşısında bulunan Sakız adasıyla yakın ilişki içindeydi. Buradaki Türkleri kendisine inandırmak için yaptığı propagandalarda dikkat çeken en önemli söylemi herkesin eşitliği ve malların ortak olduğu sözü idi. O şöyle diyordu:

“Ben senin emlakine tasarruf edebildiğim gibi sen de benim emlakime aynı suretle tasarruf edebilirsin.” (Ocak, 2013, s. 200-201).

Bir nevi sosyalist görüş açısını ifade eden bu söylem onun etrafında pek çok köylünün toplanmasına neden olmuştur.

Bölgedeki dini coğrafya nedeniyle Hıristiyanlarla sürekli iletişim içerisinde olan Türkmenler, kendilerinden farklı inanç yapılarıyla da iletişim içerisinde bulunuyorlar onlarla sosyal, kültürel ve ekonomik ilişki kuruyorlardı. Börklüce propagandasına temel teşkil eden yukardaki söylemi ile bölgedeki Türkmenler arasında

başarılı olunca çalışmalarını Hıristiyanlar üzerine yoğunlaştırdı ve onların desteğini sağlamak için propagandasına temel teşkil edecek farklı söylemler geliştirdi. Bu bağlamda en dikkat çeken söylemi Hıristiyanların da Müslümanlar gibi Allah'a inandıkları sözüdür. O bu konuda karşılaştığı Hıristiyanlara şunu söylüyordu:

“Hıristiyanların Allaha mu'tekid bulunduğunu inkâr eden her Türk, bizzat kendi dinsizdir.” (Dukas, 2008, s. 99-100)

Bu söylem sadece kendisinin düşüncesi olmayıp etrafında bulunan müritleri de Hıristiyanlarla bir araya geldiklerinde onlarla dostane ilişkiler kuruyorlar ve bu söylemi paylaşıyorlardı. Hatta onların Hıristiyanlara karşı olan sevgisi ve hürmeti o kadar dikkat çekiciydi ve aşırıydı ki onları Cenab-ı Hak göndermiş gibi davranıyorlardı.

Börklüce, Sakız adasının yöneticilerine ve dini liderlerine her gün adamlar gönderiyor, Hıristiyan dininin inançlarıyla uyum içinde olmayan kişilerin kesinlikle kurtuluşa eremeyeceklerini ve feyze ulaşamayacaklarını söylüyordu. Hatta Yunan adalarında bulunan keşişlere kendi adamlarını göndererek onlarla ilişki kuruyor onları söylemleriyle etkilemeye çalışıyordu. Gönderdiği adamlarından birisi Sisam adasındaki bir keşişe aralarındaki yakınlığı şu cümlelerle ifade eder:

“Ben de senin gibi riyâzat ve i'tikâf hayâtı yaşıyorum. Senin taabbüd ettiğin aynı Allaha ibâdet ediyorum. Geceleri gürültü etmeksizin denizin dalgalarını aşarak dâima senin yanında bulunuyorum.” (Dukas, 2008, s. 99-100)

Dukas, keşişin bu söylenenlere inandığını ve kendisini ziyaret edenlere anlattığını hayret içerisinde ifade eder (Gölpınarlı, 1966, s. XI-XII).

Börklüce Mustafa'nın söylemlerinin Şeyh Bedreddin'i bağlamayacağı ve onun böyle bir söylem içinde bulunmadığı araştırmacılar tarafından özellikle vurgulanmıştır. Müfid Yüksel, bu iki şahsın söylemlerini ve hatta hareketlerini birbirinden ayırmak için özel çaba harcamaktadır. Herhalde Şeyh Bedreddin gibi entelektüel, alim ve mutasavvıf bir şahsiyetin Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal gibi şahsiyetlerle fikren ve eylem olarak bir arada olamayacağını düşünmektedir. Aynı zamanda çağımızda Şeyh'e yönelik ideolojik yaklaşımların ve sahiplenmelerin ortaya çıkardığı rahatsızlıklar böyle bir savunma geliştirilmesine sebebiyet vermiş olmalıdır. Özellikle Nazım Hikmet'in şeyhin düşüncelerini Börklüce'nin ibahiyeci görüşlerine dayandırarak açıklamaya

çalışması ve ona günümüzde bir rol biçmesi bu tür retçi düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Yüksel, 2010, s. 82-91).

Tarihçiler, Şeyhin kethüdası olan Börklüce'nin başlattığı isyanı Şeyh Bedreddin isyanının bir parçası sayıp onunla birlikte vermektedirler. Belki söylem konusunda bir yakınlaşma olmasa da isyan konusunda iki şahsiyeti de bir arada zikrederler ve gerek Torlak'ın gerekse Börklüce'nin şeyh adına isyan ettiğini söylerler. Hatta Şeyh Rumeli de isyanı başlattığında Anadolu'daki isyanları benimseyerek kendi adına isyan etiklerini söylemektedir (Bitlisi, 2008, s. 277).

Şeyh Bedreddin'i söylem olarak Börklüce'den ayrı düşüsek de eylem açısından ortak yönlerinin olduğu ve isyanlar konusunda ortak hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Söylem açısından aynı şeyleri paylaşmadıklarını kabul edersek peki Şeyh, Rumeli'nde başlattığı isyanında kitleleri harekete geçirme adına ne tür söylemler kullanmıştır?

Hadidî manzum olarak yazdığı Tevarih-i Al-i Osman adlı eserinde Şeyh'in nasıl bir propaganda içinde olduğunu ve etrafına halkı toplamak için hangi söylemleri kullandığını şu beyitlerle anlatmaktadır:

Salup hayli âdemi sûfilerinden

Ki halkı azduralar dinlerinden

Şeyâfîn gibi tağıldı ol ile

Elinde her biri bir nâme ile

Demiş ma'zul tımar erlerine

Dahi subaşı sancak beglerine

Ki bana saltanat oldu mukarrer

Hurûc ittüm cihân oldu musahhar

Gelün sancag u tımar isteyenler

Subaşılık ya kâdılık diyenler

Gelüp cem' oldılar bir nice bed-baht

Velâdür bu, bunundur dediler taht (Hadidî, 1991, s. 152)

Yukarda verilen bilgilerden Şeyhin bölgede ciddi bir teşkilat ağı olduğunu ve bu yapıyı fonksiyonel bir şekilde söylemlerini çevreye yaymak için kullandığını anlıyoruz. Çevredeki halkı etkilemek ve isyan hareketine katılmalarını sağlamak için belgeler hazırlamış ve bunları müritleri vasıtasıyla bölgedeki yerleşim yerlerine göndermiştir. Muhtemelen bu belgelerde şeyhin rahatsızlık duyduğu toplumsal, siyasal ve ekonomik sorunlar anlatılıyor ve bu sorunları kendisinin çözeceği iddia ediliyordu. Gönderilen müritlerin şeytana benzetilmesinden onların iyi yetiştirilmiş ikna kabiliyetleri yüksek ve zeki propagandacılar (dai) oldukları da anlaşılmaktadır.

Şehzade Mehmet'in saltanat mücadelesini kazanıp Çelebi Musa'yı öldürmesinden sonra etrafından dağılan taraftarlarını tekrar bir araya getirmek için Şeyh'in propagandalar yaptığı ve çalışma içine girdiği anlaşılmaktadır. Onun Musa'nın yakın adamı olduğu düşünüldüğünde ve tımarların çoğunu kendisinin verdiği göz önüne alındığında bu insanlar üzerinde ciddi bir saygınlığının olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede bulunan azledilmiş tımar sahipleri, Çelebi Mehmet'in merkezi yönetimine muhalif olan subaşılar ve sancak beyleri gelişen siyasi olaylardan hoşnut olmadıkları için söylemlerini bunlar üzerinde yoğunlaştırdı. Onlara mevcut siyasi iradeyi tanımadığı ve kendisinin saltanatı ele geçirmek için hareket ettiği haberlerini gönderip isyana destek vermelerini ve yanında yer almalarını söyledi. Dünya saltanatının kendisine verildiğini iddia eden Şeyh, bir sultan gibi hareket ederek etrafında toplanacak olanlara subaşılık ve kadılık görevi vereceği vaadinde bulundu. Bu söylemlerle başlatacağı hareketi güçlendireceğini düşünen şeyh, kalkıştığı isyanında bu şekilde başarıya ulaşacağını umuyordu (Aşıkpaşazade, 2013, s. 170).

Şeyhin vaat ettiği şeyler hedeflediği kitle üzerinde etkili olmuş olacak ki etrafında ciddi bir kalabalık toplandı. Sadece eski kaybettiklerini elde etmeyi umanlar,

makam ve mevki peşinde koşanlar değil Onun manevi kişiliğinden samimi olarak inanan kitlelerde etrafında toplanıp isyana destek verdiler. Şeyh olması nedeniyle saltanatı ele geçirme hakkı olduğu söylemi propaganda malzemesi olarak kullanılıp ona inanan kitleler harekete geçirildi. Zahirî ilimlerde ulaştığı ilmi seviye, Edirne’de iken yaşadığı münzevi hayat ona bölgedeki insanlar nazarında büyük bir saygınlık kazandırdığı için halkı kendi tarafına çekme konusunda fazla bir zorluk çekmediği anlaşılmaktadır.

2.1.2.13. Değer Kaynağı Olarak

Toplumsal bütünlüğün ayrılmaz bir yönünü oluşturan değerler, fertlerin düşünce, tutum, davranış ve yapıtlarında bir ölçü aracı olarak ortaya çıkarlar. Toplumların yaşamında olaylar değerlere göre algılanır ve diğerleriyle karşılaştırılarak doğruluğu ve yanlışlığı ortaya konur. Bir grup, toplum ve kültür içinde yaşayan bireyler bunların oluşturduğu değerleri benimseyerek onları seçimlerinde ve yargılarında bir ölçü aleti olarak kullanırlar. Bu onlara daha güzeli, daha iyiyi, daha doğruyu, daha uygun olanı, daha adili gibi genel yargılara sağlıklı ulaşmasına rehberlik eder. Ahlakın, dinin, örf ve adetlerin oluşturduğu değerler büyük ölçüde fertlerin tutum ve davranışlarını oluştururlar.

Toplumlar kendilerince oluşturdukları iyi ve kötü, güzel ve çirkin, hoş olan olmayan, yaşamının amacı ve ne uğruna hayatın feda edileceği gibi değerleri vardır. Bu değerler toplumsallaşma süreci içerisinde yeni nesillere ussal bir kanıt ihtiyacı duyulmaksızın aktarılır ve bunlara uygun nasıl davranılacağı öğretilir. Toplum ferdin iyi ve kötüyü anlamasını değil içselleştirmesini, hissetmesini ister. Bireyin üzerinde yüce bir toplumsal varlık olarak değer, kendini doğal ve mutlak bir gerçeklik olarak kabul ettirir (Tolan, 1983, s. 232).

Değer ile ilgili değerlendirmelerden ve yapılan tanımlardan genel olarak şu sonuçlara ulaşılmaktadır; bir inanç durumu, ait olunması arzu edilen, genel kabul gören durum, belirli durumları almaya yönelik olma, insanların ve insanların davranış seçimine veya gelişimine rehberlik etme. Bununla beraber değerlerin, yaşam biçimleri arasındaki tercihler ya da insanın dünyadaki konumuyla ilgili temel hipotezler biçiminde kavramlaştırılması; kimi zaman kişinin kendini değerlendirmesi, seçim yapması, kendini bir şeye adanması şeklinde kullanması, kimi zamanda değerler sistemi

anlamına gelen sözcüklerle ifade edilerek bir çeşit ortak dünya görüşüne gönderme yapmak için kullanılması söz konusu olmuştur (Yavuz, 2012, s. 52).

Değerlerin ne tür işlevleri vardır sorusuna cevap vermeden önce değerlerin amacının ne olduğunu ortaya koymak konuyu daha iyi açıklamaya yardımcı olacaktır. Bunun içinde değer teriminin içerdiği anlamlardan yararlanmak gerekir. Bu bağlamda değer ile ilgili şunları söylemek mümkündür; değerler kavramsal olarak bilinirler, coşkusal olarak yaşatılırlar, ortaklaşa paylaşılırlar, ciddiye alınırlar ve rasyonelleştirme normu olarak kullanılırlar. Değerler toplumsal eylemin ve düşüncenin hedefi veya nesnesi değildir. Aranılan şeyin kendisi olmamakla beraber aranılan şeyi önemli kılar ve değerli hale getirirler. Değerler, hedef ve nesnelerin yolunu işaret eden normlar ve ölçütler olarak kullanılırlar.

Toplumsal değerler tutumları ve davranışları belirlediği için toplumsal sonuçların ortaya çıkmasına neden olur. Toplumda belli fonksiyonlar yerine getiren değerler etkileri açısından toplumsal sonuçlara yol açarlar. İşte bunlar toplumsal değerlerin işlevleri olarak adlandırılabilir. Toplumsal değerlerin işlevlerini Fichter şöyle sıralamaktadır (Fitchter, 1996, s. 150).

- 1- Değerler, kişilerin ve toplumsal yapıların niteliğinin belirlenmesinde hazır bir araç olarak kullanılırlar. Ferdin çevresindekiler tarafından değerlendirilmesine ve yerinin belirlenmesine yardımcı olur. Toplumsal sınıfların şekillenmesini ve meşruiyet kazanmasını sağlar.
- 2- Değerler; yararlı, arzulanır, önemli olarak görülen maddi kültürel nesnelere üzerinde kişilerin odaklanmasını sağlarlar. Birey ve grup için her zaman en iyi olmayan bir nesne toplumsal olarak değerli görülmesi nedeniyle elde edilme konusunda çaba gösterilmesine yol açar.
- 3- Toplumlarda ideal düşünme ve davranma yolları, değerler tarafından belirlenir. Toplumsal olarak onaylanan ve kabul edilen davranışın bir nevi fotoğrafı çekilerek topluma ve fertlere servis edilir. Bu şekilde fertler ve toplumsal yapılar hareket ve düşüncelerini en iyi ne şekilde ortaya koyabileceklerini kavrayabilirler. Böylece topluma uyumlu fertler ve yapılar ortaya çıkar.

- 4- Değerler, fertlerin toplumsal rollerini seçmesine ve gerçekleştirmesine yardımcı olurlar. İlişği oluşturup cesaret vererek fertlerde çeşitli rollerin gerçekliklerinin ve beklentilerinin bir takım değerli hedefler doğrultusunda işlemekte olduğunu kavramış olurlar.
- 5- Değerler, toplumsal kontrol sağlayarak baskı aracı olarak da işlev görürler. Kişileri toplumsal kabullere ve törelere uymaya yöneltir, genel kabulleri yapma konusunda cesaretlendirir. Değerler toplum tarafından onaylanmayan davranışların yapılmasını engelleyerek bir düzen sağlarlar. Yasaklanmış davranışların neler olduğunu ortaya koyarak toplumsal kaosa izin vermezler. Utanma ve suçluluk gibi toplumsal ihlallerden ortaya çıkan davranışların kolaylıkla tanınmasını ve anlaşılmasını sağlarlar.
- 6- Değerler, dayanışma araçları olarak işlev görürler. Toplum bilimcilerinin savunduğu görüşlerden biri de yüksek düzeyde bazı değerleri paylaşmak amacıyla fertler gruplar oluştururlar. Aynı idealleri paylaşan insanlar birbirlerine yaklaşıp bir dayanışma grubu meydana getirirler. Ortak değerler toplumsal dayanışmayı sağlayan ve sürekli kılan en önemli faktörlerden biridir.

Değerler, toplumsal bir sistem içerisinde yer alan insanların tavır alışları yani tutumlarını belirler. İçinde bulunan toplumsal yapı tarafından oluşturulan değerlere göre tutum geliştirmek insanın tavrının, yaklaşımının toplumla uyum içerisinde olup olmadığını belirler. Toplumsal değerlere aykırı davranış geliştirmek uyumsuz davranış olarak kabul edilir ve yadsınır. Bu durum düzeltilmez ve davranışlar değerlere uygun hale getirilmezse fertler toplumla bir çatışma içerisine girer. Böyle bir durum düzensizlik ve sapma olarak algılanır ki ferdin kendini toplumdan soyutlamasına veya toplum tarafından dışlanmasına neden olur.

“Tutum; insanın kendine veya çevresindeki varlıklara, soyut somut her şeye karşı deneyim ve bilgilerine dayanarak organize ettiği bilişsel, duygusal ve davranışsal bir bütünlük içerisinde bir tepki ön eğilimdir” (Güney, 2009, s. 122).

Yukarıda verilen tariftten de anlaşıldığı üzere tutum kendimize ve çevremizde olan tüm varlıklara karşı bir tavır alış ve davranış geliştirmeyi ifade etmektedir. Bu tavır alış hayat içerisinde elde edilen deneyim ve bilgilerle yakın ilişki içerisinde olup onların yönlendirmesiyle gerçekleşir. İnsanın toplum içerisinde yaşayarak elde ettiği tecrübi bilgi değerlerin somut olarak elde edilmesini gösterirken geçirdiği eğitim öğretim tecrübesiyle de bilişsel yolla değer kazanımını gösterir. Özellikle aile, okul, din, sosyal hayat gibi toplumsallaşmayı sağlayan kurumlar değerlerin aktarımında önemli rol oynayarak fertlerin tutumlarının oluşmasına yardımcı olurlar. Tutumların en önemli öne çıkan özelliklerinden birisi de bilişsel, duygusal, davranışsal bir bütünlük içerisinde gerçekleşmesidir. Yani bu süreçlerin belli bir sırayla uyum içerisinde birbirlerini tamamlayarak gerçekleşmesi beklenir

Dinlerin özellikle yüksek dinlerin dinin özü dışında, hayatın bütün toplumsal olayları hakkında ortaya konulan hükümlerle, dünya ile ilgili bütün önemli konularla alakalı geliştirilen tavır ve tutumlar toplamından meydana gelen gayet çeşitli bir içeriği bulunmaktadır. Bu bağlamdan olmak üzere her din, kendinin geliştirdiği belli bir ruh ve zihniyeti vaazetmektedir. Dine iman eden tüm müminler tarafından tamamen bilinçli veya az ya da çok bilinçli şekilde paylaşılan bu zihniyet onların hayatlarında önemli etkiler yapar. Her din kendi mensuplarınca benimsenen ve paylaşılan karakteristik bir tutumu, bir dünya görüşünü ve bir hayat anlayışını beraberinde getirir. Bunu başka şöyle ifade edebiliriz: Din, bağlılarının dünyayı özel bir gözlükle görmelerini sağlayan ve bu şekil altında insan davranışlarını etkileyen metafizik bir dünya görüşü ve hayat anlayışı sağlar (Günay, 2000, s. 230-231).

Değer oluşturma açısından pek çok olgudan bahsetmek mümkünse de din bu olguların en önemlisi olup ilk önce bahsedilecek olanlardandır. Çünkü din toplumun devamı konusundaki temel olgulardan biri olup her alanda olduğu gibi değerlerin oluşumu konusunda da önemli fonksiyonlar üstlenen temel kurumlarından biridir. Dinin teorik kitabî yönünün değerlerin oluşumunda ve şekillenmesinde belli bir rolü olmakla beraber geniş kitlelere ulaşan sade ve gündelik telkinlerin daha etkin olduğu görülmektedir. Dinin bu öz ve sade söylemleri ve onun oluşturduğu basit ve etken telkinleri, değerlerin daha büyük kitlelerce benimsenmesinde ve geniş coğrafyalara yayılarak ortak bir zihniyet oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Tarih boyunca aile ilişkilerinden yakın ve uzaktaki topluluklara, siyasete, sanat değerlerine kadar bütün

yaşam sistemine damgasını vurmuş; kiminde başarılı olmuş kiminde başarısız fakat her zaman fonksiyonel bir görev üstlenmiş olan dinin değerlerin oluşumunda pasif olması beklenemezdi (Ülgener, 2006, s. 8).

Toplumsal hareketlerin özel bir türünü oluşturan dini hareketler kolektif davranışların temel özellikleriyle ele alınıp incelendiğinde bu davranışların sahip olduğu temel nitelikleri onlarda görmek mümkün olacaktır. Kolektif davranışlar, motivasyon kaynağı olan güdüler ile ilişkili olup bu güdülerin oluşumunda psikolojik ve sosyal psikolojik olarak güdülenme olgu ve süreçlerinin önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Güdülenme olgusu ve olgunun oluşması sürecinde inançlar, normlar ve değerler önemli bir rol oynarlar. Bu bağlamda denilebilir ki kolektif davranışlar büyük ölçüde inanç ve norm ve değer yönelimlidirler. Toplumsal normlar, inançlar, ve değerler toplumun diniyle yakından ilişkili olup birbirleriyle neden sonuç ilişkisiyle bağlıdırlar. Bunu daha doğru bir ifadeyle söylemek gerekirse, din toplumdaki inançlar, değerler ve normların en önemli kaynağını oluşturur ve onların temel üreticisidir. Kolektif davranış biçimlerinden olan toplumsal hareketlerin bir yönünü teşkil eden dini hareketler inanç, değer ve norm yönelimli olmakla karakterize edilmektedir. İnançlar, değerler, ve normlar mitler, dogmalar, ve ideolojilerle ilişkili olduklarına göre ve bazen de bunların şekline girebildiklerine göre dini kaynaklı hareketlerin duruma göre bu kavramlar ve onların kapsadığı şeylerle karakterize oldukları görülebilir (Günay, 2000, s. 440).

Toplumsal hareketlere değer kaynağı olma açısından dinin önemli bir rolünün olduğu yukarıda verilen dini kaynaklı hareketlerin temel özelliklerinde daha iyi görülmektedir. Kitle hareketlerinde temel motivasyon kaynağı olarak özellikle dinin değer katma yönünün yadsınamaz olduğu verilen bilgilerden de anlaşılmaktadır. Temel itibarıyla belli bir ideal ve düşünce etrafında toplanıp hareket etmeyi, eyleme geçmeyi ifade eden toplumsal hareketlerde ihtiyaç duyulan motivasyonu toplumda zaten hazır olan dinin ürettiği değerler sağlamaktadır.

Kültürel sistemin önemli bir parçası olan din toplumda var olan etkin siyasi yapıyla çatışacak değer yargıları ortaya koyma fonksiyonu üstlenebilir. Bazen siyasetin oluşturduğu ve savunduğu değerler ile dini kaynaklı değerler birbiriyle uyum içinde bulunmayarak çelişebilir. Dinin telkin ettiği ve topluma kabullendirmek istediği insan ve toplum biçimi ile siyasetin bu alanda ortaya koyduğu değerler uyumsuz ve din

kurumu siyaset ile bu alanda çatışma içerisine girebilir. Bu durumda din çatışmadan ortaya çıkan konular hakkında değerlerini ve bunun gereği olan vaziyet alışını yani tutumunu açıkça ortaya koyabilir. Siyaset kurumunun ortaya koyduğu toplumun temel değerleriyle uyuşmayan ya da toplumun dini tarafından üretilmediği için yabancı olarak görülen değerler dinin oluşturduğu muhalefet tavrıyla reddedilebilir. Bu durumda din, siyaset kurumuna muhalefet olarak değerler geliştirir ve eyleme geçilecek zemini hazırlar. Siyaset kaynaklı ortaya çıkan çelişki ve şikayetleri protesto etmek için ortaya çıkan toplumsal hareketler dinin oluşturduğu bu muhalif değerleri benimserler ve hareketlerine meşruiyet kazandırmak için kullanırlar. Dinin ürettiği kutsal olanla da desteklenen değerler toplumsal hareketler için en önemli motivasyon kaynağını oluştururlar. Öyle ki bu değerler propaganda kaynağı olarak kullanılıp özel yetiştirilmiş propagandacılar tarafından kitlelere telkin edildiğinde onların oluşturduğu kolektif eylemler ve bir türü olan toplumsal hareketler karşısında hiçbir siyasi otorite kayıtsız kalamaz (Uysal, 2016, s. 182).

Değer, zihniyet, tutum bağlamında toplumsal hareketleri değerlendirdiğimizde toplumsal hareketler var olan ya da süreçte üretilen belli değerler ile kendilerine zihniyet oluşturmaktadır. Bu zihniyet, fertleri ve toplumları etkileyerek davranışlarında etki meydana getirmekte yeni davranışlarını belirlemektedir. Bir toplumsal olguya karşı vaziyet alma yani tutum geliştirme zihniyetin şekillendirdiği davranışlarla belirginleşir. Özellikle içerisinde şiddet unsurları barındıran ve her aşamasında belli bir grupta ya da siyasi otorite ile çatışmayı gerektiren toplumsal hareketlerde değer, zihniyet ve tutum süreçlerinin önemi daha çok ortaya çıkmaktadır. Çünkü toplumda yaşanan olaylar ne kadar olumsuz olursa olsun kitleleri bir bütün olarak siyasi yapıyla karşı karşıya getirmek ve siyasi yapıyı sorgular konuma sokmak genel bir sosyal psikolojik planlamayı ve eylem geçirmeyi gerektirir. Belki daha siyasi bir ifadeyle söylemek gerekirse bu toplum mühendisliği olarak adlandırılabilir.

Din, kültürel anlamda toplum içerisinde değer üreten en önemli kurumlardan birisidir. Özellikle geleneksel toplumlarda en önemliden de öte tek olanıdır. Bu yönüyle toplumsal hareketlerin özellikle isyan gibi siyasi otoriteyi sorgulamak veya devirmek için gerçekleştirilen kitlesel hareketlerin temel motivasyon kaynağı din ve din ile alakalı yapıların ürettiği değerler olmuştur. Kaynağını kutsal olandan alan dinin ürettiği

değerler geniş halk kitlelerini harekete geçirmeyi başarmakla beraber, kabul edilmesi ve sorgulanamaması gibi otoriter yönüyle de emsalsiz bir güdüleme kaynağı olmuştur.

İsyan gibi silahlı çatışma ihtimali olan bir toplumsal harekette güçlü değerlerle beslenme ve onun beslediği zihniyet geliştirme ve zihniyetin şekillendirdiği tutum ve davranış oluşturma çok önemli bir süreç olarak görülür. İnsanların canını, malını ve sahip olduğu pek çok değerli şeyi kaybetme gibi bir risk taşıyan böyle toplumsal harekette onları motive edecek, fedakarlık yapmaya sürükleyecek şeyin yüce ve değerli olması gerekir. İşte bu bağlamda din, böylesi bir toplumsal hareketin en önemli motivasyon kaynağı ve değer belirleyicisidir.

Bu anlamda toplumsal hareketlere değer kaynaklı destek sunan din ve onunla bağlantılı yapılar geleneksel toplumlarda önemli roller üstlenmiş olmakla beraber modern toplumlardaki etkisi göz ardı edilemez. Halen günümüzde pek çok toplumsal hareketin değer kaynağı din olup onun oluşturduğu zihniyet ve tutumlardan beslenmektedirler.

Örnek olay incelemesi yaptığımız Babailer ve Şeyh Bedreddin isyanlarının hangi değerlerden beslendiği ve dini düşüncelerin ne şekilde tutum geliştirmeye etkili olduğu konusu isyanların zihniyetini anlama açısından önem arz etmektedir. Bu sorulara verilecek cevaplar isyanların beslendiği asıl dini düşünceyi ortaya koyacak ve toplumsal hareket bağlamında isyanların nasıl bir dini temele dayandığını açıklayacaktır. Çünkü bu kadar geniş coğrafyalarda büyük kitleleri harekete geçiren temel etkenin sadece ekonomik, siyasal ve sosyal sebepler olması beklenemez. Büyük hareketleri, büyük düşünceler ortaya çıkarır. Tarih içerisinde pek çok halk yaşadıkları siyasi, ekonomik ve sosyal zorluklara rağmen sadece bu sebeplerden dolayı isyan edip başkaldırmamışlardır. Bu tür nedenlerin ortaya çıkardığı isyanlar muhakkak ki isyanlar tarihinde vardır.

Marksist ve pozitivist bakış açıları, tarih içerisinde meydana gelen bu tür toplumsal hareketleri modern dünyanın söylemleriyle açıklayarak metodolojik olarak anakronik bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Dini olandan uzaklaşan, bilimsel açıklama adına sadece akli delilleri ve ampirik çalışmaları önemseyen batı kaynaklı bakış açısı geçmişteki ve şimdiki toplumsal hareketlerin ruhunu oluşturan dini kaynaklı değerleri hepten görmemezlikten gelmekte ya da ikincil unsur olarak görmektedir.

Babailer isyanının dayandığı zihinsel temeli ve o dönem dini inançlarının bu isyana sağladığı değer kaynaklarını anlamak için isyanı başlatan ve yürüten şeyhlerin sahip oldukları düşünce dünyasını iyi anlamak gerekir. Onların sahip olduğu ideoloji ve onun ortaya koyduğu zihniyet ve bu zihniyetin ortaya çıkardığı tutum ve davranışlar isyanın karakteristiğini ortaya çıkaran temel unsurlardır.

On üçüncü yüzyılda Anadolu'da merkezi yönetimin hakim olduğu medrese kaynaklı din anlayışının dışında kırsal alanlarda yaşayan Türkmen zümrelerinin sahip olduğu din anlayışı bu isyana düşünsel anlamda rengini veren temel etken olmuştur (Akdağ, 2018b). Konar- göçer Türkmenlerin dışındaki diğer zümrelerin inanç yapıları ve merkezde hakim olan din anlayışı ve bu anlayışa karşı geliştirilen tavır Babai isyanının çıkışının zihinsel alt yapısını oluşturmuştur.

Anadolu'nun fethiyle beraber Selçukluların iskan politikaları neticesinde Horasan bölgesinde bulunan pek çok Türkmen boyu ilk dönemlerde Anadolu'yu kendine yurt edinmiş ve bu coğrafyaya yerleşmiştir. Ayrıca daha sonra Orta Asya'da ortaya çıkan Moğol baskısı da Türkmenlerin Anadolu'ya kitleler halinde zorunlu olarak göç etmesine neden olmuştur. Anadolu'ya gelen göçebe, yarı göçebe ve yerleşik Türkmenler, birçok görüntülerini değiştirmeden devam ettirdikleri kendi maddî kültürleri, özellikle sūfliğin kuvvetli etki ve nüfuzu ile kaynaşmış manevî kültür ve Müslümanlık anlayışlarını koruyorlar, devletin resmi din anlayışının dışında kendi inançlarıyla dini hayatlarını yaşıyorlardı.

Anadolu'ya gelen Türkmen boyları savaş ve başka nedenlerle nüfusu önemli derecede azalmış olan bölgelere yerleşmiş buraları imar ederek kendilerine yaşam alanları oluşturmuşlardır. Özellikle yeni fethedilen bölgelerin uç kısımlarında derviş zümreleri tarafından kurulan zaviyeler o bölgelerin geliştirilmesinde ve sonradan gelecek göçmenlerin yerleşmesi için gerekli alt yapının hazırlanmasında önemli rol oynamışlardır. Türkmen grupları, boş ve ıssız bölgelerde, birçoğu aşiret ve oymak şeyhi olan beylerinin ve mürşitlerin kurdukları zaviye ve mescitleri çevresinde, göçebe yaşantılarını aksatmayacak bir şekilde hayatlarına devam ettirmişler, Orta Asya kaynaklı kültürlerini buralarda yaşatmışlardır (Çubukçu, 1987, s. 20).

Boyların ve oymakların şeyhleri, beyler veya boy ve oymak beylerini de etki ve nüfuzu altında tutan manevi kişilikleri ve saygınlıkları yüksek, dualarının kabul

olduğuna inanılan yüce kişiler olan bu mürşitler; Babalar, Abdallar, Bacılar ve Ahiler olarak adlandırılan dini şahsiyetlerdir. İslam öncesi Türk toplum yapısında var olan Alp kimliğinin Müslüman olduktan sonra Eren kimliği ile birleşip Alperen şeklinde ortaya çıkan bu insan tipinin Anadolu’da İslam’ın yayılmasında büyük katkısı olmuştur. Derviş gazi diye de adlandırılan bu karakterler barış dönemlerinde buldukları bölgelerde müslim, gayrimüslim ayrımı yapmadan bütün etnik ve dini yapıların sosyal ihtiyaçlarını karşılamışlar, böylelikle diğer dinlerdeki zümrelerin güvenlerini kazanarak onların Müslüman olmalarını sağlamışlardır. Savaş dönemlerinde de buldukları uç bölgelerinde bir nevi ileri güç olarak görev alarak fetih hareketlerine katılmışlar ve halkın maneviyatını güçlendirmişlerdir (Köprülü , 1991, s. 254).

Anadolu’da görülen ilk tarikatlardan olan, hemen hemen bütün Türkmen boy ve oymaklarını etkisi altında tutan, Vefâiyye tarikatının şeyhi olan Baba İlyas, Horasanî’ye bağlı olması nedeniyle Babailer diye anılan bu tarikat isyanın temel alt yapısını oluşturan dini gruptur. Babailerin kurmuş olduğu zaviyelerde kadınlı erkekli topluca yapılan ayinler ve ibadetler onların eski Türk inançlarından kopmadıklarını hala bu uygulamaları muhafaza ettiklerini göstermektedir. Bu halleriyle medrese kökenli Ortodoks inanç yapısıyla ters düşen dini davranışlara sahip olan bu ve bu gibi gruplar merkezi yönetimde hakim olan din adamlarının hoşnutsuzluğuyla karşılaşmışlardır. Anadolu’ya gelen Arap ve Fars kökenli alimlerin, sünni inanç merkezli söylemleri hem şehirli halkı hem de yöneticileri etkisi altına almış taşrada bulunan Türkmenlerin inançlarının küçümsenmesine neden olmuştur. Türkmenler, kurucu etnik yapının esas unsurları olmalarına rağmen inançlarının ve yaşam tarzlarının horlanması ve alay konusu olması nedeniyle merkezi yönetime ve burada resmi dini söylemi temsil eden ulemaya karşı bir muhalefet ve hoşnutsuz içine girmişler, onlara karşı tavır geliştirmişlerdir. Dini, yorum açısından ortaya çıkan bu ayrım ve karşı karşıya geliş Anadolu inanç coğrafyasında keskin bir bölünmenin kapısını açmış, Türkmenlerin zihniyetinde merkeze karşı güvensizliğin ve düşmanlığın doğmasına neden olmuştur. Başlarında bulunan Babalar, ortaya çıkan dini ve sosyal itirazları belli hedefler doğrultusunda teşkilatlandırarak Türkmen kitlelerin hislerine tercüman olmuşlar, Selçuklu yönetimine karşı isyanın liderleri konumuna gelmişlerdir. Daha önce Oğuzlar’ın Selçuklu iktidarına karşı giriştikleri isyanı hatırlatan bu isyan Türkmenlerin aktif muhalefete geçme ve gerektiğinde yönetime karşı isyan etme potansiyelini de

göstermektedir. Oğuzların torunlarının Anadolu'daki bu isyanının hareket noktası, ortak ve coşkun dinî-sûfiyâne yaşayışın dinamik ruh hali, dünya görüşü ve karizmatik şahsiyetlerinin rehberliğidir (Ayas, 1991, s. 40-41).

Babai isyanını, heterodoks İslam kaynaklı değerlerin oluşturduğu zihniyetin ortaya çıkardığı ve bu hareketin ideolojisini meydana getirdiği söylenebilir (Köprülü, 1991, s. 98). Göçmen Türkmen zümrelerinin yapılarına uygun bu anlayışın isyanın temel düşünce yapısını oluşturduğu ve onlara güçlü bir motivasyon sağladığı söylenebilir. Bu din yorumunun ortaya koyduğu değerlerin dini liderler ve Türkmen kitle üzerindeki etkileri onları merkezi yönetime karşı mücadele içine girmeye sevk etmiş, adanmışlık duygusu içinde inandıkları değerler adına savaşmaya götürmüştür. İsyana katılan kitlenin yapısı göz önünde bulundurulduğunda bu değer yüklemesi o kadar etkin ve güçlü olmuştur ki sadece erkekler değil kadın, çoluk çocuk tüm toplumsal kesimler isyana katılmış büyük bir fedakarlık içinde değerleri uğruna mücadele etmişlerdir (Köprülü, 1991, s. 207-210).

Meydana geldiği dönemde ortaya çıkardığı siyasi sonuçlar ve daha sonra Osmanlı devletinde meydana getirdiği sosyal dini etkiler nedeniyle Türkiye tarihinde önemli bir etki bırakmış olan bu isyanı düşünsel olarak destekleyen heterodoks İslam anlayışını iyi anlamak Türkiye'de dinin toplumsal hareketler üzerindeki etkisini anlamamıza da önemli katkı sağlayacaktır. İsyanın zihniyetini oluşturan değerleri içinde barındıran heterodoks İslam anlayışı özellikle daha sonra bu coğrafyada ortaya çıkacak olan pek çok dini grubun kaynağını oluşturması nedeniyle Türk toplumunun inanç yapısının oluşumunda önemli bir yere sahiptir.

Heterodoks din anlayışı genel din bilimleri açısından ortodoksinin yani merkezi din anlayışının dışında kalan dini inançları ifade etmek için kullanılan bir kavram olarak bilinmektedir. Sapkınlığı ifade eden “heresi” den farklı olarak heterodoksi dinsel inanç ve kurallara aşırı bağlılığı ve ileri düzeyde katı bir muhafazakarlığı ifade eder. Bu yönüyle içinde tutucu bir inanç barındıran heterodoks inanç merkezi, yerleşik, otoritenin sahiplendiği dini inançlara karşı bir muhalefeti ve mücadeleyi esas almaktadır. Daha çok kenarda kalmış, merkeze yerleşmemiş inanç düşüncesini temsil eden bu inanç yapısı hakim siyasi otoriteye başkaldırının zihinsel temellerini de oluşturur (Gündüz, 1998, s. 169).

Heterodoks kavramının “heresi” yani sapık düşünce kavramıyla karıştırılması nedeniyle bu kavram İslam veya Türk kavramlarıyla bir arada kullanılmaktan kaçınılmıştır bunun yerine farklı kavramlar kullanmayı tercih etmişlerdir. Ortodoksi kavramının İslam düşünce hayatı açısından neyi ifade ettiği tartışmasına dayanan bu tür itirazlarda neyin kabul edilen inanç neyin dışlanan inanç olduğu konusundaki tartışmalarla beraber kimin kimi içerde ve dışarıda tuttuğu sorusu da konuyu tartışmalı hale getirmiştir. Kilise gibi kurumsal bir otoritenin olmadığı İslamiyet’te farklı grupların birbirini ötekileştirme ve dışarıda bırakma düşüncesi sadece grupsal bir taassubun sonucu ve etnosantrik yaklaşımın ürünü olduğu değerlendirilmiştir. İslam akaidinin temel prensipleri olan tevhid, nübüvvet ve mead (ahiret) inançlarına sahip olan herkes ve her grup İslam dairesi içerisinde değerlendirilmiş ve Müslüman olarak kabul edilmiştir. Bu temel inançlara özellikle tevhid inancına zarar getirmeyeceği düşünülen farklı kültürel öğelerin kabul edilmesinin heterodoksi kavramı içine sokulamayacağı sapkın düşünce olarak nitelendirilemeyeceği iddia edilmiştir. Bu bakımdan Türkmenlerin ve onların şeyhlerinin İslam öncesi bir takım fikirlere sahip olmaları ve bunları yaşatmaları onları heterodoksi olarak nitelendirilmelerini gerektirmez. Dinler, tarih boyunca ona inanmış milletlerin kültürleriyle zenginleşmiş ve gelişmiştir. Türklerin bu şekil inançlarına sahip olanları heterodoksi yerine Türkmen Müslümanlığı şeklinde adlandırmanın daha doğru olacağı savunulmuştur (Fırlalı, 1991, s. 14-17).

Bu kavramı Babai isyanının zihinsel çözümlemesinde temel kavram olarak kullanan Ocak, bu tür itirazları kabul etmemekte heterodoksi kavramıyla sapkınlık anlamına gelen heresi kavramını birbiriyle karıştırılmaması gerektiğini söylemektedir. Heterodoksi kavramının sapkın anlamına gelmediğini “ kabul edilmiş resmi inancın dışında , ona alternatif ve muhalif olan inanç” anlamında kullanıldığını savunmaktadır. Belki bu terimin sadece bir teolojik terim olarak ele alınmasından dolayı bazı karışıklıkların ortaya çıktığını, fakat aynı zamanda sosyal tarih, hukuk, ve iktisat terimi olarak da kullanıldığının bilinmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu nedenle kavramın kullanıldığı kesimleri sapıklıkla nitelendirmediği, onların mevcut, hakim olan inancın dışında olduklarını anlatabilmek için kullanıldığı, konumuzla alakalı olarak da sosyal tarih terimi olarak kullanıldığını söylemiştir.

Sosyal tarih anlamında kullanıldığında Heterodoks kavramının üç boyutu olduğunu söylemekte ve bunları şöyle açıklamaktadır: (Ocak, 2017, s. 98-101).

1. Siyasi boyut: Bu yönüyle heterodoksi kavramı, kabul edilen resmi din anlamında kullanılmayıp siyasi iktidarın desteğini almış olan ortodoksinin aksine siyasi destekten yoksun anlamında kullanılmaktadır. Yani merkezde hakim olan siyasi görüşü değil çevrede bulunan, dışlanmış siyasi görüşü ifade eder.
2. Sosyal boyut: Hakim siyasi iktidarın tepedeki mensuplarından başlayarak aşağıya doğru resmi bürokrasiyi ve yerleşik olan halkın çoğunu ifade eder. Türklerin tarih içerisindeki toplumsal yapıları dikkate alındığında heterodoksi köylüler ve konar- göçer halktır. Ortodoksi, merkezin din anlayışını temsil ederken heterodoksi çevrenin din anlayışını temsil eder. Buradaki ayırt edici özellik gerçek din-sapık din gibi subjektif değerlendirmeler değil, muhalefet ve çevreye mensubiyettir.
3. Teolojik boyut: Ortodoksi ile kıyaslayarak heterodoksiyi anlamlandırmak gerekirse; ortodoksi daha ziyade baştan belirlenmiş, sınırları tespit edilmiş, sistematik bir teolojii temsil ederken, heterodoksi, inançları bağdaştırılmasından oluşan senkretik bir yapı ortaya koyar. Türk tarihinde ortaya çıkmış olan heterodoks İslam, Hristiyanlıkta olduğu gibi din alimlerinin bazı ihtilafli konularda tartışmaları sonucu doğmuş inançlar ve yorumlar değildir. Göçmen Türkmenlerin sözlü kültüre dayalı, mitoloji ağırlıklı, İslam öncesi Şamanist uygulamalara dayanan, Budizm, Zerdüştilik, Maniheizm, ve Mazdekizm gibi eski Türk dinlerinden kültürel öğeler tevarüs etmiş inançlar içerisinde barındıran bir din anlayışını anlatmaktadır. Temel özelliği sözlü olması ve mitolojik unsurlar içermesidir.

Heterodoks İslam, kitabi bir Sünnilik olmayıp, Türk boylarının kendi toplumsal ve inanç yapılarına uyarladıkları bir İslam anlayışını ortaya koymaktadır. Bu kavram, Osmanlı döneminde Rafizilik olarak adlandırılmış, daha sonraki bilim adamları dönemsel olarak bazen râfîzî bazen batınî bazen de heterodoks kavramlarını kullanmayı tercih etmişlerdir

Reha Çamuroğlu, heterodoks dervişler kimlerdir sorusuna cevap verirken resmi İslam'dan farklı düşünen ve davranan tasavvuf ehlini örnek göstermekte ve heterodoksinin ayrımını şu şekilde yapmaktadır:

Heterodoks, dervişlerden, şehir ya da kır mekanlarından birini asıl mekanları olarak seçmemiş, vahdet-i mevcut anlayışına çok yakın, Kur'an'ın görünen değil içerik anlamına (yani kendi yorumlarına) bağlı, kendi ilişkilerinde olduğu gibi, doğayla olan ilişkilerinde de tahakkümcü olmayan, (tahakkümcü) kadın/ erkek asimetrisine karşı, bu konuda özellikle daha saldırganlaşan Selçuklu şehirlerinin saldırgan evrenine gerek açık gerek gizli olarak direnen, çeşitli tarikat ya da gruplara bağlı fakat yarattıkları ya da yaratmaya yöneldikleri karşı durumlarda tarikat, biçim ve grup farklılıklarını gözetmeksizin bir araya gelebilen ve uzlaştırıcı evrenlerin çağrısını eylemleri bir çağrıya dönüştüren halk, İslamı dervişlerini anlıyorum (Çamuroğlu, 2016, s. 127-128).

Babai isyanının meydana geliş şekli isyanı başlatan liderin karizmatik kişiliği ve kendince üstlendiği misyon ile, onu takip edenlerin ona biçtiği misyon ve onların inançları göz önüne alındığında bu heteredoks İslam'ın üç ana karakterinin olduğu görülmektedir (Ocak, 2017, s. 102-106).

1. *Mehdici karakter*: Mehdi kavramı “ilahi olarak yol gösterilen” muhdi ve hâdi olduğunda ise “ yol gösteren, hidayete erdiren” anlamına gelmektedir. İstilahta ise İslam tarihinin çeşitli dönemlerinde millenaryen ve eskatolojik çağrışımlarla yüklü bir anlamda kullanılmıştır.

Mehdi kavramı, İslami düşünce yapısında var olan ve farklı düşünce akımlarınca farklı değerlendirilen bir fenomendir. Özellikle sünni bakış açısıyla şii bakış açısı bir yere kadar mehdiliği aynı anlamda değerlendirseler de bir yerden sonra farklı anlamlarda yüklemişlerdir.

Sünnilikte mehdilik; İslam toplumunun baskı altına girdiği ve gücünün kalmadığı bir hale geldiği ya da inananların gittikçe zayıflamaya başladığı bir yerde ve zamanda onu periyodik olarak ihya ederek hayatıyet kazandıran bütün şahsiyetlere mehdilik denmiştir. Sünni mehdi inancında mehdi, dini ve toplumu ihya eden karizmatik bir lider olarak görülmüştür. Şiiilikte ise mehdilik temel olarak inanç esasları ile bağlı bir kavramdır. O ilahi emirlere uygun olarak yönetim kurmak üzere ortaya çıkacak bir şahsiyettir. Mehdi herhangi bir kişi olmayıp Ehl-i Beyt yani Hazreti Ali sülalesinden biri olup ileri bir zamanda zuhur edecektir. Şiiilere göre mehdi muntazırın yani beklenen mehdinin gelmesiyle huzur ve sükûnet hakim olacak adaletsizlikler ortadan kalkacaktır. Mehdiyi bekleme inancının doğurduğu dini harekete mehdici hareket adı verilmektedir. Zulümle dolu olan dünyaya mutlak adalet getirecek olan mehdi, mesihi bir ıslahatçı olarak önümüze çıkmaktadır. İslam düşüncesinde Hristiyan

ve Yahudilik gibi bin yıldır süregelen düşüncelere pek rastlanılmamakla beraber Şii düşüncesinde bu fikirlere rastlanılmaktadır (Coşkun, 2004, s. 96-98).

Mehdici hareketleri temel olarak şu dört başlık altında toplamak mümkündür:

- 1- Aşırı batınî, şeriat karşıtı, ilhadî, Rafizî, Heterodoks ve zındıklık düşüncesini barındıran mehdicilik.
- 2- Sünnilik kapsamında yeralan; ihtilalci,Batınî,- zahirici ve şer'îci mehdicilik.
- 3- Yeniden – ihyacı mehdicilik.
- 4- Yerlici – millici mehdicilik. (Coşkun, 2004, s. 327)

Mehdi inancının Türklere eski İran dinleri aracılığıyla girdiği anlaşılmaktadır. Çünkü bazı şarkiyatçılar bu inacin temelinin Sasanî İrani olduğunu düşünmektedirler. Türkler, Müslüman olduktan sonrada daha önce tanıştıkları bu tür düşünceleri mehdilik biçiminde sürdürdüler. Bu mehdici düşünce Türkler arasında heterodoks İslam anlayışı oluşurken, onun ayrılmaz bir parçası olarak kendini gösterdi. Türkiye tarihinde merkezi yönetime karşı ortaya çıkan isyanların pek çoğunda bu mehdici anlayışın hakim olduğu görülmektedir. Türkmenlerin sahip olduğu heterodoks İslam anlayışının temel unsurlarından olan mehdi inancı, Babai isyanlarının da en önemli karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. İsyanın lideri olan Baba İlyas taşıdığı karizmatik özellikleriyle Türkmen zümrelerinin gözünde mehdi olarak görülmüş ve ona kurtarıcı nazarıyla bakılmıştır (Günay, 1999, s. 171).

2. *Senkretik (bağdaştırıcı) karakter*: Farklı geleneklerin birbirini etkilemesi sonucu oluşan yeni kültürel yapıları, gelenekleri, veya düşünce ekollerini ifade etmede kullanılan kavrama senkretizm adı verilmektedir. Kültürlerin, düşünce akımlarının ya da çeşitli fırka ve grupların oluşumunda senkretizm önemli bir rol oynamaktadır. Yeni bir inanç sistemine giren toplumların eski inanç ve yaşam tarzlarıyla yenisi arasında bilinçli veya bilinçsiz olarak bir uzlaşma yolu aramaları gayreti sonucunda zamanla çeşitli senkretik düşünce akımları, dinler ve mezhepler ortaya çıkar (Gündüz, 1998, s. 337-338).

Yukarda açıklanan senkretizm kavramı dahilinde konu ele alındığında Türklerin daha önce yüzlerce yıldır sahip oldukları inançlarını ve Orta Asya coğrafyasında karşılaştıkları diğer farklı inançları, mistik ve kültürel kalıntıları

Müslüman olduktan sonrada İslamî kalıp ve terimlerle devam ettirmiş olmalarıdır. İslam dini Türkler arasında yayılmaya başladığında, genellikle konar-göçer yaşam tarzına dayalı ve Orta Asya'da bulunan dinlerin bakiyelerini içinde barındıran sözlü kültür geleneğiyle uzlaşmak zorunda kaldı. Eski şamanlar, derviş ve şeyh oldular. Babai isyanının ideolojisini oluşturan heterodoks İslam yani Orta Asya kaynaklı Türk İslamlığı böyle ortaya çıkmıştır. Bu inanç üst seviye kelimî dini tartışmaların sonucu değil sosyo-ekonomik ve kültürel şartların doğal olarak ortaya çıkardığı mistik öğeleri ön plana çıkan hurafeci bir Müslüman tarzıydı.

3. *Mistik karakter:* Heterodoks İslam anlayışının bir başka özelliği de onun mistik unsurları içinde barındırmasıdır. Buradaki mistik anlayış İslam'ın sufi düşünce tarzını ifade etmekte, tasavvufî yönünü vurgulamaktadır. Türkler İslam'a girdikten sonra özellikle İran menşeli sufi düşünce tarzından etkilenmişler ve İslam anlayışlarını bu temel üzerinde şekillendirmişlerdir. İslam öncesi şaman inancında da var olan unsurlar, Maniheizm ve Budizm gibi dinlerin sahip olduğu güçlü mistik inanç öğeleri Türklerin mistik esaslı din anlayışı oluşturmalarına yardımcı olmuştur. Yine Türkmenlere İslam'ı anlatan kişilerin sufi kaynaklı inançlara sahip olmaları ve daha önemlisi Ahmet Yesevî gibi bir Türk sufisinin Türkmen toplulukları üzerindeki etkisi onların böyle bir din anlayışına sahip olmaları sonucunu doğurmuştur. Evliya kültü gibi inançlar İslam öncesi taşınan temel kültür esaslarından biridir. Türk halkı hem Sünnilikte hem de İslam'da kendini muhafaza etmiştir (Köprülü,, 2005, s. 148).

Özelliklerini verdiğimiz bu Müslümanlık tarzı Anadolu'nun fethedilmesiyle beraber Türkmen zümreleri tarafından bu coğrafyaya taşınmış, burada varlığını sürdürmüş ve Babai isyanının düşünsel alt yapısını oluşturmuştur.

Halk, İslam'ının Anadolu'ya taşınan ve Bektaşî ve Alevî zümreleri tarafından da daha sonraları kabul edilen temel inançlarını şu şekilde sıralamak mümkündür; (Ocak, 2017, s. 105-106).

1. Hulul yani Allah'ın insan suretinde ortaya çıkması.
2. Tenasüh, beden öldükten sonra ruhunun başka bir bedenle yeniden doğması, bugün ki adıyla reenkarnasyon.
3. Don değiştirme, ruhun sağken başka bir bicinden başka bir biçime geçmesi, bedeninin şekil ve kalıp değiştirmesi.

Bunu yanında isyana katılan Hıristiyan köylülerin zihniyeti de Ortodoks Hıristiyan inancından farklı olarak yaşadıkları coğrafyanın etkisinde ilahi bir kurtarıcı bekleyen heterodoks inanç özellikleri taşıyordu. Baba İshak'ın mehdici söylemleri bu bölgelerin fakir Hıristiyan köylü halkını güçlü bir şekilde etkilemiş görünmektedir

Şeyh Bedreddin İsyanına değer kaynağı olarak katkıda bulunan dini inançlara geçmeden önce şunu vurgulamak lazım ki Babailer isyanı ile Şeyh Bedreddin İsyanını gerçekleştiren dini grubun birbirine yakın belki de aynısı olduğunu söylemek gerekir. Her ne kadar farklı zaman dilimi ve farklı coğrafyalarda meydana gelmiş olsalar da aynı dini inançlara sahip dini grupların aynı amaçla gerçekleştirdikleri toplumsal hareketlerdir. Babai tarikatının etkisiyle ortaya çıkan Bektaşî ve Alevî grupların Şeyh Bedreddin isyanında önemli rol oynadıkları görülmektedir. Bu görüşü Köprülü şu cümlelerle kesin olarak ifade etmekte ve savunmaktadır:

Bize göre, "Simavnalı Bedreddin Kıyamı"nda Dobruca'da mevcudiyetini gördüğümüz batınîyül-mezheb Türkler 662'de Sarı Saltık Dede maiyyetinde oraya giden ve Karasioğlu İsa Bey zamanında kısmen Anadolu'ya dönen Baba İshak taraftarlarının bekayasî olduğu gibi, Aydın ilinde Bayezîd Paşa ile harbeden ateşin ve mutaassıp Türkmenler de muahharan Aydın iline hicret etmiş Babai Türkmenlerinin hafidleridir. Kezalik bugünkü Tahtacılar, Çepniler, daha doğrusu bütün Anadolu kızılbaşları da bunlardan ibarettir (Köprülü, 1996, s. 52).

Köprülü'nün bu söylemini kabul ettiğimizde yukarıda Babailer isyanı ile bahsettiğimiz heterodoks İslam düşüncesinin aynen Şeyh Bedreddin isyanı içinde geçerli olduğunu söylemek mümkündür. İsyanın ideolojisini oluşturmada Babai isyanından sonra uç bölgelerine göç eden ve daha sonra Osmanlı devletinin Balkanları fethetmesi ile buraya geçen Babaların ve Bektaşî liderlerinin görüşlerinin önemli rol oynadığı görülmektedir. Heterodoks Türk İslam anlayışını temel özellikleri olan mehdici, senkretik, mistik karakterlerin bu isyan için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Fakat isyanın lideri Şeyh Bedreddin, gibi farklı yönleri ön plana çıkan birisi olunca isyanın düşünsel yapısının sadece Babailere bağlanarak izah edilmesi mümkün görülmemektedir. Onu fakih, kazasker, mutasavvıf yönleri ile zengin bir kişiliğe ve güçlü ilmi donanıma sahip bir kişi olması nedeniyle heterodoks Babai dervişleriyle kıyaslamak ve aynı fikirleri paylaştıklarını söylemek mümkün görünmemektedir.

Şeyh Bedreddin'in görüşlerini eseri Varidat çerçevesinde detaylıca inceleyen Gölpınarlı tespitlerinin sonunda özetle şu sonuçları ortaya koymaktadır:

Dünya ve âhireti bir gören, nisbî ve îtibârî sayan, cesetlerin haşredilmeyeceğini ısrarla savunan, âlemin kıdemini kabul eden, meleklerle cinlerin ve şeytanın kuvvet olduğunu söyleyen ve bunu hadisle de ispata kalkışan, üstelik de bunların, insanlara göründükleri zaman görünenin hayalî olarak var olduğunu bildiren, nihayet rüyanın, düşüncelerin suretleri olduğunda ısrar eden Bedreddin'in, bu müşahedelere önem vermesine gerçekten de şaşılır. Görüldüğü gibi, bunların hemen hepsi birsam (varsam) dır. Hele pervaneyi diriltmesi, şüphe yok ki hayalî bir görüşten, kendini aldatıştan başka bir şey olamaz. Kendisini zikre vermiş, rüyalara dalmış, dünyadan gözünü yummuş, olağanüstü şeylerle kafası dolu bir adam olsa bunları, hattâ bunlardan daha üstün şeyleri nakledebilir. Fakat Bedreddin nasıl oluyor da Allah la konuşuyor, nasıl oluyor da gökteki bir yahut iki yıldızda elliyor, nasıl oluyor da kendisini bir ışık kaplıyor, bir adamı, bir an başka bir adam olarak görüyor, nasıl oluyor da lâtif bir hâle geliyor? Bu birsamalara nasıl kapılıyor? Bunu, ancak inançlarında bocalayan bir insanın ruhî hâletleriyle îzâh imkânı vardır sanırız. Bu hususta sön söz olarak diyeceğiz ki Bedreddin, kendisini mânâ âleminde kurtaramamış, o âleme inanmış bir adamdır. Fakat onun tasavvufu, hiçbir vakit Mevlânâ gibi îmânla; aşkla dopdolu olan, varlığını yokluğa değişen, aşkla yok olan bir erenin tasavvufu değildir; sülükte akıl yoluyla değil, aşkla menzil aşılacağını söylerken bile akıldan kurtulamamış, îmânından ziyade aklıdan, ilham almış bir hakimin tasavvufudur (Gölpınarlı, 1966, s. 38-39).

Gölpınarlı, Şeyh'in varidat kaynaklı bu fikirlerini ortaya koyduktan sonra onun batını olup olmadığı sorusunu sorar ve sonunda onun batını fikirlere temayülü olan birisi olmasına rağmen tam bir batını olmadığını sonucuna varır

Babinger, onun öğretisinin ruhunda bir isyan, doğasında bir başkaldırının olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda başlattığı hareketin iktidar olmaya yönelik olduğunu, Börklüce Mustafa'nın "Dedem Sultan" lakabıyla anılmasının da buna dayandığını söylemektedir. Bu konuda işi şansa bırakmayan Şeyh'in çevresinde ittifak kurabileceği kişilerle ilişkiye geçtiği ve isyanı planlı, programlı şekilde organize ettiğini söylemektedir. Şeyh Bedreddin'in müritleri şeyhi sultan olarak adlandırıyorlar ve onun bu makama layık olduklarına inanıyorlardı. Bütün işkence ve baskılara rağmen şeyhe bağlı olanlar ona itaatten vazgeçemediler. Bu durum onun çevresinde güçlü bir karizmatik kişilik oluşturduğunu göstermekte ve isyana katılan zümreleri güçlü şekilde etkisi altına aldığını göstermektedir (Babinger, 2015, s. 84-97).

Ocak onun zengin bir kişiliğe sahip olduğunu, bilim ve düşünce adamı olmasının yanında aksiyoner bir yönünde bulunduğunu söylemekte ve onun dört özelliğini şöyle ifade etmektedir (Ocak, 2013, s. 232).

1. Alim Bedreddin; sünni Hanefî fihhının kurallarına bağlı olmakla beraber, içtihad yapabilen daha akılcı ve serbest düşünen bir fakih.

2. Felsefeci Bedreddin; İslam'ın bazı temel inanç esaslarını, bu arada Ahiret ve ona bağlı kavramları tam anlamıyla akılcı, hatta bir ölçüde maddeci bir görüşle yani materyalist bir yaklaşımla yorumlayan felsefeci.

3. Mutasavvıf Bedreddin; Sık sık cezbeye giren, gayba ait bir takım durumlara vakıf olduğuna, hiçbir aracı olmadan Allah'ın doğrudan hitabını işittiğine, ölü hayvanları diriltebilme gücüne sahip olduğuna, kendi keşif ve kerametlerine samimi olarak inanan sufi.

4. İhtilalci Bedreddin; "Zamanın Efendisi" (Sahib-Zaman) Mehdi sıfatıyla, düzenin bozulduğunu ve toplumsal rahatsızlıkları düzeltmek üzere Tanrı tarafından görevlendirilmiş bulunduğu inanarak siyasal iktidara talip ihtilalci ve mehdi .

İsyanın arkasındaki düşünce yapısını anlamak için Şeyh'e ait olduğu iddia edilen fikirlere göz atmak gerekir. Bunun içinde ona isnat edilen ve asılmasına neden olan fikirleri ve daha sonra ki dönemlerde onan atfedilen düşünceleri temel başlıklar altında şu şekilde sıralamak mümkündür;

a- Cesetlerin yeniden dirilmesini inkar etmesi.

b- Alemin kıdemini yani öncesi olmadığını savunması.

c- İlk üç halifeye sövüp onların halifeliğini kabul etmemesi yani bir rafizi olduğu.

d- Yaratıkların kabiliyetine öncelik vermesi ve ilahi meşiet, yaratma ve tezahürleri hep ona bağlı olarak görmesi.

e- Cahiliye döneminde insanları hususi putlara taptıklarını, şimdi ise mevhum putuna taptıklarını iddia etmesi.

f- Mevcut yönetime karşı isyan hazırlığı içinde olduğu, başardığı takdirde kendini sultan ilan edip şeriatı değiştireceği ve helalleri haram, haramları helal kılacağı düşüncesi.

g- Gayrimüslimlerle iş birliği içinde olması, Hıristiyanların Müslümanlar gibi kurtuluşa ereceği düşüncesi ve din farkını ortadan kaldıracığı görüşü.

h- Mehsihlik ve nebilik ilan etmek istemesi bu sayede helal ve haramları birbirine karıştıracağı görüşü.

1- Hıristiyan ve Yahudi sempaticanı olduğu ya da onlara karşı iyi duygular beslediği.

i- Tasavvuf anlayışında Hıristiyan ruhbanlardan etkilendiği görüşü ki bu daha ziyade müridi Börklüce Mustafa'ya isnad edilen bir görüştür.

j- İştirakçilik görüşü yani özel mülkiyetin ret edilip sahip olunan şeylerin ortak kullanılması. Buda Börklüce'ye isnad edilen bir görüştür.

k- “ Mum söndü” uygulamasını yaptığı sonu fuhuşla biten ayinler ve zikirler tertip ettiği iddiası.

l- Şeyhin ibahi ve batını olduğu.

m- Öldükten sonra ruhun başka bir bedene göçüne inanması. (tenasüh yani reenkarnasyon) (Coşkun, 2004, s. 353-354)

Bu görüşler çoğunlukla Şeyh'in Varidat adlı eserine dayandırılmaktadır. Fakat bazı araştırmacılar bu eserin Şeyh'e ait olup olmadığı konusunda şüphe ortaya koymakta, bu nedenle de kitapta verilen görüşlerin ona ait olup olmadığı konusunda tereddüt ile karşılaşmaktadırlar (Yüksel, 2010, s. 105).

Yukarda verilen bilgilerden anlaşılıyor ki Şeyh Bedreddin, isyanını üç temel unsur üzerine dayandırmaktadır. Çevresindekiler onun bir mehdi olduğuna inanıp, içinde buldukları sıkıntılardan onları kurtaracağını düşünüyorlardı. Bu anlamda etrafına toplana insanları karizmatik dini yapısıyla etkilemiş ve kendisiyle hareket etmeleri konusunda inandırmıştı. Babai isyanı ve ona benzer diğer mesihçi toplumsal hareketlerin başlamasından önce olduğu gibi uzun süre halktan uzak inziva hayatı sürmüş etrafında bir sır perdesi oluşturmuş ya da başka bir ifadeyle bir mite dönüşmüştür. Fetret döneminde Edirne'de kaldığı süre içinde inzivaya çekilen Şeyh yedi yıl uzlete çekildi. Bu durumu Menakıbamede torunu Hafız Halil şöyle anlatmaktadır (Halil, 2015, s. 155-156).

Sonra geldi Edirne'ye yerleşti

Uzlet etti, yedi yıl bir yere gitmedi

Tekrar anlatalım şeyhin halini

Görmeye gelse onu emiri, hizmetkarı

Namaz kılmaya çıksaydı ne zaman
Yüzünü görürlerdi ancak o zaman

Asla kimseye dönüp bakmazdı
Güzelce selam verir, odasına girerdi

Zaman zaman haşlanmış şalgam yerdi
Yemez, içmez, yarım ay geçerdi

Ama kendisi için macun hazırlamıştı
Onunla kendini kuvvetli tutardı

Hak yolunda geçirirdi vaktini
Ah-u zar ile geçerdi her günü

Şeyh'in güçlü bir tasavvufi kimliğe de sahip olduğunu görmekteyiz. O isyanında bu yönünü de ön plana çıkarmış etrafına toplana insanlar onu bir şeyh olarak tanımışlar ve ona kuvvetli şekilde bağlanmışlardır. Bu sufi yönünü Mısır'da bulunduğu yıllarda tanıştığı Hüseyin Ahlatî'den almış onu halifelerinden biri olmuştur.

O, Osmanlı felsefecisi, mutasavvıf ve fıkıh bilgini olan Şeyh Bedreddin'in yetişmesinde büyük rolü oynamıştır. Dönemin önemli kültür merkezlerinden biri olan Ahlat'ta doğan ve burada yetişen Hüseyin Ahlatî, Mısır'a göç etmiş ve burada kendine önemli bir yer edinerek hem halkın hem de yöneticilerin saygınlığını kazanmıştır. Özellikle tıp ilmindeki başarısı nedeniyle dönemin ileri gelenlerinin sık sık ziyaret ettiği biri olmuştur. Şeyh Bedreddin, ilmi yönünü güçlendirmek için geldiği Mısır'da şeyhi ile tanışmış ondan manevi alanda ciddi derecede etkilenmiştir. Ahlatî kendinden sonra halifesi olarak Şeyh Bedreddin'i işaret etmiştir. Ölümüyle beraber onun yerine geçen Şeyh diğer müritlerin ve halifelerin kıskançlıkları nedeniyle ortaya koydukları olumsuz davranışlardan etkilenmiş ve altı ay sürdürdüğü bu görevi bırakarak Anadolu'ya dönmüştür (Ocak, 2010, s. 35-43).

Torunu Hafız Halil Ahlatî ile dedesinin karşılaşmasını, şeyhe bağlanmasını ve sonrasını menakıpnamede şöyle anlatmaktadır: (Halil, 2015, s. 82-83).

Seyyid Hüseyin Ahlatî'yi gördü
Haşimoğullarından, Resul evladındandı

Şeyhi görünce yerine oturdu
Orada Rum'un Bederine cezbe geldi
Hüseyin şeyhi, sadra çağırdı
Çıktı sadra Kur'an'ı tevil etti

Hâsılı, sohbetin sonunda
Gitti Mîr Hüseyin'in ayağına

Şeyh tevhid sırrında söz açtı
Biat etti, kapısında kul oldu

Üstündeki kıymetli ipekliyi giydirdi
Omzunda kıl dokuma aba kaldı

Bütün eşyasını yağmalattı
Maksadı Hakk'a yol açılmasıydı

İnkarcı Rum Mollası neredeydi?
Şeyh'in şamdanında mum gibi yandı

Hak cezbese geldim mi, neler eder!
Ne kadar kitabı varsa, toplar

Hamala yükler kitaplarını
Nil Nehri'ne götürür hepsini

Bütün kitaplarını döktü
Gözünde dünya çer çöp oldu

Orada hepten dünyaya veda etti

Vecde gelip semaya durdu

Hafız Halil'in bu anlatımından Şeyh'in, Ahlatî'den ne derecede etkilendiğini, molla olması hasebiyle sufiilere şiddetli derecede karşı çıkarken onunla tanışmasıyla nasıl bu yola girdiğini, onu etkisiyle cezbeye kapıldığını, her şeyden özellikle de kitaplarını Nil'e dökerek ilimden vazgeçtiğini açık bir şekilde anlamaktayız.

Şeyh Bedreddin isyanının zihinsel yönünü belirleyen başka bir özellik de senkretik karaktere sahip olmasıdır. Babailer isyanında heterodoks İslam anlayışının özelliklerini ortaya koyarken değindiğimiz bu yön Şeyh Bedreddin isyanında da kendini göstermektedir. Özellikle müridi ve kethüdası olan Börklüce Mustafa'nın Aydın ilinde ve Sakız adasında gayrimüslimlerle kurduğu ilişkiler böyle bir özelliğin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Dönemin tarihçisi Dukas, Börklüce Mustafa'nın Hıristiyanlarla kurduğu ilişkiyi ve onlar hakkında söyledikleri birazda şaşkınlıkla anlatır. Çevresindeki Türk köyleri kendine bağladıktan sonra Hıristiyanlarla münasebet kuran Börklüce, onların dostluğunu kazanmak için büyük bir çaba gösterir. Bunun için bulunduğu tüm ortamlarda "Türklerden bir kişi Hıristiyanların Tanrıya saygı göstermediğini öne sürerse, kendisi Tanrıya saygısı olmayan biridir" (Hıristiyanlara kafir denmesi yanlıştır) söylemini yaymaya başlar. Sadece kendi değil ona bağlı olan müritleri de onun öğretisi doğrultusunda hareket ederek Hıristiyanlara iltifat ederler ve nerede görürlerse onları misafir edip ikramlarda bulunurlar. Hatta bu konuda o kadar aşırıya gidiyorlardı ki Zeus'un gönderdiği bir melek gibi onlara saygı gösteriyorlardı. Börklüce, her gün Sakız adasındaki ileri gelenlere ve kilisenin dini liderlerine adamlar gönderiyor, onlara propaganda yapıyor görüşlerini onların arasında yaymaya çalışıyordu. Söylemlerinde Hıristiyan inançlarına uymayan kimsenin kurtuluşa eremeyeceğini iddia ediyorlardı. O dönemde Sakız adasında bulunan Troulote adlı manastırda Girit'ten gelmiş, dünya işlerinden elini eteğini çekmiş münzevi bir hayat süren ihtiyar bir keşiş bulunuyordu. Börklüce, bu keşişe kendi müritlerinden iki adamını gönderdi. Bunlar saçları kazınmış, ayakları çıplak, üstlerinde sadece basit bir hırka bulunan kişilerdi. Onlar Börklüce'nin şu mesajını keşişe iletiyorlardı; "Ben de dünyadan el etek çekme yaşamında seninle

yoldaş kişiyim ve senin tanrına ben de tapmaktayım. O nedenle bu akşam, deniz üzerinden çıplak ayakla yürüyerek, seninle görüşmeye geleceğim.” Dukas, yaşlı keşişin Börklüce’nin sözlerine kandığını ve bizzat kendi yanında pek çok saçma sapan şeyler söylediğini anlatmaktadır. Onunla ilgili şöyle söylediğini de aktarmaktadır; "Ben Sisam Adasında bulunmakta ve kendimi Tanrı'ya terk etmiş iken o da benim inziva yoldaşım idi bugün bile her bir gün, karşı yandan denizi geçip benimle konuşmaya gelir" (Dukas, 2008, s. 99-100).

Dukas’ın anlattıklarında Börklüce’nin basit, kaba saba bir köylü olmadığı anlaşılmaktadır. O planlı ve programlı bir şekilde bölgedeki Hıristiyanlar üzerinde çalışıyor onların güvenini kazanmayı hedefliyordu. Gerek kendisinin ve gerekse taraftarlarının davranışları belli bir proje dahilinde hareket ettiklerini gösteriyor. Yoksa basit hırpani görünüşlü Türkmenlere belli bir Hıristiyan kültürü almış, hatta kurumsal anlamda da bir gücü olan toplulukların inanması ve onlarla ciddi denilecek münasebetler kurması beklenemezdi.

Şeyh Bedreddin muhtemel ki bu konuda kethüdasına belli tavsiyelerde bulunmuş, nasıl bir strateji izleyeceği konusunda yöntemler öğretmiş olmalı. İlerde girişeceği isyan konusunda daha geniş kitlelerin desteğini nasıl alacağını müritleriyle özellikle de Börklüce görüşmüş, onlara uygun hareket ve söylemleri anlatarak buna göre bir yol izlemelerini tavsiye etmiş olmalıydı.

Bazı araştırmacılar Börklüce’nin isyanı ile Şeyh’in hareketini birbirinden ayrı olaylar olarak göstermekte, onun kendi adına isyan ettiğini, bundan şeyhin haberdar olmadığını iddia etmektedirler. Muhtemel ki Börklüce’nin söylemlerindeki iştirakçi anlayışı ona yakıştıramadıkları için böyle bir yola tevessül etmektedirler. Fakat olayı anlatan pek çok Osmanlı tarihçisi, Şeyh’in Börklüce hatta Torlak Kemal isyanlarının kendisiyle alakalı olduğunu, kendisinin de onlarla isyan ettiğini söylediğini aktarmaktadır (Yüksel, 2010, s. 61-74).

Menakıbnamede Hafız Halil Şeyh’in yakalanıp Serez’e getirildikten sonra yargılandığını ve kendisine bazı suçlayıcı ithamlarda bulunulduğunu anlatmaktadır. Yapılan suçlamalar arasında Börklüce isyanıyla alakası da bulunmaktadır. Her ne kadar Hafız Halil, bu isyanın bir hastalık gibi Şeyh’e musallat olduğunu ve ona zarar verdiğini

ifade etmiş olsa da, Börklüce ile Şeyh'in yakın ilişkisi göz önüne alındığında isyan ile alakası uzak bir ihtimal olarak görünmemektedir (Halil, 2015, s. 184).

Şeyh ile Börklüce arasındaki yakın ilişkiyi menakıptaki şu anlatıdan çıkarabiliyoruz; menakıpta Hafız Halil babasının hacca gitmek için kendi ve kardeşleriyle yola çıktığını ve Börklüce'nin yanına uğradığını söylemektedir. Babası buradan ayrılıp bir müddet yol alınca Nizar isimli köyde vefat eder. Köylüler, Şeyh'in oğlunu defnedip Börklüce'ye mektup göndererek durumdan haberdar ederler. Börklüce, Hafız Halil'i ve kardeşini buradan aldirarak İznik'te bulunan dedesinin yanına götürür ve onları teslim eder. Hacca giden aile fertlerinin Börklüce'nin yanına uğraması Şeyh'in ve ailesinin Börklüce ile olan sıkı ilişkisini ortaya koymaktadır. Ayrıca ortada kalan çocukların teslimi için köylülerin Börklüce'ye haber vermesi Şeyh ile Börklüce arasındaki yakın ilişkiyi halkında bildiğini göstermektedir. Çocukları İznik'e bizzat Börklüce'nin götürmesi de Börklüce'nin Şeyh'e ve ailesine olan bağlılığını ve saygısını gösteren önemli bir olaydır (Halil, 2015, s. 222-224).

2.2.DİNİ İSYAN

Dini toplumsal hareketlerin özelde de dini isyanların kaynakları, meydana gelişleri, devam edişleri ve sonuçları itibariyle diğer kolektif davranışlar ve sosyal hareketlerle ortak yönleri bulunsa da özellikle dini ve mistik niteliklere sahip olmaları bakımından onlardan ayrılırlar. Çünkü dini isyanlar kendilerine has dinamikleriyle belirgin şekilde farklılık gösterir. Onun üstün bir varlıktan gelen öğretilere dayandığına inanılan fikri alt yapısı, ilahi olandan alınan referansla oluşturulmuş lider kişiliği, manevi olarak idealleştirilen sonuçları, katılımcılarına sağladığı psikolojik duygular kendine has, özel bir sosyal bir hareket olarak belirginleşmesine ve diğer sosyal hareketlerden ayrışmasına neden olur (Coşkun, 2004, s. 51).

Genel olarak toplum bilimciler ve tarihçiler toplumsal hareketleri toplumsal huzursuzluklar ve ekonomik nedenlere dayandırma temayülü taşımaktadırlar. Bazı ideolojik yaklaşımları ve tarafgirlikleri böyle bir tercih yapmalarında temel etken olsa da toplumsal olayları sadece bu zeminde incelemek konuyu açıklamak açısından yeterli olmayacaktır. Günümüz toplumsal hareketlerini toplumların genel ihtiyaçları ve öncelikleri açısından böyle bir yaklaşımla açıklamak belli bir kabulle mümkün olabilir.

Fakat tarihin belli dönemlerindeki toplumsal hareketleri de sadece bu temel üzerinden açıklamak dinin insanlık tarihindeki toplumsal fonksiyonlarını bir nevi inkar kabilinden olur.

Gerçekten de batılı modern toplumlarda toplumların dini olanla ilişkisi göz önüne alındığında, bu durum günümüz batılı toplum bilimcilerini böyle bir metotla sosyolojik olayları değerlendirmeye götürmüş olabilir. Modernizmin getirdiği dünya anlayışında ve bilim yaklaşımında dini olana karşı geliştirilen tavır sebebiyle toplumun değerlerini meydana getirme konusunda dinin etkin fonksiyonunu yitirmesiyle başka unsurlar bu görevi üstlenmiştir. Dinin toplumsal ve kamusal alandan çıkarılması toplumun kültürel değerlerini şekillendirmedeki özeliğinin zayıflaması gibi gelişmeler onun toplum üzerindeki etkilerinin belki kasıtlı belki de farkına varılmadan görmezlikten gelinmesine neden olmuş olabilir. Özellikle dinin toplumsal olandan uzaklaştırılarak sadece fertlerin vicdanına hitap eden bir kültürel unsur olarak görülmesiyle fonksiyonlarının sosyolojik olarak incelenmesini ikici plana itmiş, daha çok psikolojik bir inceleme sahası olarak görülmeye başlanmıştır (Dobbelaere, 2012, s. 12-13).

Toplumsal hareketler, modern toplumun en çok dikkat çeken sosyolojik faaliyetlerinden biri olarak görülmektedir. Günümüz toplumlarının belli konularda ihtiyaçlarını karşılamak, haklarını aramak, tepkilerini göstermek, taleplerini ifade etmek için ortaya koyduğu eylemleri içinde barındıran toplumsal hareketler, büyük kitleleri harekete geçirme özelliğiyle de hem siyasi otoritenin, hem de toplum bilimcilerin ilgisini çekmektedir (Tilly, 2008, s. 17).

Fakat yukarda sıraladığımız nedenlerden dolayı dinin toplumsal hareketlerle ilişkisi bir nevi ihmal edilmiş ve çok da görülmek istenmemiştir. Dinin toplumsal hareket anlamında ortaya çıkacak eylemlerdeki fonksiyonu sadece bazı kültürel katkılarla kısıtlı tutulmuş, onu müstakil geniş tabanlı bir toplumsal hareket kaynağı olacağı yadsınmıştır. Gerçi dini olarak ortaya çıkan toplumsal hareketler “dini toplumsal hareketler” başlığı altında ayrı bir kategoriye tabi tutulmuş olsa da biraz önce bahsettiğimiz seküler bakış açısı nedeniyle yine de din temel bir toplumsal hareket başlatıcı olarak görülmek istenmemiştir. Bu bakış açısının bugünkü toplumsal hareketleri incelemede böyle bir yaklaşım şeklini ortaya çıkarmış olması doğal bir

sonuç olarak kabul edilebilir olsa da, geleneksel toplumlarda ortaya çıkan toplumsal hareketleri de bu perspektiften incelemek mantıksal bir hata, bilimsel bir sapma olan sosyal anakronizmi ortaya koymaktadır (Vergin, 2000, s. 14-15).

Nadiren görülen, sonucu itibariyle etkileyici ve köklü toplumsal değişmelere yol açan isyan gibi toplumsal hareketin din ile ilişkisi konusu toplum bilimcilerin çok fazla ilgisini çekmemiştir. Günümüzde fertlerin vicdanındaki bir olgu olarak algılanan dinin böylesi etkin sonuçları olan isyanlara yol açacağı da pek düşünülmemiştir. Daha çok ekonomik veya sınıfsal temelli toplumsal rahatsızlıkların isyanları ortaya çıkardığını söyleyen Marksist görüş, günümüz sosyolojik yaklaşımlarda hakim olan bir düşünce olarak görülmektedir. Bu yaklaşım o kadar güçlü şekilde temsil edilmektedir ki geleneksel toplumlarda meydana gelen isyanları da aynı metotlarla ele alıp inceleme yolu tercih edilmiş, o dönem isyanlarda sadece veya ağırlıklı olarak bu nedenlere dayandırılarak incelenmiştir. Bu günümüzde dinin az olan toplumsal fonksiyonlarının o dönemde de aynı olduğu hatalı algısına dayanmakta, insanlık tarihi içerisinde dinin vurgusunun azaltılmasıyla bugünkü yaklaşımların haklılığının sağlanacağı düşüncesine dayanmaktadır (Vergin, 2000, s. 14).

Geleneksel toplumlarda meydana gelen toplumsal hareketlerin ve isyanların dini olanlarını tespit edilmesini sağlayacak bir tipoloji oluşturmak için belirlenecek bazı kriterler ortaya koymak mümkündür. Tarih içinde meydana gelen isyanların niteliği konusunda varılamayan görüş birlikleri ve süregelen tartışmalar böyle bir sınıflandırma yapmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu çaba en azından belli isyanları sahip oldukları özellikler nedeniyle diğerlerinden ayırma imkanı sağlayabilir. Bu sayede dini toplumsal hareketler ve isyanların diğer toplumsal hareket ve isyanlardan ayırt edilmesi ve sosyolojik olarak daha sağlıklı incelenmesi mümkün olabilir. Weber, ideal bir tipoloji ortaya koyma çalışmalarının amacının olguların empirik çerçeve içinde anlaşılmasını sağlamak, anlaşılır kavramlarla tanımlamak, nedensel olarak anlamak ve açıklamak olduğunu söylemektedir.

İdeal-tipin içeriği, ister etik, hukukî, estetik ya da dinî bir norm, ister teknik, ekonomik ya da kültürel bir kural, isterse de mümkün en rasyonel biçimiyle herhangi başka bir değer-atfı biçimi olsun, empirik araştırmada yalnızca tek bir işleve sahiptir. Onun işlevi; empirik gerçekliğin ayrıştığı ya da benzeştiği yerleri tespit etmek, bunları muğlak olmayan en anlaşılabilir kavramlarla tanımlamak ve tüm bunları nedensel olarak anlamak ve açıklamak için, o empirik gerçeklikle karşılaştırmaktır (Weber, 2012b, s. 70).

Weber'e göre hiçbir tipoloji oluşturma çalışması yani ideal tip ortaya koyma gayreti normatif bir emsal ortaya çıkarmaz. Bunlar bizim yeterince sebebi olan, nesnel olarak mümkün ve belli bir kurallar dahilinde nedensel olarak yeterli olduğunu düşündüğümüz ilişkilerin saf kurgularıdır. İç bağlantılarıyla, sebepleri ve önemli olmalarıyla somut kültür fenomenleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaları açısından ideal tipler birer bilgi vasıtası olmaları nedeniyle değerlidirler. Bunun yanında gerçeklik ile ideal tip arasındaki çizginin bulanıklaştırılarak tamamen birbirinden ayrı şeyler gibi görmekten de kaçınılması gerektiğini özellikle vurgulamaktadır (Ringer, 2006, s. 142).

Bu anlamda bir toplumsal hareketin ve isyanın türünü belirlemede, dini olup olmadığını tespitinde şu sorulara verilecek cevapların bir veri ortaya koyacağı söylenebilir;

İsyanı ortaya çıkaran ve yöneten liderin kimliği nedir?

İsyanın dayandığı sosyal taban kimlerden meydana gelmektedir?

İsyanın ideolojisini meydana getiren söylemlerin içeriği ve kaynağı nedir?

İsyanın çıktığı dönemde toplum kesimler onu nasıl algılamıştır?

İsyanın sonuçları itibarıyla hangi toplumsal değişimler meydana gelmiş, isyanın toplumsal sonuçları ne olmuştur?

Bir isyanı incelerken yöneltilecek bu sorularla onun temel niteliği belirlenecek, aynı zamanda isyanın yapısal yönünün de ortaya konması mümkün olacaktır. Böylece isyan çeşitleri içerisinde dini kaynaklı isyanlar daha açık şekilde belirginlik kazanarak tarihte meydana gelmiş dini isyanların tipolojisinin çıkarılması da mümkün olacaktır. İsyanın lideri, ideolojisi, destekleyen sosyal tabanı, isyanın toplum tarafından algılanması ve doğurduğu toplumsal sonuçları gibi hususları olay incelemesi yaptığımız isyanlarla beraber ele alarak isyanların bu konularda ki niteliğini de ortaya koyacağız.

2.2.1. İsyanın Lideri

Lider, toplumun diğer üyelerinden belli nitelikleriyle ayrılan, toplumsal faaliyetler üzerinde etki eden toplum üyesidir. Lider; iki veya daha fazla ferdin bir araya gelmesinden dolayı ortaya çıkması, toplumun diğer üyeleriyle etkileşim

sonucunda belli davranış kalıplarına neden olması bakımından sosyoloji ilminin ilgisi alanına girer. Toplumsal yapının oluştuğu her yerde diğer toplum üyeleri arasından sivrilmiş, ön plana çıkmış kişilere rastlanır. Bu kişi, toplumsal davranışları kendi etrafında şekillendirerek merkezi bir konuma yerleşir ve olaylar onun çevresinde gelişir. Toplumsal yapının şekillenmesinde toplum içerisinde bazı fertler diğerlerinden daha fazla etkin olur, öbür fertlerden daha fazla değer gören bu kişiler diğerlerine tercih edilir, daha çok düşüncesine saygı gösterilir ve toplumu oluşturan fertler üzerinde otorite sağlar.

Liderleri, toplumun içinde bulunduğu şartlar çıkarır. Fakat her fert, lider olamaz. Liderin iktidar isteği yani hırsla, itibara, maddi ve manevi elde edeceği çıkarlar gibi arzulara sahip olması gerekir ki bu özellikleriyle diğer üyelerden ayırt edilebilsin. Liderlerin fonksiyonları ve rolü toplumun ihtiyaçları, şahsi özellikleri, toplum içerisinde elde ettiği statüye uygun olarak ortaya çıkar ve her alanda alan da kendini göstermez. Bazı liderler, icraatçı özellikleriyle ortaya çıkarken bazı liderlerde planlayıcı, toplumun siyasetini tayin edici özellikleriyle belirginleşir. Yine liderler bir üst otoritenin belirlediği siyaseti uygulayıcı yönüyle dikkat çekerken bazıları da daha demokratik bir metodu tercih ederek toplum üyeleri tarafından verilen kararları uygulayıcı olarak görülürler. Aynı şekilde söylem üreten, aksiyon geliştiren, eylem gerçekleştiren, ceza veren, ödül veren fonksiyonlarını da üstlenen liderler olabilir. Lider, tabiatüstü niteliklere sahip olduğu düşünülen, örnek, fedakar karakterli, hataları görmeyen onları örten kişi özellikleri taşıyabilir. Toplumda bunalım dönemlerinde ortaya çıkan, toplumun içine düştüğü bunalımdan kurtaran lider şeklinde de fonksiyonlar taşıyabilir (Aslatürk, 1999, s. 159-160).

Liderler ve dini liderlerin tipolojisinin belirlenmesinde sosyologlar daha çok Weber'in otorite temelli sınıflandırmasını esas alırlar. O, otorite ile liderlik arasında bir bağ kurar ve toplumda meşruiyet kazanmış olmasıyla değerlendirir. Weber, otorite türlerini ortaya koyarken üç temel tipolojiden bahseder ve bununla lider çeşitlerini de belirlemiştir. Onun ölçü olarak aldığı meşruiyet temelli sınıflandırma lider tipinin saf ideal şeklini ortaya koyar. Onun bu sınıflandırmasına göre lider tipleri şunlardır (Weber, 1986, s. 252-254):

Geleneksel otorite ve otoriter liderlik.

Yasal otorite ve bürokratik liderlik.

Karizmatik otorite ve karizmatik lider.

Geleneksel otorite ve liderlik; Weber, gelenekçilikten anlaşılması gerekenin günlük hayattaki alışılmış psişik bir tutumlar zinciri ve günlük çalışmanın ihlal edilemez bir davranış normu olduğu inancıdır der. Öteden beri var olduğu bilinen, sanılan ya da edilen bir şeye inanışa dayanan bir hakimiyet tipine geleneksel otorite adı verilir. Meşruiyetini gelenekten alan en önemli otorite tipi patriyarkalizmdir. Toplum içerisindeki bir role ve statüye tarihin bir döneminde kendine tanınan otoritenin meşru olarak kabul edilmesi sonucu ortaya çıkmış bir otorite türüdür. Bu otoritenin temel özelliği karşı gelinmez normlar sisteminin kutsal sayılmasıdır. Otoritenin tanınmaması ve karşı gelinmesi sonucunda sihirli ve dinsel bir felaketin olacağına inanılır. Evin veya aile büyüğünün aile fertleri üstündeki otoritesi, patronun veya efendinin işçi ve köle üzerindeki otoritesi, prensin saray hizmetlileri üzerindeki otoritesi, lordun tebaa üzerindeki gibi otorite bu tür otorite ve liderlik tipolojisi içerisinde değerlendirilir.

Yasal otorite ve bürokratik liderlik; otoritenin örgütlenmesi süreklilik kazandığında, karizmatik yöneticiyi destekleyen kadroda kurumsallaşır. Karizmatik liderin etrafında kümelenmiş olan ilk grup hakimiyetin sağlanmasından sonra eski alışkanlıklarını bir yana bırakarak yönetim içerisinde belli statüler elde ederler. Bu, daha çok lidere ortaya çıkan problemlerin çözümü konusunda yardım etmek şeklinde ortaya çıkar. Daha önce gelirlerini düzensiz yollardan elde eden bu yönetici grup hakimiyetin şekillenmesi ve kurumsallaşmasıyla oluşan gelirlerden pay alarak hayatlerini devam ettirirler.

İleriki dönemlerde lidere vermiş oldukları destekler ve yaptıkları danışmanlık sonucu sürekli gelire bağlanan bu grup sahip oldukları birikim ve yönetimdeki tecrübeleri sonucu süreklilik arz eden bürokratik otoriteye dönüşürler. Hatta sahip oldukları niteliklerin kendilerine vermiş olduğu güce dayanarak yönetici lidere kafa tutacak kadar ileriye gittikleri gözlenen bu tür otorite sahipleri, yönetimi istedikleri gibi şekillendirme gücünü kendilerinde görmüşlerdir. Yasal otorite de itaat etmenin temeli tanımlanmış işlevsel bir “resmi görev” kavramına ve kişisel olmayan bir bağlılığa dayanır. Resmi görevin getirdiği yetki kullanma hakkı rasyonel olarak konmuş olan kanunlara, yönetmeliklere, kararnamelere dayanır. Bu tür otoritenin meşruluğu herkes

için geçerli olan kurallar kanuniliğine dönüşür ve kurallar belli bir amaç doğrultusunda biçimsel bir titizlikle düşünülür, uygulanır ve ilan edilir.

Karizmatik otorite ve karizmatik lider; karizma, ister yakıştırma ister gerçek olsun her hangi bir kişinin olağan üstü bir yeteneğe sahip olması şeklinde anlaşılmaktadır. Karizmatik otorite ise, yönetilenlerin belli bir kişide var olduğunu düşündükleri olağanüstülüğe inandıkları için itaat ettikleri hakimiyettir. Bu otorite baskısını dış unsurlarla göstereceği gibi iç unsurlarla da (inanç, vicdan) gösterebilir.

Sihirbaz, peygamber, savaşçı, reis, sezar tipi olarak adlandırılan yönetici ve belli şartlarda bir partinin başkanı, müritleri, takipçileri, askerleri bu tip yöneticilerdir. Yönetimlerinin meşruluğu, normal insanların kabiliyetlerinin üzerinde olduğu, bir zamanlar doğaüstü zannedildiği için saygı duyulan olağanüstülüğüne inanış ve bağlanıştan gelir. Karizmatik yönetimin meşruluğu, sihirli güçlere, vahiylere ve kahramanlara hayranlığa dayanır. Karizmatik yeteneğin, mucizelerle, zaferlerle, ve yönetilenlerin refahını sağlayan başka başarılarla kanıtlanması bu inancın kaynağını oluşturur. Bu kanıt ortadan kalkar, karizmatik kimse sihirli yeteneğini kaybeder ya da tanrısınca yalnız bırakılırsa ona olan inanç ve bununla sağladığı otorite yol olur veya varlığı tehlikeye düşer.

Karizma gönüllü bir irade ve denetimi esas alır. Karizmatik lider, özelliğine uygun bir işe girer ve görev duygusuna dayanarak kitlelerin kendisine itaat etmesini bekler. İsteddiği itaati ve yandaş kitlesini bulması veya bulamaması başarısıyla alakalıdır. Eğer gönderildiğine inandığı kitle onun misyonunu tanımazsa iddiası çöker, karizmatik özelliğini kaybeder. İddiasını kitleye kabul ettirirse kendini kanıtlayarak yerini koruyabildiği sürece onların lideri olur. Liderlik hakkı, ona kitle tarafından seçilerek verilerek verilmez. Aksine onu karizmatik lider olarak tanımak, misyonunu bildirdiği kişilerin görevidir (Weber, 1986, s. 218-219)

Karizmanın ve karizmatik kişinin çeşitli tipleri bulunmakla beraber esas olan dini temelli olan tiptir. Dini otoriteye sahip olan karizmatik kişilerin ilahi olanla sıkı bir ilişki içerisinde yaşadığına inanılmaktadır. Dini otoritenin hayatı ve toplumsal durumu herhangi bir insanınkinden çok farklıdır. İlahi olanla irtibat halinde olmak, korkulmak, saygı duyulmak, ve şerefle anılmak, tecrit edilmek, özel kurallara uymak ve boyun eğmek için yeterli bir sebeptir. Dini olan karizmatik tipler genel olarak şunlardır; din

kurucusu, reformcu, peygamber, haberci, büyücü, kahin, veli, rahip (Wach, 1995, s. 404-449).

Dini lider tiplerinden veli, örnek olay incelemesinde ele aldığımız isyanların liderlerinin özelliklerini en iyi ortaya koyan tipolojidir. Ermiş kişi anlamında da kullanılan veli; ilahi, şahsi çıkarlardan uzak lütufkar bir şahsiyeti ifade eder. Ermişin otoritesi, kişinin içerisinde bulunmaktadır ve onun diğer vasıflarından ayrı değerlendirilir. Veli kavramı, bazen çok geniş anlamda kullanılarak “ evliyâullah” (nebilere, peygamberler, veliler gibi) diye adlandırılan kişileri de daha seçici bir şekilde belirtmeye ve dini otoritenin özel bir tipini karakterize etmeye yarar. Velinin otoritesi, din kurucusu ve peygamberden aşağıda olup onları otoritesiyle rekabet edemez. Peygamber daha aktif bir kişilik ortaya koyarken velinin pozisyonu ona göre daha pasiftir. Belki ortak yönleri şahsi karizmaya sahip olmalarıdır.

Diğer dini otorite tiplerinden farklı olarak ermiş kişinin ağırlığı, kendi öz tabiatı ve kendine ait karakteri ölçüsünde gerçekleştirdiği şeylerden de ileri gelmez. Zekası ve pratik olarak yaptığı şeylerden dolayı da öne çıkan bir karakter değildir. Onun yol göstericiliği ve rehberlik görevi ayrılmaz bir yönünü teşkil eder. Veliler, görevlerini ve otoritesinin gerekli kıldığı işleri sükunet içerisinde fakat sürekli ve yoğun bir şekilde yerine getirirken bazı veliler sert ve ateşli mizaçları sebebiyle peygamberler gibi otoriteyi ele geçirme ve yönetme arzusuyla kitleleri harekete geçirebilirler.

Ermişlerin hayatlarında genel olarak dünyadan vazgeçmişliğin göstergesi olan fakirlik ön plana çıkar ve zühd yönü ağırlıklı olarak görünür. Onun ölümüyle düşünceleri manevi kimliği etrafında bir gruplaşma ve bütünleşme meydana gelir. Onun hatırasına hürmet etmeye devam edilir, çünkü onun ruhaniyetinden medet umulur ve şefaati ümit edilir. Değişik mesleki ve sosyal gruplar, siyasi yapılar koruyucu olarak bir ermişi seçerler ve onun manevi kişiliği etrafında bütünleşerek yeni teşkilatlar meydana getirirler. Hayatı boyunca kendisinin kerametler gösterdiğine inanıldığı için öldükten sonrada bıraktığı emanetler yoluyla gücünün devam edeceği, lütuf ve bereketi artıracığı düşünülür. Bunların sonucu olarak mezarı, önemli ibadet merkezi ve kendi şahıslarını, cemaatlerini onun korumasına bırakan herkes için yüce ve değerli bir sembol haline gelir (Wach, 1987, s. 431-432).

Weber'in otorite çeşitleri içerisinde yer alan karizmatik otoritenin bir türü olan dini lider tiplmesi, sahip olduğu özelliklerle kitlelerin ihtilalci bir ruh ile harekete geçmesine neden olabilir. Bu yönü ile özellikle ermiş kimliği Babai ve Şeyh Bedreddin isyanlarında somut bir şekilde isyanı yöneten lider olarak karşımıza çıkmaktadır.

Babai isyanının lideri Baba İlyas, dini otorite tiplerinden ermişin özelliklerini taşımakta onun liderlik vasıflarını tamamen kendi üzerinde barındırmaktadır. Onun hayatı ve görüşleri incelendiğinde manevi kimliğiyle çevresini etkilediğini, halkın kendisine sıkı bir şekilde bağlandığını, adanmışlığının ve münzevi hayat tarzının etrafında efsunlu bir sır oluşturduğunu tespit edebilmekteyiz. Onun kişiliğiyle ilgili bilgi veren tarihi kaynaklara göre özellikle içinde bulunduğu toplumun fertlerini hayat tarzıyla etkilemiş, onların güvenini kazanarak kendine bağlamış, güçlü bir karizmatik dini liderlik örneği sergilemiştir. İbni Bibi, onun bu özelliklerini verirken şunları söylemektedir:

“ Her zaman gözleri yaşlı, hali üzgün ve vücudu zayıftı. Konuşurken kısık sesle konuşurdu. Davetinin alanı genişleyince Türk ve Kürt kabilelerinin fakir ve zenginleri onun tarafında yer aldı. O beldelerde sözü dinlenen biri oldu. Bir süre halkın gözünden kayboldu. Bir süre sonra Amasya'nın köylerinden birinde sesi duyulur oldu. Köye varışının ilk günlerinde köy halkının çobanlığını yaptı. Kendini son derece dindar ve güvenilir biri olarak gösterdi. Hiçbir yaratıktan az veya çok bir şey istemiyor, her gün bulduğu ile yetiniyordu. Güderken hayvanlara ve koyunlara şefkat gösteriyordu. Zühd ve takvada işi o dereceye vardırdı ki, kadın erkek bütün köy halkı ona inandı, maksad ve muradının kölesi oldu. Üzüntü ve sıkıntıya düşen bir kimse veya aralarına soğukluk ve düşmanlık düşen karı koca ona başvurursa, o, onlara bir muska yazar, o zaman hemen sıkıntı huzura, soğukluk yakınlaşmaya ve düşmanlıkta dostluğa dönerdi.

Bu durum uzun süre devam etti. Aldatmada yeterli seviyeye geldiğini, çok miktarda mal sahibi olduğunu görünce köyün yakınındaki bir tepeye zaviye yaptı. Orada ibadetle, züht ve takva ile meşgul oldu. Kendisiyle düşüp kalkan, kahvaltayı ve akşam yemeğini birlikte yiyen sapık birkaç müridinden başkasıyla görüşmedi. Kendisini emekten ve içmekten el çekmiş, açlığa susuzluğa dayanan biri olarak gösterdi. Müritleri ise, sırasıyla işaret aldıkları Türk topluluklarına koşuyor, onları baştan çıkarmakla meşgul oluyor, halkı, ona bağlılık ağına ve tuzağına çekiyorlardı (Bibi, 1996, s. 49-50).

İbn-i Bibi'nin verdiği bu bilgilerden Babai isyanının lideri olan Baba İlyas'ın, gerçekten çevresinde ermiş bir kişi olarak kabul edildiğini ve sahip olduğu özellikleriyle oluşturduğu dini karizmasını isyanın başlatılmasında ve yürütülmesinde etkin olarak kullandığını görmekteyiz.

Ayrıca dedesi Baba İlyas'ın hayatının anlattığı Menâkıbu'l- Kudsiyye adlı eserinde Elvan Çelebi, onun dini kişiliğinden ve saygınlığından bahsetmekte, vahşi hayvanların güruh güruh gelerek onun önünde secde ettiklerini anlatarak kerametlerini sıralamaktadır. O'nun makamlarından, işaretlerinden, bakışlarından, parıltılarından, ve erkanından bahsederek dini kişiliğinin yüceliğini ortaya koymaktadır (Çelebi, 2014, s. 117-118).

Örnek olay incelemesini yaptığımız Şeyh Bedreddin isyanının lideri Şeyh Bedreddin de karizmatik bir dini lider olarak karşımıza çıkmaktadır. O, Mısır'da meşhur sufi Hüseyin Ahlati'ye bağlanmış ve onun halifesi olacak mertebeye kadar ulaşmıştır. Bunun yanında onun bir diğer özelliği de fâkih olmasıdır. Kaynaklar Şeyh'in kırk sekiz eserinin olduğundan bahsetmektedir. O, fıkıh ile ilgilenmeye tasavvufa girmesinden sonrada devam etmiştir. Fıkıh ile ilgili Letâifu'l-İşarât ve Camiü'l-Fusûleyn adlı eserleri yazmış özellikle ikinci eseri Osmanlı bilim dünyasında çok meşhur olmuş ve medreselerde uzun süre okutulmuştur. Onun hem batınî hem de zahiri ilimlerdeki yetkinliği bu iki alanda da söz sahibi olması sonucunu ortaya çıkarmış, karizmatik dini liderliğinin her iki alanda da oluşmasını sağlamıştır. O, sufi kişiliğiyle halk arasında sevilen, fakih kişiliğiyle de ulema arasında saygınlık duyulan biri olmuştur (Yüksel, 2010, s. 95-101).

Bu iki isyanın liderleri taşıdıkları dini kimlikleri ile karizmatik bir liderlik ortaya koymuşlar, dönemlerindeki olumsuz toplumsal şartlara karşı halkın liderliğine soyunarak otoriteye isyan etmişlerdir. Başlattıkları isyanlar kendilerinin dini kimlikleri nedeniyle dini bir atmosfer içinde ortaya çıkmış, dini söylemlerle desteklenmiş ve dini sonuçlar elde edilmeye çalışılmıştır. İsyân edenlerinde dini kaygılarla isyan ettikleri anlaşılmaktadır. Yani isyanlar tamamen liderlerinin sahip olduğu kimlik ve kişiliğın eseri olarak ortaya çıkmışlar, onların kişiliğiyle somutlaşmışlardır. Bu nedenlerden dolayı bu isyanların dini isyanlar olarak görülmesi gerekir.

2.2.2. İsyânın Dayandığı Toplumsal Taban

Toplumsal taban, toplumda meydana gelen olayların dayandığı kitleyi ifade eder ki bu kitle toplumsal olayların aktörleridir. Bu nedenle onların kimliği, düşünce yapısı hareket tarzları ortaya çıkardıkları toplumsal olayın niteliğini belirler. Sosyoloji ilmi, incelemiş olduğu toplum davranışlarını isimlendirirken genellikle o davranışları

yapıp işleyen toplumsal sınıfın adından hareket etmeyi tercih eder. Bu nitelemeye öne çıkan unsur, o sınıfın taşıdığı karakteristik özelliklerin meydana getirdikleri davranışlara yansımaları ve şeklini ve tarzını belirlemesidir. Mesela işçi sınıfının gerçekleştirdiği eylemlere işçi hareketler, köylüler tarafından yapılan eylemlere köylü hareketleri, öğrencilerin yapmış olduklarına da öğrenci hareketleri adı verilir. Bu anlamda dini bir temele dayanan, belli bir dinin müminlerinin veya bir dini grup mensuplarının inançları temeline dayanarak yapmış oldukları davranışlara da dini hareketler adı verilmektedir. Dini hareketlerin dayandığı toplumsal tabanın ayırt edici özelliği dini bir referans kaynağıyla ortaya çıkmış olmalarıdır (Aslatürk, 1999, s. 166-167).

Bir isyanın niteliğini ortaya koyan özelliklerden birisi de onun dayandığı sosyal tabandır. Tarih içerisinde farklı toplumsal sınıfların çıkardığı pek çok isyan meydana gelmiş ve bu isyanlar o toplumsal sınıfın adıyla adlandırılmıştır. Çünkü bir isyan açısından onun eylem karakterini belirleyen temel unsur katılanların toplumsal kimliğidir. Katılımcıların grup olarak hissettikleri ortak düşünceler, onları harekete geçiren ortak duygular ve ulaşmak istedikleri ortak sonuçlar isyanın karakterini meydana getirir (Güney, 2009, s. 188).

Bu bağlamda köylülerin başlattığı isyanlara köylü isyanları, kölelerin başlattığı isyanlara köle isyanları, işçilerin başlattığı isyanlara işçi isyanları, burjuvanın başlattığı isyanlara burjuva isyanları, öğrencilerin başlattığı isyanlara öğrenci isyanları, askerlerin başlattığı isyanlara askeri isyanlar, zencilerin başlattığı isyanlara zenci isyanları adlarının verilmesi başta onların temsil ettiği toplumsal sınıfın vurgusunu ortaya koyarken, diğer yandan da isyana sebep olan rahatsızlıklarla alakalı olarak da bir sonuç vermektedir (Hobsbawm, 2014, s. 12).

Örneğin köylü isyanları, onların toplumsal sorunlarının bir ifadesi olarak ortaya çıkar ve bu sorunun çözümüne yönelik tepkisel eylemi doğurur. Genellikle köylülük işlerinin ve köylülerin hakim otorite ile olan ilişkilerinin, köylülerin aleyhine gelişmesiyle ortaya çıkan protestoların daha güçlü şekilde kitlesel eyleme dönüşmesini ifade eden köylü isyanlarının bu şekilde isimlendirilmesi dayandığı toplumsal tabanın ürettiği bir adlandırmadır. Diğer isyanların adlandırılmasındaki mantık da aynı olup, toplumsal sınıfın statüsünde, rollerinde ve normlarında meydana gelen olumsuz

değişimlere karşı geliştirdiği itirazları eyleme dönüştürüp isyan etmesi isyanı o sınıfın adıyla nitelendirilmesi sonucunu doğurmuştur (Bookchin, 2012, s. 47-64).

Fakat ne var ki toplum bilimciler, dini toplumsal yapıların bu anlamda itirazlarını ve protestolarını ifade etmek için geliştirdikleri toplumsal hareketleri ve isyanları adlandırılırken yukarıda bahsettiğimiz yaklaşımla hareket etmemişlerdir. Onlar daha çok toplumun içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi problemlerin isyanları doğurduğunu, dininde bu anlamda meşruiyet oluşturan bir olgu olduğunu ileri sürmektedirler. Çıkış noktası, tamamen dini grubun yaşadığı toplumsal problemler olan isyanları bile içinde bulunulan dönemin ekonomik ve siyasi şartlarına bağlamak bu anlamda objektif bir değerlendirmenin sonucu olamasa gerek.

Bir dine inanan her insan, o dinin oluşturduğu dini grubun doğal üyesidir. Bu anlamda grup içerisinde meydana gelen değişik konulardaki her türlü rahatsızlık tabii olarak o insanı da alakadar eder ve etkiler. Aynı şekilde dinin bulunduğu toplumda meydana gelen olaylara karşı geliştirdiği olumlu ve olumsuz tavırlar paralel şekilde fertlerin davranışlarına da yansır. Toplumda meydana gelen ve dini düşünce tarafından olumsuz olarak algılanan ekonomik ve siyasi gelişmeler her ne kadar direkt dinin konusu olarak görülme de doğurduğu sonuçlar itibariyle dini ve onu temsil eden dini grubu, bazen bütün toplum olabilir- etkileyeceği için dinin buna sessiz kalması ve tavır geliştirmemesi düşünülemez. Genel olarak aynı dine inanan toplumlarda bu şekildeki gelişmelere karşı geliştirilen itirazlar, protestolar ve bunu sonucu ortaya çıkan isyanlar dinden doğan isyanlar olarak adlandırılabilir. Başlangıcı, dinin kurucusunun insanları ilk defa dine çağırmasına dayanan bireysel dini eylemler, din kurucusunun etrafında toplanmasıyla oluşan dini grupların faaliyetleriyle kolektif eyleme, gruplar arasında meydana gelen etkileşimle ortaya çıkan davranışlarıyla da toplumsal harekete dönüşür. Dini toplumsal hareketler, dini grubun içerisinde meydana gelen olaylara tepki olarak gelişebileceği gibi dini grubun dışından gruba yönelecek tehditlere karşıda geliştirilebilir. Bu tehditler dini grubun yapısını hedef alan girişimler olacağı gibi dini grubun savunduğu ve üzerinde hassasiyetle durduğu ilkelerini, değerlerini de hedef alabilir. Özellikle merkezde yer alamadığı için çevrede yer alan dini gruplar merkezden gelecek tehditlere karşı kendilerini savunacak mekanizmalar geliştirirler. Bu daha çok merkezle olan ilişkileri azaltma, içe kapanma ve kapalı toplum olma gibi toplumsal tepkiler geliştirmelerine neden olur. Merkezi temsil eden otorite ve bu otoritenin meşru

gördüğü dini yapılar, çevrede konuşlanmış olan dini gruplara yaşama hakkı tanımaz, onların varlığını tehdit eder tutum içerisinde olursa çevrede bulunan dini gruplar kendilerini koruma refleksiyle isyan ederler. Bu durumda siyasi ve ekonomik şartlar ne olursa olsun başlatılan isyan tamamen dini bir kaygıdan dolayı ortaya çıktığı için ve dini bir tabana dayandığından dini isyan olarak adlandırılmalıdır (Wach, 1995, s. 154).

Örnek olay incelemesi yaptığımız isyanların dayandığı toplumsal tabanı incelediğimizde her iki isyanın da şeyhlerin kendilerine bağlı müritleri tarafından organize edildiğini ve ortaya çıkarıldığını görmekteyiz. Baba İlyas ve Şeyh Bedreddin, karizmatik dini liderler olup kendileri bir dini grubun, kurumsal bir tarikat yapısının lideriydiler. Etraflarında oluşturdukları manevi kimlik ve müritlerinin kendilerine atfettiği üstün özellikler sayesinde geniş kitlelerin çevrelerinde toplanmalarını sağlamışlardır. Adanmışlık ruhuyla hareket eden bu kitleler onların öğretilerinden ve telkinlerinden hareketle güçlü bir dini grup teşekkül ettirmişlerdir. Bağlı oldukları dini anlayışın yani tasavvufun geleneksel birikimlerinden beslenen bu gruplar mistik hayat tarzları ve şeyhlerine sarsılmaz bağlılıklarıyla davaları uğruna gözlerini kırpmadan canlarını feda etmişlerdir. Onların bir sözü, bir işareti binlerce insanı harekete geçirmiş inancın ve onun ortaya çıkardığı bağlılık duygusunun etkisiyle canlarını, mallarını şeyhlerinin ya da daha geniş ifadeyle davalarının uğruna feda etmeyi göze almışlardır. Her iki isyanda da harekete geçirilen toplumsal taban, dini olup bu grupların özellikleri isyana nitelik kazandırmış, karakteristik özelliğini ortaya çıkarmıştır. Toplumsal tabanları, tasavvufi bir din anlayışıyla şekillenen bu gruplar şeyhlerinin etkileyici yönlerinin tesiriyle onların etrafında bir mit oluşturmuşlardır (Coşkun, 2004, s. 472).

Babai isyanının toplumsal tabanına baktığımızda o dönem Anadolu Türk toplumunda hakim olan tarikat zümrelerini görmekteyiz. Moğol işgallerinden kaçan pek çok şeyh, Anadolu'yu kendilerine yurt edinmiş, geldikleri bölgelerdeki inanç yapılarını bu coğrafyaya taşıyarak kendilerine müntesipler edinmişlerdir. Özellikle Türkmen konar-göçer topluluklarında Orta Asya kaynaklı tasavvufi düşünceler ve bu düşüncelerin etrafında gelişen tarikat yapılanmaları etkin bir güce sahipti. Selçuklu yönetiminin iskan politikalarına uygun olarak stratejik bölgelere yerleştirilen bu tarikatların şeyhleri buldukları yerlerde açtıkları zaviyelerde hayatın hem maddi hem de manevi yönleriyle ilgileniyorlardı. Devletin verdiği vakıf arazilerinin desteğiyle güçlenen bu dini yapılar zaman içerisinde büyük, zengin ve mahalli güç haline geldiler.

Özellikle Alaaddin Keykubat'ın bu konularda göçmen şeyhlere sağladığı destekler onların hak üzerinde daha etkin olmalarını sağlayarak saygınlıklarını artırdı (Abdizade, 2007, s. 131).

Babai isyanlarının dayandığı sosyal tabanın şu tarikat zümrelerine dayandığını görmekteyiz:

Kalenderiler; Orta Asya kökenli olan bu tarikat, Cemaleddin-i Savi (ö.1232-1233) tarafından kurumsal hale getirilmiştir. Moğol işgalleriyle beraber Anadolu'ya girmiş olan bu tarikat şeyhleri köylü göçebe halk arasında itibar görmüş onların saygınlığını kazanmışlardır. Bunlar Türkmen çevrelerinde büyük bir çoğunluk meydana getiriyorlar, onların hoş görüsünden yaralanarak serbestçe düşünce ve inançlarını yayıyorlardı. İsyana katılan dini grupların içinde çoğunluğu bunlar oluşturuyordu (Ocak, 2017, s. 87) .

Vefailer; Tâcu'l- Ârifin Seyyid Ebul Vefâ Bağdâdî (ö1107) tarafından kurulan bu tarikat, on beşinci yüzyıla kadar hakimiyetini korumuş daha sonra Bektaşî tarikatının ve Aleviliğin içinde kaybolmuştur. Özellikle Osmanlı devletinin kuruluş döneminde bu tarikata bağlı olan dervişler önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir. İsyanın düşünce anlamındaki lideri Baba İlyas ve aksiyon anlamındaki lideri Baba İshak bu tarikata bağlı babalar idi. Daha açık bir ifadeyle isyanı yöneten zihinsel alt yapı ve harekete geçiren eylemsel alt yapı bu tarikata mensup dervişlerden meydana geliyordu. Tabii ki asıl güç olan kitle de bu tarikatın mensuplarıncı oluşturulmuştu (Ocak, 2017, s. 95).

Haydariler; bu tarikatın Kalenderilik ve Yeseviliğin karışımından meydana geldiği ve hatta Yeseviliğin bir kolu olduğu söylenmektedir. Kubeddin Haydar (ö1221) tarafından kurulan Haydarilik muhtemelen kurucusunun Türk olması nedeniyle Türkmen çevrelerinde hızla yayıldı. Moğol istilasıyla beraber Anadolu'ya gelen bu tarikat mensupları, İslam'ın yayılmasında etkin rol üstlendiler. Haydarilerle aynı inançları paylaşan bu tarikat mensupları değişik semboller kullanarak dünyevi olandan uzak olduklarını açıkça gösteriyorlardı. Haydariler gerek Anadolu Selçuklu gerekse Osmanlı devletleri döneminde önemli toplumsal etkileri olmuş bir tarikat olup özellikle Bektaşilik ile ilgisi göz önüne alındığında inanç coğrafyasının oluşumunda aktif rol almıştır (Ocak, 2017, s. 94).

Yeseviler; yine Orta Asya'da kitlesel göçlerin meydana gelmesine neden olan Moğol istilası döneminde pek çok Yesevi tarikatı mensubu derviş de Anadolu'ya göç etmiş buradaki Türkmen grupları arasında aktif rol oynamışlardır. Köprülünün verdiği bilgiler göre bu dervişler Anadolu'da pek çok zaviye kurmuşlar ve ölümlerinden sonrada mezarları halkın saygı gösterip ziyaret ettikleri yerler olmuştur. Bu dini grup Babai isyanında diğer yukarda bahsettiğimiz dini gruplar kadar etkin rol almış olmasa da, bölgedeki Türkmen zümreleri üzerindeki etkisi inkar edilemez. Bu nedenle büyük bir toplumsal hareket ve oluşu itibariyle dönemin tüm toplumsal sınıflarını etkileyen kitlesel bir eylem olmasından dolayı bölgedeki Yesevi gruplarının olaya uzak kalmış olmaları düşünülemez. Özellikle daha sonra ortaya çıkan Bektaşiliğin, bu dini grupla olan ilişkisine güçlü vurgu yapılması isyan ile Yesevilik arasında bir bağ bulunduğunun göstergesi olabilir. Bektaşiliğin kurucusu Hacı Bektaşî Veli'nin, Baba İlyas'ın halifelerinden olmasının yanında onun Yesviliğin de halifelerinden olduğu iddiası Babailerin çıkardığı isyan ile bu tarikatı bir araya getirmektedir. Başka bir göstergede isyanın ortaya çıktığı Orta Anadolu bölgesinde Yesevi tekkelerinin yaygınlığı, tekkelerin kurucusu olan dervişlerin saygın kişiler olarak anılması ve Yeseviler'in o dönemde ve daha sonraki dönemlerde bölge halkı üzerinde etkin rollerinin olmasıdır (Köprülü, 1991, s. 48-49).

İncelediğimiz diğer bir isyan olan Şey Bedreddin isyanının dayandığı toplumsal tabana baktığımızda bunlarında dini gruplar olduklarını görmekteyiz. Özellikle yine merkezde yer alamayan gayrimemnun dini gruplar, toplumsal tepkilerini ve itirazlarını bu isyanla ortaya çıkarmışlardır. Çelebi Mehmet'in diğer şehzadeleri bertaraf ederek oluşturmaya çalıştığı merkezi yönetimin medrese kökenine dayanan Ortodoks din anlayışını kabul edeceğine dair göstergeler belirgin hale gelmeye başladığında Heterodoks kökenli dini gruplar bundan rahatsız olmuşlardır (Refik, 1994, s. 20).

İsyanın dayandığı önemli dini gruplardan birisi de Torlaklar'dır. İsyanın simalarından olan Torlak Kemal, heterodoks bir derviş olup Manisa bölgesinde halkı ayaklandırarak Börklüce'den sonra isyan etmişti. Şeyhin bu dervişle görüştüğü, devlete hizmet ettiği için onlar tarafından eleştirildiği fakat onun manevi kimliğini görünce ona bağlandığı rivayet edilmektedir. Torlaklar Anadolu'da çok iyi tanınan dini gruplardan birisidir. Torlaklar, geleceği düşünmeyen ve bunu basitçe ifade edip yaşantılarında

gösteren, ellerinde bayraklar ve dümbeleklerle, kaşları, kirpikleri, sakal ve bıyıklan tıraş edilmiş bir halde Anadolu'daki şehirlerde dolaşan dervişlerdir. Bu dervişler de Alevî temayüllerde oldukça güçlü idi (Günay, 1999, s. 167).

Bununla beraber Babai isyanının başarısız olmasından sonra bu isyana katılan Babai dervişleri, uç bölgelere yani Bizans sınırlarına yerleşmişlerdi. Bundaki amaç Selçuklu merkezinden uzak olmak ve dini anlayış açısından daha hoşgörülü olan beylerin yanında bulunarak fetih faaliyetlerine katılmaktı. Osmanlılar, Rumeli'ye geçip buradaki fetihleri yaygınlaştırmaya başlayınca dervişler de İslamiyet'i yaymak ve buralarda dini faaliyetlerde bulunmak için Rumeli'ye geçtiler. Merkezi yönetime uzak olmaları nedeniyle resmi din anlayışının etkin olamadığı bu bölgelerde Alevi-Bektaşî düşüncesinin yoğun olduğu dini anlayışlar hakim olmuştu. İlk dönemlerde Babai dervişlerinin yoğun olduğu bu bölgede daha sonra Bektaşîler etkinliklerini artırmışlardır. Şeyh Bedreddin, Bektaşîlerin yoğun olarak Silistre ve Deliorman bölgesinde bulunmuş ve kendine pek çok taraftar toplamıştır. O öldükten sonra anısının bölgedeki Bektaşîler arasında yaşaması onlarla olan ilişkisinin ne kadar yoğun olduğunu göstermektedir. Öldüğü kabul edilen günde, Kızılbaşlar, Serez çarşısında çıplak olarak asılmış olması dolayısıyla, üryanlar semahı (çıplakların semahı) adını verdikleri bir semah yapmaları Şey Bedreddin ile Bektaşîler arasındaki ilişkinin hiç de sıradan olmadığını göstermektedir (Melikoff, 1993, s. 143).

Şeyh Bedreddin isyanının, toplumsal temeli bölgede bulunan heterodoks din anlayışına sahip tarikatlar ve onların mensuplarıdır. Yani dini temele dayanan toplumsal gruplardır. Her ne kadar tımarları ellerinden alınan beyler, makamlarına kaybeden devlet adamları, etkinliğini yitiren askerler Şeyh Bedreddin isyanında yer almış olsalar da isyanın asıl unsuru oldukları söylenemez. Kendisi din adamı olan Şeyh yine kendisi gibi dini kimliği ön plana çıkan insanlarla hareket etmiş, onlara güvenerek isyan hareketini başlatmıştır. Bu yönü ile Şeyh Bedreddin isyanı dini isyan olarak adlandırılması gereken bir isyandır.

2.2.3. İsyanın İdeolojisi

Bir araya gelerek kitle oluşturan insanların ürettiği ortak inancı ifade eden ideoloji, tek başına belli bir düşünürün görüşleri olarak ifade edilemez. İdeolojiden amaç idare edilenlerin arasında yaygın, yönlü, fakat sınırlı, belirsiz fikir kümelerinden

meydana gelen düşüncedir. Özellikle geleneksel toplumlarda ideolojinin bu anlamını daha iyi görmek mümkündür (Mardin, 2014, s. 16).

İdeolojinin kapsamı ve iç tutarlılığı konusundaki bilgiler onun toplum içerisindeki başarısı konusunda bilgi edinmemizi sağlar. Sosyolojik açıdan ideoloji düşünce ile eylem arasındaki ilişki nedeniyle ele alınır ve inceleme konusu yapılır. Yani belli dönemlerde düşünceler nasıl oluyor da kitleleri harekete geçirebilme gücüne sahip oluyor? Toplumlara nasıl etkileyip büyük toplumsal değişimlere sebebiyet veren toplumsal hareketlerin doğmasına neden oluyor? İşte bu sorular sosyoloji biliminin ideoloji ile ilişkisini belirlememizi sağlayan temel yaklaşımları ortaya koyar. Kısacası sosyoloji ideolojinin toplumsal olan yönünü ele almakta onunla ilgilenmektedir (Mardin, 1992, s. 121-122).

Toplumsal hareketler, olgunlaşmış belli bir düşüncenin hayat geçirilmesi için yapılan eylemlerdir. Bu düşüncenin kitleleri harekete geçirebilmesi için belli niteliklere sahip olması yani inandırıcı olması gerekir. Kitlelerin kolektif bilince ulaşmadan belli bir şuur içinde hareket etmeleri beklemek toplum psikolojisi açısından kabul edilemez bir durumdur. Toplumsal hareketlerin başarılı olması için belli şeylere ihtiyaç duyar. Bunlar olmadan kitleleri harekete geçirmek ve hedefe yönelik eylem geliştirmelerini sağlamak mümkün olmaz. Her toplumsal hareket belli bir düzende eyleme geçmeye ve bu eylemi sürekli hale getirip sürdürülebilir kılabilecek organizasyona ihtiyaç duyar. Toplumsal hareketler, yine kitleleri ikna edecek ve hedeflerine ulaşma noktasında onları güdüleyecek ideolojilere yani hareket kültürüne sahip olmalıdır. Bunun yanında her sosyal hareket kendisine uygun hareket etme imkanları sağlayan ve gelişmesine destek veren bir çevreye ihtiyaç duyar. İnsanları toplumsal hareketlere katmak ve belli bir ideal uğruna harekete geçirmek için dünyada bir şeylerin yanlış gittiğine, bu yanlışların düzeltilmesi gerektiğine ve düzeltmek içinde faaliyete geçmek gerektiğine inandırmak gerekir. Ayrıca çabalarının bir değeri olduğuna ve çabalarının başarısız olsa da yüce değerler adına yapıldığı için anlam ifade ettiğine inandırmak, mağlubiyetin yıkımından onların ruhlarını korumak veya zaferden sonra terk etmelerini engelleyecek destek kaynakları sağlamak gerekir. Bu destek kaynaklarını sağlamanın en önemli metodu kitleyi meydana getiren fertlerin düşüncelerinde aynı zihniyeti oluşturmak böylece bir sorun karşısında aynı düşünsel ve eylemsel tepkileri ortaya koymalarını sağlamaktır (Hobsbawm, 2003, s. 244-245,250).

Zihniyet kazandırma konusunda toplumda en önemli fonksiyona sahip olan kurum dindir. Dini inançlar ve düşünceler, dünyanın adaletsiz ve gayri ahlaki yönlerini ortaya koyabilir. Beli bir konuda faaliyet göstermek isteyen insanlara kimlik sağlayabilir. Yapılan eylemlerin değerli olduğuna inandırarak fertlere etkin olma duygusu kazandırabilir. Toplumsal hareket, süreç içerisinde zorluklarla karşılaştığında veya başarısızlıkla sona erdiğinde din fertlere ihtiyaç duyduğu teselliye sağlayarak onların umutlarını korumalarına yardımcı olabilir. Daha da ilerisi mağlubiyetlerden sonra tekrar bir araya gelinmesini belli stratejiler geliştirerek aynı ideal uğrunda bir kere daha mücadele edilmesini sağlayabilir.

Dini inançlar, semboller, ortak yapılan dini ayinler, belli dini ritüeller, kitle içerisinde üretilip anlatılan hikayeler toplumsal hareketin içinde olan insanlar için bir anlama ifade eder. Dünyanın nasıl algılanacağı konusunda onlara bir zihniyet kazandırır ve bu zihniyet olaylara karşı tavır alışlarının şeklini belirler. Dinin ortaya koyduğu değerlerle oluşan zihniyet insanların olaylara karşı tutumlarını, davranışlarını, tepkilerini belirler. Bu anlamda din, sosyal hareketlerin kültürünün yani düşünsel, ideolojik yönünün oluşmasındaki en önemli kurumlardan biridir (Rhys, 2014, s. 457-460).

Yukarıda bir toplumsal hareket için hareket kültürü meydana getirmenin yani düşünsel manevi yönün ne kadar önemli olduğunu ortaya koyduk. Toplumsal hareketin başarısı için olmazsa olmazlardan biri belli ortak bir zihniyetin ve ideolojinin varlığıdır. Çünkü ideoloji, toplumsal hareketin iç dinamiğini belirler ve etkin güç olmasını sağlar. Bir toplumsal hareketin niteliğini ortaya koyacak temel özelliklerden biriside onun zihniyetini ortaya koyan şeyin ne olduğudur. Toplumlar tarih içerisinde kazandıkları değerler çerçevesinde zihinsel kodlarını oluşturarak ortak bir zihniyet meydana getirirler. Bu zihniyette daha sonra davranışları belirler. Din, değer üretme konusunda en güçlü ve aktif kurumdur. Dini değerler, kendisine uygun zihniyet üretir, bu zihniyette değerlere uygun davranışların ortaya çıkmasına neden olur. İşte toplumlar açısından bu kadar önemli olan dini değerler, toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasında da önemli fonksiyonlar üstlenir. Böylesi değerlerle yüklü olan toplumsal hareketler dini toplumsal hareketler olarak adlandırılır. Aynı zamanda toplumsal hareketlerin bir çeşidi olan isyanlar da dini değerlerin ürettiği zihniyet ve onun doğurduğu davranışlarla ortaya çıkarsa böyle isyanlara dini isyanlar adı verilir (Milagros, 2014, s. 574).

Örnek olay incelemesi yaptığımız isyanların hareket kaynağı olan değerlere bu değerlerin ürettiği zihniyete ve bu zihniyetin doğurduğu davranışlara baktığımızda dini olduklarını görmekteyiz. Geleneksel toplumların hayatlarının her alanında dinin fonksiyonel yönünün bilindik şekilde izahı, yani dünyayı anlamlandırmada dönemin tek açıklama aracı olduğu görüşünün ötesinde din, bugün ve gelecekte de yine en etkin değer kazandırma unsuru olacaktır. Bu bağlamdan geleneksel toplumlarda dinin tek ideoloji kaynağı olmadığı gerçeği de ortadadır. Bunun dışında pek çok kültürel unsurunda ideoloji ürettiği gerçeği toplum bilimciler tarafından kabul edilmektedir. Mesela asabiyet ruhu, beraber yaşama duygusu, ortak ata kültürü, maddi çıkarlara ulaşma için bütünleşme, siyasi güç elde etme gibi değer üretme yöntemleri de pek ala zihniyet ortaya koyar ve ideoloji belirlerler. Bu nedenle örnek olay incelememizde ele aldığımız isyanların dönemsel düşünce alt yapısından dolayı başka bir ideolojik kaynağının olmayacağı, bu nedenle de başka bir şekilde değerlendirmenin mümkün olmayacağı görüşü bu yönüyle anlamsız olacaktır.

Babai isyanını oryaya çıkaran zihniyet bu dini grubun sahip olduğu değerlerle alakalıdır. Bu dini grubun lideri Baba İlyas, aslında Vefaiyye tarikatının şeyhi olup bu tarikatı Anadolu'ya getiren kişidir. On üçüncü yüzyılın ortalarına doğru daha önce Anadolu'ya girmiş olan Kalenderiyye, Haydariyye, Yeseviyye gibi tarikatların sentezinden, sünni inanç sisteminden ayrılmış olan Babailik tarikatı ortaya çıktı (Türkdoğan, 1995, s. 143).

Bu tarikat mehdici, bağdaştırıcı, mistik öğeleri ön plana çıkan heterodoks bir İslam anlayışına sahipti. Bu açıdan isyanın ideolojisini de bu İslam anlayışı belirlemiştir. Sünni Ortodoks din anlayışını benimseyen merkezi yönetime karşı kendi inançlarının savunmasını yapan ve bunun için mücadele eden bu heterodoks Türkmen temelli dini grup yaşadığı dini ayrışmanın daha doğru ifadeyle yabancılaşmanın neticesi isyan hareketini başlattı. Anadolu'da bulunan merkezin tavrı açısından aynı kaderi paylaşan ve merkezde kendine yer edinemeyen diğer dini gruplar ve sosyal sınıflarda isyana destek vermişlerdir. Dini ve ütopyik adaleti elde edeceklerini düşünen Baba İlyas ve Baba İshak gibi dini liderler kendilerine bağlı olan kitleleri harekete geçirerek merkezin kendilerine dönük art niyetli bakışını değiştirebileceklerini düşündüler ve isyan hareketini başlattılar (Ortaylı, 2007, s. 148-149).

İsyan hareketinin ani bir refleksle ortaya çıkmış kısa süreli bir tepki hareketi olmadığı açıktır. Tarihi bilgilerden anlaşılıyor ki Baba İlyas; Amasya'da isyanın düşünsel boyutunu yani ideolojisini çok iyi belirlemiş, merkezi hükümete karşı söylemlerini inceden inceye düşünerek tespit etmiştir. İsyanın düşünce boyutunda belli bir emeğin ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Baba İlyas, Amasya'da çekildiği uzun süreli inziva hayatında isyan ve isyandan sonra ortaya çıkacak durum hakkında ayrıntılı bir şekilde düşünmüş olmalı. O, Türkmenlerin sahip olduğu değerler ve bu değerlerin ürettiği zihniyet ve bu zihniyetin ortaya çıkardığı davranışların ne olduğunu çok iyi biliyor olmalıydı. Başlatacağı isyanın bu değerler üzerine kurulması konusunda bir şeyhe yakışan beceriyi gösterdi.

Onun aynı zamanda iyi bir teşkilatçı olduğu Amasya'dan başlayarak diğer Anadolu şehirlerine uzanan kurduğu halife ve zaviye ağından anlaşılmaktadır. Bu etkin zaviye ağı sayesinde diğer bölgelerdeki müritleriyle çok iyi haberleşiyor, onların bulunduğu bölgelerde ne tür sosyal ve siyasi gelişmeler olduğu hakkında bilgi sahibi oluyordu. Aynı zamanda bu bölgelere dailer göndererek oluşturduğu düşünce sisteminin düzenli bir şekilde halka ulaşmasını ve öğretilmesini sağlıyordu. Aynı düşünce etrafında güçlü bir şekilde toplanmış, adanmışlık duygusuyla yüklü, büyük bir itaat ve teslimiyetle, ölümüne inanmış bir kitle oluşturmak ancak yüksek bir ideale inanmakla ve bu kitleyi buna inandırmakla mümkün olabilir. İşte Baba İlyas, sahip olduğu karizmatik dini önder kimliğiyle binlerce insanı kendine inandırmış ve Anadolu Selçuklu yönetimine karşı ayaklanmalarını sağlamıştır. Bu açıdan Babailer isyanı düşünce alt yapısı itibarıyla dini bir temele dayandığı için dini bir isyan olarak adlandırılmaktadır (Bibi, 1996, s. 49-53).

Anadolu coğrafyasında meydana gelen Şeyh Bedreddin isyanının da dayandığı düşünsel alt yapı yine dini değerlere dayanmaktadır. Başka bir yerde değindiğimiz gibi dönemin sosyal ve siyasal şartları belirsiz, toplum derin bir krizin içinde bulunuyordu. Fetret dönemindeki taht için yapılan kardeş kavgaları, diğer beyliklerin Osman oğullarının hakimiyetini tanımak istememeleri ve buna direnerek sürekli bir çatışma içinde olmaları halkın üzerinde büyük bir baskı oluşturuyordu. Şeyh Bedreddin ve onun yakın adamları olan Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal, bu değer kaybına uğramış olan halkın içinde bulunduğu durumu görüyor olmalıydılar.

Şeyh Bedreddin, dönemin adli sisteminin başında bulunan ve bu alanla ilgili eserler kaleme almış entelektüel bir kişiliktir. Musa Çelebi döneminde devlet mekanizmasını tanımış olduğu için nasıl işlediği konusunda bilgi sahibi olan tecrübeli bir devlet adamı sıfatını da üzerinde bulunduruyordu. Timur'un Osmanlıları mağlup edip ülkeyi parçaladığında yani toplumun devamı için lazım olan tüm norm değerlerinin yıkıldığında Şeyh Edirne'de yedi yıl uzlete çekildi. Hamisi olan Musa Çelebi'nin Çelebi Mehmet karşısında mağlup olup yönetimi kaybedince de İznik'e sürüldü ve burada aynı şekilde münzevi bir hayat sürdü. Anlaşıyor ki Şeyh, her entelektüel gibi toplumun içinde bulunduğu durumu görüyor ve bunun için çözümler arıyor fikri, bir ceht ve gayret içinde bulunuyordu (Halil, 2015, s. 154).

Şeyh, her ne kadar Anadolu'da zahiri ilimlerde otorite olarak kabul ediliyor olsa da onun Mısır'da Hüseyin Ahlat'i ile olan bağları ve ona halife olması, hatta onu postuna oturacak kadar bu alanda yeterliliğe sahip bulunması, onu karizmatik bir din adamı yani ermiş kişi olarak karşımıza çıkarmaktadır. Onun bu alanda yetişmesini sağlayan Ahlati, cezbe yönü ağır basan felsefi söylemlere sahip bir mutasavvıf ve felsefecidir. O her ne kadar bir sufi olsa da bilgi kaynağı olarak keşfi değil de akli esas alması yönüyle diğer mutasavvıflardan ayrılır. Ahlati'nin bu yönüyle Bedreddin'i etkilediğini ona bu akılcı bir metodu miras bıraktığını söyleyebiliriz. Bu düşünce esasının Şeyh üzerindeki etkilerini özellikle Varidat adlı eserinde açık olarak görülmektedir. Şeyh, hareketinin düşünce boyutunu Ahlati'nin kendine kazandırdığı bu ermiş ve akılcı kişi özelliğinin gerektirdiği birikim üzerine kurmuştur (Ocak, 2010, s. 41-43).

Şeyh Bedreddin, sahip olduğu bu düşünce yapısına uygun toplumsal zemini Rumeli'de bulmuştur. Babai isyanından sonra dağılan ve Anadolu Selçuklu merkezi yönetiminden uzak kalmayı tercih eden Babailer, uçlarda bulunan beyliklerin topraklarına yerleşerek buralarda kendilerine etki alanı oluşturdular. Rumeli'deki fetihlerin yoğunlaşmasıyla bu coğrafyaya geçen Babai dervişleri tarikatlarının düşünce yapısını da buraya taşıdılar. Ottman Baba, Sarı Saltuk gibi dervişler fetih hareketlerinde öncü olan Babai dervişlerinden bazılarıdır. Bu dervişler sahip oldukları heterodoks fikirleri bu bölgelere taşıyarak güçlü bir teşkilat ve düşünce alt yapısı meydana getirmişlerdir. Özellikle Dimetoka, Deli Orman, Baba Dağı gibi yörelerde etkin olan bu dini akım Bektaşilerle de etkileşim içerisine girerek merkezi yapının sahip olduğu

ortodoks din anlayışına muhalif bir yaklaşım içinde oldular. Bölgenin coğrafi yapısı ile Türkmen zümrelerinin sahip olduğu sosyal sistem arasında ki ilişkiler, siyasi güç merkezlerinin etkisinde yeni norm ve dünya görüşlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Siyasi alanda yaşanan kaos ve bölgenin merkezden uzak olması nedenleriyle bu uç bölgelerinde isyancı ve muhalif düşüncelerin doğmasına neden olmuş, merkezi tehdit eder duruma gelmişlerdir. Bu düşünce yapısının hakim olduğu zemin ve kaotik siyasi durum Şeyh'e isyanı için gerekli olan alt yapıyı hazırlamıştır (Türkdoğan, 1995, s. 147).

Şeyh Bedreddin isyanında da Babai isyanında görmüş olduğumuz zümrenin ve düşüncelerin hakim olduğunu görmekteyiz. Şeyh Bedreddin, Rumeli bölgesinde hazır bulunduğu muhalif Türkmen boyları içinde fikirlerini yaymış, onlara sahip olduğu ermiş kişiliğiyle etki etmiş, gönderdiği adamlarıyla fikirlerini yaymak için propaganda çalışmaları yapmış, belli ölçüde hedeflerine ulaşarak planladığı isyanı onların desteğiyle gerçekleştirmiştir. Kendisinin belki batınî düşünceler anlamında bu zümrenin sahip olduğu fikirleri savunduğu net söylenemese de hazır bulunduğu kitlesel desteği kullanma konusunda karizmatik bir lidere yakışacak davranışı sergilediği anlaşılmaktadır. Köprülü Şeyh Bedreddin, isyanını ortaya çıkaran zihniyet ile Babailerin düşünce yapısı arasında olan etkileşim ve ilişki konusunda çok emindir.

Simavnalı Bedreddin Kıyamı'nda Dobruca'da mevcudiyetini gördüğümüz batınîyül-mezheb Türkler 662'de Sarı Saltık Dede maiyyetinde oraya giden ve Karasioğlu İsa Bey zamanında kısmen Anadolu'ya dönen Baba İshak taraftarlarının bekayası olduğu gibi, Aydın ilinde Bayezid Paşa ile harbeden ateşin ve mutaaassıp Türkmenler de muahharan Aydın iline hicret etmiş Babaî Türkmenlerinin hafidleridir (Köprülü, 1996, s. 52).

Gerek Şeyh'in dönemin entelektüel kimliğini ifade eden ulemadan olması gerekse karizmatik tasavvufi kimliği güçlü bir dini düşünceye sahip olduğunu göstermektedir. Bu düşünce yapısı bölgenin dini ve etnik yapısıyla birleşince ortaya isyanın ideolojisini meydana getirmiştir. Değişik düşünce, siyasi ve dini grupların paylaştıkları ortak idealler bu isyan ile somutlaşmış ve eyleme dönüşmüştür. Görülüyor ki dini kaynaklı kültürel öğeler isyanın hedeflerinin geniş çevrelere yayılmasına ve kalabalık kitlelerin katılmasına yardımcı olmuştur. Bu açıdan Şeyh Bedreddin isyanı Anadolu Türk tarihindeki en önemli dini isyanlardan biri olarak kabul edilmektedir.

2.2.4. İsyanın Algılanması

Toplumsal olayların toplum tarafından algılanması, değerlendirilmesi ve yargı ortaya konması, o toplumsal olayın niteliği hakkında bilgi veren temel unsurlardan biridir. Toplumsal olayın meydana geldiği zamandaki ve mekandaki insanların onun başlangıcı, gelişmesi ve sonucu konusunda yakın bilgi sahibi olmaları nedeniyle belli bir yargı ortaya koymaları ve bu değerlendirmelerin bilinmesi toplumsal olayı anlamamıza yardımcı olur. Onların zamansal ve mekânsal yakınlıkları nedeniyle toplumsal olayı değerlendirme konusunda sonrakilerden daha bilgili olmaları beklenir. Toplumsal olayın meydana geldiği dönemden zaman itibarıyla ileriki dönemlere gelindikçe değişen değerler ve zihniyet nedeniyle değerlendirme kriterleri değişebilir. Bu nedenle yapılacak değerlendirmelerde o toplumsal olayın meydana geldiği sosyal ortam, toplumsal psikoloji, tam olarak bilinmeyeceği için kesin objektif sonuçlara ulaşılması mümkün olmayabilir. İçinde bulunulan sosyal ortam, kültürel durum ve toplumsal psikoloji ile geçmişteki meydana gelmiş olan olayları değerlendirmek sağlıklı sonuçlar vermeyebilir (Skocpol, 1999, s. 2).

Toplumsal hayatta insanlar, çevrelerinde gelişen sosyal olayları algılamaları sonucu davranışlarının niteliğini belirler. Bu durum insanların içinde buldukları topluma uyum konusunda yardımcı olan önemli etkenlerden birisidir. Çünkü algıladığı şeyin toplumun genelinin algısıyla örtüşmesi durumunda onlarla uyumlu davranışlar geliştirmesi mümkün olur. Aksi takdirde toplumun genelinin algısına ters düşen tutum ve davranışlar üretir ki buda onu toplumsal düzen açısından uyumsuz duruma düşürür. İnsanların algılarının oluşmasında ve yönünün ne olacağı konusunda etken olan unsurlar vardır. Tutumlar, değer yargıları, güdüler, yetiştirme tarzı, çevrede bulunan başka insanlar, diğer insanların sosyal statüleri gibi bu unsurlardan bazılarıdır (Güney, 2009, s. 118).

Aynı şekilde algının toplumsal bir boyutu da vardır. Toplum da bir insan gibi meydana gelen olayları algılar ve hakkında değerlendirmelerde bulunur. Bu değerlendirmeler toplumun o olay ile ilgili tutumlar geliştirmesine neden olur. Toplumun, olaylar hakkında ki algılanması, değerlendirmesi, tutum geliştirmesi belli bir süreçte uyum ve bütünlük içerisinde olması beklenir. Bu uyum ve bütünlük toplumun ne kadar geniş kesimlerince kabul edilirse toplumsal uyum o kadar güçlü gözükür. Olayları

algılamadaki bu birlik ve beraberlik ortaya çıkacak problemlerin çözümlenmesinde ortak hareket edilmesini ve sonuca ulaşmada daha başarılı olunmasını sağlar. Kamuoyu da diyebileceğimiz bu durum ortak şuurun ve davranışların geliştirilmesine yarar ki toplumu belli hedeflere yönlendirmenin en önemli araçlarından birisi de budur. Ortak düşünce, kolektif şuur olarak da söylenebilecek olan bu durumu etkileyen pek çok unsur mevcuttur. Bunlar toplumun içinde bulunduğu kültürel gelişim, sahip olduğu ekonomik, güç, içinde bulunduğu jeopolitik durum, yaşamış olduğu siyasi tecrübeler olarak sayılabilir. Her toplum aynı olayla ilgili aynı algıyı ve tutumu geliştirmez. Yukarıda saydığımız şartlar her toplumda farklı süreçler şeklinde kendini gösterdiği için onların algılara tesiri de farklılık gösterecektir. Fakat aynı toplumun farklı zamanlarda meydana gelen aynı olaylara farklı tepkiler göstermesi de mümkündür. Bu toplumun süreç içerisinde değişik kültürel ve sosyal ve siyasal değişimler yaşamasıyla alakalıdır (Aslatürk, 1999, s. 140-143).

Toplumsal değişim, toplumlar açısından kaçınılmaz bir durum olup sosyal hayatı inceleyen toplum bilimcilerin bu etkeni göz önünde bulundurmaları ve buna göre değerlendirme yapmaları beklenir. Özellikle tarihi olayları incelerken içine düşülen en büyük yanlış bu durumu göz önünde bulundurmamaktan kaynaklanmaktadır. Tarihsel olaylar, kendi dönemlerinin sosyal, siyasal ve kültürel durumlarına göre değerlendirilmelidir. İçinde bulunulan toplumun sahip olduğu bilinç durumu, kültürel seviye, toplumsal şartlarla değerlendirme yapmak yanlış algıların oluşmasına sebebiyet verir (Skocpol, 1999, s. 2).

Bir toplumsal hareketin niteliğini belirlemede temel kriterlerden biri de onun yaşandığı dönemdeki toplum tarafından nasıl algılandığı ve yorumlandığıdır. Daha sonraki dönemlerde yapılan incelemelerde bu konu sağlıklı bir şekilde değerlendirilerek ortaya konulursa mantıksal hatalardan mümkün olduğu kadar uzak durulur. Çünkü araştırmacılar içlerinde buldukları şartların gereği olan düşünce yapılarından kurtuldukları ölçüde daha objektif değerlendirmelerde bulunurlar. Mesela geleneksel toplumlarda önemli olan toplumsal olguların modern toplumlarda önemini yitirmiş olması o olguya yaklaşırken günümüz bakış açısıyla değerlendirmemizi gerektirmez. Yaşandığı dönemde toplum adına ne ifade ediyorsa, hangi fonksiyonları yerine getiriyorsa ve hangi zihinsel ve eylemsel sonuçların ortaya çıkmasına neden oluyorsa bunları ona göre değerlendirmek gerekir. Günümüz toplum hayatına yön veren

ekonomik gelişmelerin pek çok toplumsal hareketin kaynağı olarak görülmesi geçmişte de toplumların ortaya koydukları toplumsal hareketlerin nedeni olduğunu göstermez. Bu günün değerleriyle geçmişin değerlerini bu anlamda birbirinden ayırt ederek değerlendirmek gerekir (Hobsbawm, 1999, s. 135-136).

Örnek olay incelemesini yaptığımız isyanların, günümüz araştırmacıları tarafından indirgemeci bir yaklaşımla sadece ekonomik nedenlerle açıklanmaya çalışılması yukarıda bahsettiğimiz hatalı ya da eksik metodolojik yaklaşımın sonucudur. Biz, o dönem kaynaklara baktığımızda isyanların tabii ki ekonomik, sosyal, kültürel siyasal pek çok yan nedenlerinin olduğunu görmekteyiz. Fakat isyanları çıkaran asıl unsurun dini düşünceler ve kaygılar temelli olduğunu görmekteyiz. Çünkü o dönem toplumsal algı bu isyanları dini olarak algılamakta ve buna göre değerlendirme yapmaktadır.

Babai isyanının lideri, çıktığı toplumsal taban, ideolojisi, dini unsurlara dayandığı için o dönemin toplumsal algısı da isyanı dini olarak görmektedir. İsyanı başlatmak için kullanılan genel söylem Sultan Gıyaseddin'in dini emirler konusundaki lakaytlığı ve dini uygulamalara önem vermemesidir. İslam düşüncesinde yönetime gelecek kişinin hükümlerinde adil olması tebaasına karşı eşit olması ve dini buyruklara uyması, temel ibadetleri yerine getirmesi beklenir. Yöneticideki bu özellikler başta Peygamberin yönetim tarzından alınmış ve Kur'an ve sünnet gibi dini metinlerden çıkarılmıştır. Aynı zamanda Hülefâi Raşidîn adı verilen ilk dört halifenin yönetim konusunda otaya koyduğu uygulamalarda temel referans olarak kabul edilmektedir. İşte Baba İlyas, bu anlamda yönetimde bulunan sultanın idareci bulunması gereken genel kabul olarak görülen dini ahlaki özelliklere sahip olmadığı düşüncesiyle durumdan rahatsız olmuş ve bunu taraftarlarıyla paylaşmıştır. Bu durum kaynaklarda samimi bir dindar, ermiş bir kişiliğe sahip olarak aktarılan Baba İlyas'ın samimi düşüncesinin bir sonucu olabilir. Mevcut söylemleri ekonomik nedenlerin kötülüğü temeline dayandırarak açıklamak, bu söylemlerin sadece siyasi emellere ulaşmak için söylenen sözler olarak görmek dini kişiliğe ve karizmaya sahip olan bu kişiye ve etrafında toplanan kitleye haksızlık olur.

Baba İlyas'ın getirdiği dini eleştiriler Sultan'ın şaraba ve eğlenceye düşkünlüğü, Alemlerin Rabbi olan Allah'ın yolundan ayrılması, örnek yönetici

kimliklerine sahip olan Hülefai Raşidin'in yolundan ayrılmış olmasıdır. Sultan Moğol baskısı nedeniyle Anadolu'ya gelen ve Alaaddin Keykubat tarafından büyük bir misafirperverlikle karşılanıp kendilerine beylik ve yurt verilen Harezmîleri buldukları yerlerden sürmesi ve beylerini görevden azledip hapsedmesiyle adaletsiz davranarak dinin adalet umdesine uymamıştır. Bu durum onu dini hassasiyeti yüksek olan Baba İlyas ve taraftarları gözünde zalim bir sultan durumuna düşürmüştür (Bibi, 1996, s. 50).

Gıyaseddin Keyhüsrev'in, babası Alaaddin Keykubat'ın yerine geçerken çevirdiği entrikalarda onda dini anlamda şüphelerin oluşmasına neden olmuştur. İçinde Babai dervişlerinin de bulunduğu Orta Asya'dan gelen Türkmenlere karşı çok iyi davranan ve onları Anadolu'nu çeşitli yerlerine otlaklar ve topraklar vererek yerleştiren Alaaddin'in zehirlenerek öldürülmesi ve tahtının bu şekilde gasp edilmesi de Babailer tarafından adaletsiz bir tutum olarak değerlendirilmiştir. Saltanatın bu tarz bir gasp eylemiyle ele geçirilmesi dini ve ahlaki yönleri ağır basan Babaileri manen rahatsız etmiş ve yönetime karşı isyan etmelerine neden olmuştur (Turan, 1984, s. 389).

Menakıpnamede Elvan Çelebi, Alaaddin'in Baba İlyas'ı ziyaret ettiğini ve onun dini şahsiyetinden çok etkilendiğini anlatmaktadır. Hatta Sultan'ın Baba İlyas'ın manevi kişiliğine büyük hayranlık duyarak ona bağlandığını ve onun müridi olduğunu söylemektedir. Menakıpta Sultan'ın hayreti ve bağlanması şöyle anlatılmaktadır (Çelebi, 2014, s. 129):

Çünkü Sultan bu kudreti gördi
İ'tikad ile gönlini virdi
Benzemez hiç kimseye bu kişi
Hakdan almış bu devleti bu işi
Varalım ev ü barh ile gelem
Küllü varlığ ila mürid olalım

Menakıpnamenin başka bir yerinde de Alaaddin'in zehirlenerek öldürülmesi ve oğlu Gıyaseddin'in nasıl bir zorbalık ile tahta geçtiği anlatılmakta, Babailerin ve Türkmenlerin tepkisi ortaya konulmaktadır (Çelebi, 2014, s. 130):

Şah-ı adil Alaaddin-i sultan
Şem-i Selçuk Cem-i Alemyân
Çünkim itmiş idi zeval şâha

Toldı şeytan Gıyas-ı gümraha
Zehr virdi götürdi sultânı
Naznin Padişâh-ı Rabbanî
Adl ü dâd eyledi cihan içre
Tahta kendü oturdu dâd eyler
Kendüyi gösterür ilin toylar

Menakıpta anlatıldığı üzere Baba İlyas'ın, Sultanları kendine bağlayacak ve mürit edecek derecede kuvvetli bir dini kişiliğinin olduğu görülmektedir. Ayrıca onun Alaaddin Keykubat ile özel bir ilişkisinin bulunduğu da anlaşılmaktadır. Gıyaseddin'in babasını öldürerek tahta geçmesi ve icraatlarında zalimce bir yol izlemesi Baba İlyas'ı ve diğer Türkmenleri rahatsız etmiş yeni Sultan'a karşı düşmanca bir tavır almalarına neden olmuştur. Menakıpta dedesinin tüm bu tavırlarının ve karşı duruşunun temelini onun adalet mücadelesine bağlamakta ve dini duygular ile hareket ettiğini söylemektedir.

Şeyh Bedreddin isyanı da toplum tarafından yine dini olarak algılanmış Şeyh'in dini hassasiyetleri nedeniyle isyan ettiği kanaati ağırlık kazanmıştır. Daha öncede vurgulandığı gibi Şeyh hem zahiri hem de batinî ilimlerde otorite olup iki alanda da kendini yetiştirmiş ve bu iki alanın üstatları tarafından saygıyla anılmıştır. Onun bu yönünü Abdalbaki Gölpınarlı'nın Sınavna Kadısı Şeyh Bedreddin adlı eserinin önsözünde İsmet Sungurbey şu cümlelerle anlatmaktadır;

Sınavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin Mahmûd, kitaplarını Nil'e döken, «Varidat» iyle çığır-açan coşkun bir mutasavvıf, kendisiyle görüşen bilgin müverrih İbni Arabşâh'ın özellikle fûrû'-ı fihhiyyede «vüs'at-i ilmiyyesini derya gibi pâyansız» bulduğu, en önemli bir fıkıh kitabı olan «Hidâye»ye cevap verilmez bin doksan suâli olduğunu kendisinden işittiği, kendisinin «Cami' ül- Fusûleyn», «Teshil» gibi büyük fıkıh eserlerinden yüzyıllarca bilginlerin yararlandığı engin bir hukuk üstadı ve müctehidi, sosyal mücadeleler târihinin sayılı olaylarından birinin törebeyliğe (derebeyliğe) ve taassuba karşı savaşı ve ülküsü uğrunda Sokrates kadar muhteşem bir savunmadan sonra Serez çarşısında çıplak asılarak can veren kahramanıdır. (Gölpınarlı, 1966, s. 1)

Abdalbaki Gölpınarlı, Şeyh Bedreddin'in şahsiyeti ve isyanı ile ilgili, o dönemin ve daha sonraki dönem tarihçilerinin görüşlerini eserinde topluca aktarmıştır. Genel olarak onun etkin dini kişiliği vurgulanmış ve bu dini karizmatik liderliğiyle insanları etrafına nasıl topladığı anlatılmıştır. Gölpınarlı'nın kitabından tarihçilerin

görüşlerini aktarmak gerekirse; İbn-i Arabşâh onun dini yönünden bahsederken şöyle demektedir; (1966, s. X)

Ulûmda akranına faik olup memleketine avdetinden sonra sûfi oldu ve etrafına fukahâ ve fukarayı cem' eyledi. Halk uzak yerlerden kendisini ziyarete gelmeğe ve reviyyetiyle teberrük ve türlü türlü hediyeler getirmeğe başladılar. Başına avâm-ı nâsdan birçok kimse toplandı. Pâdişâh olmak hevesine düştü.

Bu bilgilerden onun dini kimliğinin etraftaki insanları cezbedtiğini ve onun çevresinde toplandıklarını anlıyoruz. Aynı zamanda tasavvufta ve fıkıh ilminde döneminin insanların çok ilerisinde olduğu da anlaşılmaktadır. O dönem insanların Şeyh ile ilgili algısının dini bir temele dayandığı görülmekte ve isyanı da bununla ilişkilendirmektedir.

Halkın onunla ilgili algısını yansıtan, bilgiler veren başka bir tarihçi de İdrisî Bitlisidir. O, eserinde Şeyh'in ulaştığı manevi yönü ve zahiri ilimlerde ki engin bilgisini anlatırken dini kişiliği hakkında da bilgiler verir ve dönemin Şeyhle ilgili algısını ortaya koyar. Onun seçkin alimlerden ve kadılardan dini ilimlerde ve akli ilimlerde yegane bir alim olduğunu söyleyerek Şeyh'in ilmi yönünü ortaya koyar. Onun zahiri ilimlerdeki derinliğinin yanında tarikat yolunda ve makamlarında elde ettiği rütbe sayesinde etrafında pek çok halkı topladığını vurgulayarak karizmatik dini kişiliği hakkında bilgi vermektedir. Sözleri ve hali ile pek çok olağanüstü şeyler ortaya koyduğu ve bu alanda meşhur olduğu bilgisini vererek Şeyh'in keramet ehli olduğunu söylemektedir (Bitlisi, 2008, s. 276).

Ortaya koyduğu eserlerin alimler yanında meşhur ve muteber olduğunu Hanefi fıkhının fuurunu ele alan “ Cami'ül- Fusuleyn” adlı eserinin şeyhin ilmi alandaki derecesini gösterdiğini ifade etmektedir. Onun kişiliği ve karakteri hakkında da şu bilgiyi vermektedir;

“Fakat esasen fitratı dürüstlüğe ve mükâşefâta mail idi. Ekser evkaatını riyâzât ve mücâhedâta sarf idiyor idi. O kadar ki insanlar arasında keşf ve kerâmâtiyle ma'rûf oldu. Ve havârik-ı âdât ve tâmât ile tanındı.” (Bitlisi, 2008, s. 278).

İsyan başarısız olup da yakalanınca soylu bir aileden gelmesi nedeniyle ve sahip olduğu ilmi ve dini kişiliğinden dolayı hemen idam edilerek öldürülmedi. Görüşlerini savunması ve ulema ile tartışması için bir komisyon kuruldu. Yargılanması

alelade bir suçlu gibi kadılar tarafından değil, Osmanlı devletinde adet olduğu üzere alimler tarafından yapıldı. Bu durumu Bitlisi şöyle anlatıyor;

“Kaadı-yı mezkûrun ilmü fazlı meşhûr ve müşkilât-ı fetvayı hailde müselle-i cumhur olduğundan Pâdişâh anın ahvâlini tahkiyk için eimme-i dîni ihzâv eyledi.” (Bitlisi, 2008, s. 278).

Mevcut alimlerden hiç kimse Şeyh’e olan saygılarından dolayı böyle bir konuda tartışma yapmak istemediği için Osmanlı devleti topraklarına İran’dan yeni gelmiş olan Mevlana Haydar adındaki alim Sultan’ın emriyle bu işle görevlendirildi. Yapılan tartışma sonucunda Bitlisi’nin iddiasına göre Şeyh tüm suçlamaları kabul ederek hakkındaki fetvayı kendi verdi ve Serez çarşısında asılarak öldürüldü.

2.2.5. İsyanın Toplumsal Sonuçları

Bir toplumsal hareketin türünü belirleyen önemli unsurlardan biri de toplumsal hareketin ortaya çıkardığı toplumsal sonuçlardır. Genel itibariyle toplumsal bir hareket başarılı olsa da olamasa da bir şekilde toplum üzerinde az ayda çok etkiler bırakır ve toplumsal bir değişim meydana getirir. Bu değişimin ilk etapta gözlemlenmesi mümkün olmayabilir. Fakat toplumlar meydan gelen enerjiyi statik bir şekilde toplumsal yapılarında saklarlar. Bu enerji uygun şartlar yerine geldiğinde etkisini göstererek toplumda meydana gelmesi gereken değişmeyi gerçekleştirir (Aslatürk, 1999, s. 378).

İsyanlar toplumların temel yapılarında etkileyici izler bırakan kitlesel toplumsal hareketlerdir. İsyanlar sonucunda toplumun mevcut rol ve statü durumlarında değişimler meydana gelebilmekte ve bunun sonucunda da yeni statüler ortaya çıkabilmektedir (Fitcher, 1996, s. 194). Bazen toplumsal değişimlerin tetikleyici unsuru olarak devrimlere kadar varacak büyük toplumsal revizyonlar da meydana getirdikleri görülmüştür. Tarih içerisinde meydana gelen pek çok devrimin ilk toplumsal yönelimi isyanlar olmuştur (Arendt, 2012, s. 145).

İsyandan önce var olan toplumsal yapıda isyanla birlikte belirgin değişimlerin gözlemlenmesi; yeni kurumların oluşması, güç dağılımlarının yeniden şekillenmesi, yeni statülerin oluşması isyanının niteliğini belirleyen önemli etkenlerdendir. Bu açıdan isyanın bir bütün olarak toplumsal sonuçları o isyanın niteliğini ortaya koyan göstergelerden biri olarak görülebilir. Şayet isyan otoriteyi hedef alıp onun el

değiştirmesini amaçlıyorsa isyanın planlanması aşamasında temel kurgu ve düşüncenin yönetsel bir değişmeyi esas aldığı anlaşılmaktadır. Bu tip isyanlar, hükümet değişikliği gibi siyasi sonuçlar ortaya çıkardıkları için siyasi isyanlar olarak adlandırılır. Ekonomik alanda meydana gelen gelişmelerin toplumda oluşturduğu huzursuzlukları ortaya koymak için yapılan isyanlar sonuç itibariyle yeni ekonomik kurumlar ve sistemler ortaya çıkardıysa ekonomik isyanlar olarak görülür. Sınıfsal ayrılıklara son vermek, mevcut toplumsal yapıdan rahatsız olduğunu ifade etmek için çıkarılan ve sonucunda da yeni sınıfsal yapının oluşturulduğu isyanlara sınıfsal isyanlar denilmektedir. Köylülerin yaşam şartlarını kötülüğünü, vergilerin ağırlığını veya feodal düzenin uyguladığı haksızlıkları ortaya koymak için yaptıkları isyanlarda ortaya çıkan toplumsal sonuçlar köylüleri ilgilendirdiği için köylü isyanları olarak adlandırılmışlardır. Köle isyanları kölelerin sosyal durumlarıyla ilgili etkiler ortaya çıkardığı için bu şekilde anılmıştır. Aynı şekilde işçi sınıfının çıkardığı isyanlarda sonuçları itibariyle işçilerin toplumsal yapılarında değişiklikler meydana getirdiği için işçi isyanları olarak anılmaktadır (Smith, 1996, s. 153-157)

Dini alanda yeni grupların ve inanç yapılarının ortaya çıkmasına neden olan isyanlara da dini isyanlar adı verilmesi mümkündür. Mevcut toplumsal yapı içerisinde var olan dini yapıya karşı gelişmeler ve isyanlar çeşitli yönlerde gerçekleşebilir. Wach, bu isyanların üç alanda gerçekleşebileceğini söylemektedir. Bunlar; doktrin yani dinin inanç yapısıyla ilgili itirazlar, ibadet ve tören şekillerine karşı geliştirilen itirazlar ve teşkilatlanma yapısına karşı geliştirilen itirazlar (Wach, 1995, s. 238). Freyer, bu itiraz şekillerine bir dördüncüsü olarak ahlaki kurallar ve yaşantı tarzına karşı itirazları ekler (Freyer, 2013, s. 92).

İnanç yapısında meydana gelen itirazlar, sözlü tepkiler gibi basit protestolar şeklinde olabileceği gibi kitlesel toplumsal hareketleri doğuracak isyanlar şeklinde de olabilir. Bu tip itirazlar, toplumsal çatışma potansiyelini en çok içinde barındıran türdür. Çünkü bir inanç yapısı, doktrin dinin temel omurgasını yani dogmasını meydana getirir. Şayet itirazcılar, organize olmuş ısrarcı bir topluluksa mevcut düzene isyan etmeyi göze alabilirler. Bu alanda yapılan müdahalelere çok sert şekilde karşılık verilebilir. İslam dünyasında batını düşünüş tarzının Kuran-ı Kerim'i yorumlamadaki metodu ve Şiiliğin hilafet konusundaki inançları bu türün tipik örneklerindedir (Wach, 1995, s. 239)

İbadetler konusunda yapılan itirazlarda dinin geniş coğrafyalara dağılmasıyla beraber farklı kültürlerden etkileşimlerle daha önce görülmeyen ayin ve tören çeşitlerinin ortaya çıkması önemli etkenlerdendir. Bu durumda merkezi dini otoriteyi temsil eden gruplar bu tarz uygulamaları bidat olarak kabul eder ve o dini grupları baskı altına alabilirler. Baskılarda ısrarcı olunur ve şiddet kullanılırsa karşı grup buna karşı kitlesel bir eylem başlatabilir ki bu da isyanları ortaya çıkarır. İslam dünyasındaki Vahhabi ve Harici isyanları bu tür itirazlara örnek olarak gösterilebilir (Okumuş, 2017, s. 147)

Teşkilatlanma yapısına karşı geliştirilen itirazlar, toplumda şiddetli çatışmalar ortaya çıkarabilir (Wach, 1995, s. 245). Dinin oluşturulmuş, şekillenmiş ve kurumsallaştırılmış yapılarına karşı yapılan itirazlar çoğunlukla her kuruluşu, hiyerarşiyi, durumu, disiplini, ruhbanlığı yalnızca bir hata olarak değil dinden ayrılma ve büyük günah olarak görmektedirler. Bu nedenle ana dini teşkilattaki bu sapmaların dinin özünden ayrılmayı ifade ettiğini ileri sürerler ve asli yapıya dönmek için mücadele ederler. Mücadeleler güç dengelerinin değişmesi, itiraz edenlerin etrafında büyük kalabalıkların toplanmasıyla toplumsal yapıyı etkileyecek protestolara ve isyanlara dönüşebilir (Akyüz, 2007, s. 111).

İtiraz konularından birisi de ahlaki değerlerde meydana gelen bozulmalar ve ortaya ilk çıkışta sahip olunan erdemlerden uzaklaşılma iddiasıdır. Ortaya çıktıkları coğrafyanın sınırlarını aşan ve değişik kültür ve toplumsal yapılarla karşılaşan inançlar kültürel çevreye uyum zorunluluğundan sahip oldukları ahlaki kuralların yumuşatılması veya basite alınması tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar. Baskın kültürel yapıların dayatması sonucu değişik tavizler verilmesi yoluna gidildiğinde toplumsal yapıda buna itirazlar yükselir ve ahlaki değerlere vurgular keskinleşir. Uyarı ve ikazların dini hassasiyetleri yüksek adanmış gruplardan gelmesi beklenen bir durumdur. Bu gruplar kendi içlerinde oluşturdukları sıkı dayanışma ve birlik ruhuyla büyük bir motivasyona ve teşkilatlanma yapısına sahiptirler. Öne çıkan bu yönleriyle kolayca organize olurlar ve itirazlarını toplumsal hareketlere ve isyanlara dönüştürebilirler (Freyer, 2013, s. 93).

Bu itirazların ve sonucunda meydana gelen toplumsal hareketlerin ortaya çıkardığı bazı toplumsal sonuçlar ve yapılar mevcuttur. Ortaya çıkan yapılar ana gruptan keskin bir şekilde ayrılıp ayrı bir dini yapı oluşturacağı gibi yumuşak bir

ayrışma ile yapının içinde kalan ve kayıtsızlık tavrı geliştiren türden davranışlar geliştirebilir. İtirazların veya isyanların ortaya çıkarabileceği dini toplumsal yapılar şu şekillerde görülebilir (Akyüz, 2007, s. 113-128).

Zühd ve takvaya yönelmiş dindarlık grupları; kişisel tavır ile ayrışma arasındaki orta noktada bulunan gruplardır. Hedefleri disiplinize edilmiş bir dini yaşantı ile kişileri ve kitleleri hidayete erdirmektir.

Manevi kardeşlik grupları; ihvan grupları adıyla da anılan bu gruplarda ana yapıdan ayrılma gibi bir düşünce yoktur. Amaçları bir grup içinde sıkı bir kardeşlik duygusu geliştirmek ve dini inançları ve davranışları en güzel şekilde yaşamaktır. Yoğun bir dini duygu ve yakın sosyal ilişkiler bu grupların ana yapıya karşı sert itirazlar geliştirmesine hatta fiili eylemlere geçmesine neden olabilir.

Tarikat grupları; dini itirazların ortaya çıkardığı züht- takva ve ihvan gruplarının daha ötesinde bir dini sosyal yapıdır. Dini yaşama noktasında daha istekli olma konusunda ortaya çıkan itirazların sonucu olup hemen hemen tüm evrensel dinlerde örnekleri görülmektedir. Bu gruplar etnosantrik bir yapılanmayı esas alabilirler. Bu yüzden bağlılarından yoğun bir sadakat beklerler. Aynı giysilerin giyilmesi, toplu ayinler, sık sık bir araya gelmek, manevi kardeşlik gibi özelliklerinden dolayı çok iyi organize olan ve kolektif hareket etme kabiliyetleri yüksek bu gruplar kitlesel eylemler geliştirme ve isyan etme kabiliyetine sahiptirler.

Mezhepler; bu gruptaki dini toplumsal yapılar ana yapıya yönelttikleri itirazlarda iyileşme konusunda olumlu sonuçlar alamayacakları düşüncesinden hareketle ana yapıdan tamamen ayrılır ve farklı bir inanç yapıları geliştirmeye başlarlar. Gruplar arasında karşılıklı sert suçlamalar ve birbirlerini dinden çıkma ile ithamlar görülebilir. Ayrışmalar sadece dini değil toplumsal yapıda farklılaşmalar şeklinde de sonuçlar doğurur. Merkezde bulunan otoritenin sahip olduğu ve savunduğu mezhepsel düşünce diğer mezhepleri dışlar ve kenara savrulmalarına neden olur. Eğer dışlanan mezhep aksiyoner, ihtilalci bir ruha sahipse merkez ile mücadeleye girer ve kitlesel hareketler başlatarak isyanlara sebep olabilirler.

Olay incelemesini yaptığımız Babai ve şeyh Bedreddin isyanlarında da merkezi yapıya karşı yukarıda sıralanan itirazların gerçekleştiğini ve sosyolojik sonuçlar olarak yukarıda bahsedilen gruplara benzer yapıların ortaya çıktığını görmekteyiz.

İsyanın sosyal tabanını oluşturan Türkmen grupların sahip olduğu inanç yapısı ile yerleşik halkın sahip olduğu inanç yapıları arasındaki farklılık nedeniyle iki grubun ayrıştığını görmekteyiz. Anadolu'da yerleşik hayat sahibi şehirli halk medreselerde okutulan ve kitabi esasları kabul eden bir din anlayışına sahipken göçebe olan Türkmen zümreler, daha çok Orta Asya kökenli kendi inançları ve tasavvuf öğretisinin etkisiyle şifahi bir din anlayışına sahiptiler. Merkezi yönetimin dini anlamda kurumsallaşmaya gitmesi, medrese kaynaklı eğitimin teşvik edilmesi ve resmi mezhep olarak Sünniliğin tercih edilmesi göçebe Türkmenlerle şehirli halk arasında kültürel ve inanç açısından farklılıkların ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Kendileri gibi aynı Türkmen kökenden gelen şehirli halkın farklı inançlara sahip olması ve kendi inançlarını küçümsemeleri, alaya almaları ve dışlamaları Türkmen zümrelerinin şehirli halka ve merkezi yönetime karşı bir tavır almaları sonucunu doğurmuş bu tavırları itirazlara hatta çatışmalara neden olmuştur (Ocak, 2017, s. 66).

Türkmen grupların İslami öğretinin emrettiği temel ibadetleri yapma konusundaki ihmalleri bunun yanında Sünni İslam anlayışının tasvip etmediği tarzda kadınlı ve erkekli ayinler yapmaları, semah tarzı zikir meclisleri kurmaları merkezde bulunan dini otoritelerce şiddetli derecede eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin sertliği ve vazgeçirmek için baskıların uygulanması karşısında Türkmenler savunmaya geçmişler, inançlarını korumak adına isyan etmişlerdir (Ayas, 1991, s. 40-41).

Anadolu'daki Türkmen toplulukları ile şehirli halk arasında tekke ve medrese temelli kurumsal bir ayrışma bulunmaktaydı. Kırsal kesimdeki halk tekke merkezli bir eğitim sisteminden geçip tekke merkezli bir İslam anlayışını benimserken şehirli halk daha kurumsal olan medrese eğitiminin etkisinde İslam anlayışına sahipti. Bu iki kurum arasındaki eğitim metodundaki farklılıklar ve öğretilerdeki çeşitlilikler teşkilat boyutunda ayrışmalara itirazlara ve çatışmalara yol açıyordu. Babai isyanında da bu iki farklı dini teşkilat yapısının karşı karşıya geldiğini görmekteyiz (Kara, 1977, s. 65-68).

Babai isyanının sebeplerinden birisi de Sultan Gıyaseddin'e ve çevresindeki amirlere yönetilen ahlaki eleştirilerdir. İbni Bibi'nin verdiği bilgilere göre Baba İlyas, Amasya'da gayet mütevazı bir hayat sürüyor, halkın tüm ihtiyaçlarına yardım ediyor, onlardan hiçbir ücret talep etmiyor ve eşlerin arasını buluyordu. O, bu haliyle halkın sevgisini ve saygısını kazanmış erdemli bir veliydi. Baba İlyas bunun yanında zevk ve

sefa içinde olan sultanın hayat tarzını eleştiriyor, şaraba düşkünlüğünü kınıyordu. Onun Allah'ın emirlerinden ayrılıp ahlaksızca hareket ettiğini ve peygamberin ve halifelerin yolundan çıkıp onlara ihanet ettiğini iddia ediyordu (Bibi, 1996, s. 49-50). Bu söylemlere inanan halk sultana karşı tavır almış Baba İlyas'ın yanında bulunarak isyanına destek vermiştir.

Babai isyanında mevcut yönetime ve onun din anlayışına yöneltilen itirazlar toplumsal yani sosyolojik bazı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Wach'ın yukarıda verdiğimiz itirazlar sonucu ortaya çıkan sosyolojik sonuçlardan tarikat yapılanmalarını, zühd ve takvaya yönelen grupları Babai isyanının sonucunda görmekteyiz. Babai isyanının sonunda halifelerinden olan Hacı Bektaş, (Köprülü, 1996, s. 52) Sulucahöyük köyüne çekilmiş burada bir tekke inşa ederek münzevi bir hayat sürmeyi tercih etmiştir. Daha sonra onun geliştirdiği fikirler Anadolu Türkmenleri tarafından benimsenmiş ve Bektaşî tarikatı olarak kurumsallaştırılmıştır. Bundan anlaşılıyor ki Bektaşî tarikatı, Baba İlyas isyanının sosyolojik bir sonucudur (Köprülü, 1991, s. 102). Aynı şekilde Anadolu'da daha sonra ortaya çıkacak olan alevî düşüncesi ve hareketini temelleri de Babai isyanlarına dayanmaktadır (Ocak, 2017, s. 250).

Diğer bir olay incelememiz olan Şeyh Bedreddin isyanında ortaya çıkardığı sosyolojik sonuçlardan biriside Bedreddinî veya Simaviyye adı verilen dini grubun ortaya çıkmasıdır. Şeyh öldürüldükten sonra Balkanlar'ın değişik bölgelerine yayılan taraftarları onun inanç ve düşüncelerini buralarda yaşatmaya devam etmişlerdir (Babinger, 2015, s. 127).

Bu konuda vurgulanması gereken başka bir boyut da Babailer ile Bedreddinîler'in aynı kökenden oldukları ve Babai isyanının sosyolojik bir sonucu oldukları hususudur. Köprülü bu konudaki düşüncesini şöyle ifade etmektedir:

Bize göre, "Simavnalı Bedreddin Kıyamı'nda Dobruca'da mevcudiyetini gördüğümüz batınîül-mezheb Türkler 662'de Sarı Saltık Dede maiyyetinde oraya giden ve Karasioğlu İsa Bey zamanında kısmen Anadolu'ya dönen Baba İshak taraftarlarının bekayası olduğu gibi, Aydın ilinde Bayezid Paşa ile harbeden ateşin ve mutaaassıp Türkmenler de muahharan Aydın iline hicret etmiş Babaî Türkmenlerinin hafidleridir (Köprülü,1996, s. 52).

Bir isyanın toplumsal sonuçlarının o isyanın niteliği hakkında bilgi vereceği iddiamızdan hareketle; bir isyan eğer sonuç itibariyle dini kurumlar ve düşünceleri

ortaya çıkarıyorsa o dini bir isyan olarak adlandırılmalıdır. İncelemiş olduğumuz Babai ve Şeyh Bedreddin isyanları Anadolu'nun inanç coğrafyasında çok büyük dini tesirler icra etmiş ve bunun yanında toplumsal yapının şekillenmesinde de önemli roller oynamıştır.

SONUÇ

Ne Tanrı öldü diyenler bugün hayatta nede büyü bozuldu diyenler. Fakat din, hala toplumlar üzerindeki etkisini devam ettirmekte öyle veya böyle varlığını korumaktadır. Günümüzde geleneksel toplumların algıladığı yoğunlukta bir din olgusu mevcut değilse de toplum hayattan da tamamen uzakta değil. Modern toplum, özellikle de Batı toplumu, sekülerleşmenin getirdiği anlayışlar sonucu din ile arasına bir mesafe koymuş olsa da kendini dinin etkileyici tesirinden tamamen kurtaramamıştır.

Bugün din, en seküler ulusların bile kültürel ve toplumsal belleklerinde mevcudiyetini devam ettirmekte ve zamanı gelince de fertleri ve toplumları yönlendirmektedir. Uzun yıllar komünist devlet anlayışıyla yönetilen, sekülerleşmenin de ötesinde ağır bir ateist propagandaya maruz kalarak dinsizleştirilmeye çalışılan eski doğu bloğu ülkelerinin halkları, bunun güzel örneklerindedir. Doksanlı yılların başında doğu bloğunun çökmesiyle beraber bağımsız olarak kendi kararlarını almaya başlayan bu devletlerde güçlü bir şekilde dini hayat canlandı. Bununda ötesinde toplumların belleklerinin derinliklerinde saklı olan dini duygular harekete geçerek, geçirilerek her bir devletin tekrar ulus olma ruhu canlandırıldı. Çoğunlukla Ortodoks mezhebine mensup halklar, toplumsal hafızalarında korudukları dini inançlarıyla ulus olma ruhunu canlandırıp ortaya çıkardılar.

Eski Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra meydana gelen savaşlar ve katliamlar sekülerleşmenin ve demokrasinin beşiği Avrupa'da tekrar bir din savaşları mı yaşanıyor sorusunu akıllara getirdi. Kıtanın toplumsal hafızasında derin izler bırakan ve sonuçları itibarıyla etkisi hala devam eden bu olayların günümüz dünyasında da meydana gelmesi pek çok Avrupalıyı şaşırttı. Bosnalı Müslümanların dini bir sınıflandırmaya tabi tutularak Sırp tarafından soykırıma maruz bırakılması ve bunun bir de modern çağda modern dünyanın merkezinde olması Tanrının öldüğünü ilan edenlerin bunu tam olarak başaramadıklarını gösterdi. Büyü bozulmadı ve toplumsal belleğin derinliklerinde tarifleriyle beraber duruyor. Ne zaman şartlar uygun olursa o zaman tecrübe gün yüzüne çıkıyor ve fonksiyonlarını icra ediyor. Dinin aldatıcı yokluğu belki insanları kandırıyordu. Toplumların ruhundan hiç kovamadığı ve her zaman

varlığını koruyan büyü uygun zamanda ve uygun yerde ortaya çıkarak kendini hatırlatmaya devam edecek görünüyor.

Dinin toplumsal çatışma ve bütünleştirici fonksiyonları sadece batı ülkelerinde gözlemlenen olaylar değildir. Aynı şekilde dünyanın değişik bölgelerinde din sahip olduğu özellikleriyle fonksiyonlarını devam ettirmektedir. 1979 yılında meydana gelen İslam devrimi hem siyasal bilimciler hem de sosyologlar tarafından ilgiyle izlenmiş dinin sadece bir grubun değil bir ulusun kaderinde ne kadar önemli sonuçlar ortaya çıkarabileceği görülmüştür. Daha sonra meydana getirdiği siyasal, dini ve kültürel etkiler hala tartışılmaktadır. Son dönemde Orta Doğu coğrafyasında ortaya çıkan İŞİD örgütü yapılanmasını ve motivasyonunu tamamen dini referanslardan almakta, yaptığı eylemleri dini söylemlerle meşrulaştırmaktadır. Taliban ve El Kaide örgütleri de benzer şekilde hareket ederek buldukları bölgelerde dini toplumsal eylemlere yol açmakta ve dinin etkileyici gücünü kullanmaktadır. Yine Myanmar'da Budist rahipler, yüz binlerce Arakanlı Müslümanı dini inançlarından kaynaklanan düşüncelerle yurtlarından sürmekte, kaçamayanları da öldürmektedirler. Benzer bir olayda Filistin topraklarını işgal eden İsrail'de gözlenmekte; evrensel üç din içinde kutsal sayılan Kudüs Yahudiler tarafından başkent olarak edilip buradaki Müslümanların hakları göz ardı edilmektedir.

İster bütünleştirici fonksiyonuyla isterse çatışma çıkarma yönüyle olsun din önemli bir kurum olarak bugün de yarın da varlığını sürdürecektir. Belki şekli itibariyle bazı değişikliklere uğrasa da kutsalın tecrübe edilmesi geçmişte olduğu gibi insanlık tarihinin bundan sonraki devresinde de devam edecektir.

Kalabalıkların hareketleri, toplum bilimlerini inceleyen bilim adamlarının ilgisini çekmiş ve inceleme konusu yapılmıştır. Bir yerde kalabalık varsa orada sosyal bir olay ve etkileşim mevcuttur. Bu yönüyle kalabalıkları bir araya getiren ve harekete geçiren güdünün ne olduğu ilgi çekmiş, kalabalıkları eylemleri sonucu meydana gelen kitlesel eylemlerin yol açtığı etkileyici sonuçlar ilgi odağı olmuştur. Toplu olarak hareket eden ve bir hedefe kitlenen insan yığınlarının nasıl hareket edeceği ve nereye gideceği konusundaki belirsizlik, kolektif şuuru oluşturan ruhun neliği konusundaki bilinmezlikler bilim adamlarını kitle hareketleri konusunda araştırmaya ve çözümlenmeye götürmüştür.

İnsanlık tarihinde büyük kitlelerin toplu hareketleri pek çok sosyal, ekonomik, kültürel değişimlere yol açmıştır. Toplumsal değişimlerin meydana gelmesinde kolektif kitlesel hareketlerin büyük rolü olduğu bir gerçektir. Fransız Devriminde kalabalıkların oynadığı rol ve Birinci Dünya Savaşından sonra Avrupa’da meydana gelen toplumsal huzursuzlukların ortaya çıkardığı Faşist ve Nazi partilerinin kitleyi kutsayan düşüncelerinin neticesinde ortaya çıkan toplumsal problemler ve bunların sonuçları kitlelerin gücünü daha iyi ortaya koymaktadır.

Günümüz toplumunda moda, kalabalık, toplanma, panik, çılgınlık gibi pek çok kolektif davranış türlerini görmek mümkündür. Kolektif davranış biçimlerinden olan toplumsal hareket; belli özellikleriyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Toplumsal hareketler, toplumda esaslı değişiklikler yapmak ya da değişime direnmek için oluşturulan örgütlü kolektif davranışlardır. Toplumsal hareketler, belli bir toplumsal örgütlenmenin etrafındaki bilinçli bir kitlenin, belli düşüncüyü benimseyerek rahatsızlık duyulan olguyu değiştirmek için meydana getirdiği hareketlerdir. Burada kitle, örgüt ve ideoloji unsurları toplumsal hareketleri diğer kolektif davranış türlerinden ayırmaktadır.

Toplumsal hareket, eğer siyasi yönetimi hedef alıp onu değiştirmeyi amaçlıyor ve içerisinde yeri geldiğinde şiddet kullanmayı da barındırıyorsa isyan olarak isimlendirilir. İsyanlarda öne çıkan temel unsur siyasal yönetim erkini hedef alması ve değişmesini sağlamaktır. Bunu gerçekleştirirken kitleler şiddet uygulamayı veya şiddete maruz kalmayı göze alarak hareket etmektedirler. İsyan yönetim sisteminde ve toplumsal yapıda geri dönüşü olmayan değişimleri hedefliyorsa ve bu hedefe de ulaşırsa devrim olarak adlandırılır. “Her devrim, isyanla başlar fakat her isyan devrimle sonuçlanmaz” sözü her devrimin isyanla başlamasına rağmen başarısız olduğu için isyan olarak adlandırıldığını anlatmaktadır.

İsyanlar, nadiren görünen toplumsal hareketler olmasına rağmen toplumsal değişimin önemli unsurlarından biri olarak kabul edilmektedirler. Her dönemde her coğrafyada isyan hareketlerine rastlamak mümkündür. İsyanı, geleneksel toplumlarda meydana gelen arkaik, ilkel hareketler olarak görmek mümkün değildir. Günümüz toplumlarında da pek çok isyan hareketi meydana gelmekte ve toplumların büyük değişimler yaşamasına sebep olmaktadır. Yakın tarihlerde Arap dünyasında meydana gelen ve Arap Baharı diye adlandırılan seri toplumsal hareketler ve bunun sonucu

yaşanan isyanlar, isyan ruhunun ne kadar bastırılrsa da toplumların ruhunda yaşadığını göstermektedir. Bunu yanında dünyanın diğer ülkelerinde isyan potansiyeli taşıyan pek çok gösteri ve protesto eylemleri yapılmakta uygun şartlar yerine gelince isyan hareketleri ortaya çıkmaktadır.

Biz, bu çalışmamızda din olgusu ile isyan olgusunun birbiriyle ne tür bir etkileşim içinde olduklarını inceledik. İlk önce sosyolojik olarak din olgusunu inceledik ve bu konudaki yaklaşımları ortaya koyduk. Dinin tanımları, sosyolojik yansımaları ve tecrübenin sonuçlarını ele aldık. Dinin toplumsal etkileri üzerinde durarak toplumlar için ne anlama geldiğini ve işlevlerini ortaya koyduk. Daha sonra isyan çeşitlerini, isyanın sosyolojik olarak hangi kolektif davranışlar içinde yer aldığını ortaya koyduk ve konuyla ilgili kuramsal yaklaşımları değerlendirdik. İsyanların çeşitleri üzerinde durarak bir sınıflandırma yaptık.

Bu kuramsal değerlendirmelerden sonra din ile isyanın etkileşimini ve din isyan ilişkisini inceledik. Dinin genelde bir toplumsal hareketle genelde ise isyan hareketiyle hangi konularda etkileşim içinde olduğunu gösterdik. Dinin örgütsel destek, mali destek, dolaylı destek gibi konularda toplumsal hareketleri etkilediğini gördük. Bir isyanın çıkmasında ekonomik, toplumsal, siyasi sebepler açısından dinin rolünün ne olduğunu olay incelemesiyle örneklendirdik.

Yapmış olduğumuz olay incelemesinde görülmüştür ki din, Anadolu'da meydana gele pek çok isyanın esas unsurlarından biri olmuştur. İnançlar insanlara büyük motivasyon kaynağı olmakta onlara pek çok riski almalarını sağlamaktadır. Her ne kadar ekonomi ve siyaset temel unsurlar olarak isyanların çıkmasını da öne çıkan unsurlardan olarak görülmekteyse de din de kendi başına pek çok isyanın nedeni olmuştur. Özellikle toplumların yaşadıkları daha ağırda olsa her siyasi ve ekonomik buhranda isyan başlatmadıkları göz önüne alındığında isyanın sadece bu unsurlara bağlanması objektif olmayacaktır.

Çalışmamızda temel bilimsel metot olarak kullandığımız yorumlayıcı yaklaşımın toplumsal olaylar toplumsal eylemlerin arkaasındaki nedenlerin bilinmesiyle çözümlenir prensibinden hareketle Babai ve Şeyh Bedreddin isyanlarını tahlil ettik. Bir toplumsal olayın meydana gelmesine birden fazla sebep neden olabilir ilkesine de sadık kalarak diyebiliriz ki; bu isyanların meydana gelmesinde ekonomik, sosyal ve siyasal

pek çok neden rol oynamış olabilir. Fakat aktörlerin davranışları dikkate alındığında dini nedenlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunu geleneksel toplumların yegane meşruiyet kaynağının din olduğu görüşüyle geçersiz hale getiremeyiz. Çünkü geleneksel toplumlarda dinin rol almadığı ve meşruiyetine ihtiyaç duymadığı pek çok isyan meydana gelmiştir.

Olay incelemelerini yaptığımız Babai ve Şeyh Bedreddin isyanlarında dini renk çok belirgin şekilde öne çıkmakta o dönem halkı dini konularda da rahatsız oldukları ve bu rahatsızlıklarını isyanla dile getirdiklerini görmekteyiz. İsyânların yaşandığı dönemde siyasi ekonomik ve kültürel köklü değişimler toplumları bir belirsizliğe ve uyumsuzluğa (anomi) düşürmüş olsa da dini yaşantıdaki değişimler ve dini düşüncelerdeki farklılıklar bu isyanların çıkmasındaki ana etken olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir. Özellikle Bu isyanların bu gün ki Anadolu coğrafyasındaki inanç şekillerini biçimlendiren temel olaylar olduğunu dikkate aldığımızda çıkışlarıyla beraber sonuçları açısından da dini bir toplumsal hareket, yani dini isyan oldukları görülmektedir.

Tarihte meydana gelen olaylar etkileri açısından sadece yaşandıkları dönemleri etkilemezler. Olaylar sonucu meydana gelen toplumsal değişimler gelecek nesillerin yaşam, düşünce ve inanç şekillerinin oluşmasına etki yaparlar. Bu gün yaşadığımız hayat tarzı, düşüncelerimiz ve inançlarımız geçmişte meydana gelen pek çok olayın bütünsel bir etkisidir. Fakat süre gelen hayat akışı içinde biz bunu farkına varamayız. Ne Babai İsyânı yaşandığı dönemde olup bitmiş ne de Şey Bedreddin İsyânı sadece meydana geldiği coğrafyayı etkilemiştir. Bu iki isyan bu günki toplumsal hayatımızın inanç yapısının oluşmasına neden olmuş, fay hatlarının şekillenmesinde etkin olmuştur. Türkiye’de alevi sünni inanç yapılarının ve dini yaşam tarzlarının oluşumdaki ilk temel etkeni bu isyanlar olmuştur.

Merkez çevre yaklaşımı bağlamında merkezde bulunan resmi siyasi otorite tarafından kabul edilen sünni inanca dayalı dini düşünce ve bunu doğurduğu dini yaşam tarzı çevrede bulunan toplumsal grupların tepkisine yol açmıştır. Çevredeki Türkmen grupların yaşam tarzları, kültürel durumları, dini inanç ve düşünce yapılarının devletin merkezinde yeterli temsil edilmeyişi, hor görülmesi ve dışlanması hatta baskı altına

alınarak ortadan kaldırılmaya çalışılması siyasi otoriteye karşı bir tepkinin ortaya çıkmasına ve bu tepkinin isyana dönüşmesine neden olmuştur.

Hangi isyanın dini hangisinin dini olmadığı konusunda gerek tarihçiler gerekse diğer toplum bilimciler arasında tartışmalar bulunmaktadır. Yaptığımız çalışmada bir isyanı dini olup olmadığının belirlenmesi için belli bir tipoloji ortaya koymaya çalıştık. Bir isyanın dini olup olmadığı konusunda karar vermemize yardımcı olacak kriterleri ortaya koyduk. Bir isyan lideri, dayandığı toplumsal taban, ideolojisi algılanması ve toplumsal sonuçları gibi ölçütlerle değerlendirildiğinde alınacak sonuçlar bize isyanın niteliği konusunda sağlıklı bir bilgi verecektir. Bu tipoloji meydana gelmiş veya gelecek isyanlara uygulandığında isyanın niteliği konusunda somut veriler ortaya konulması mümkün olacaktır. Bu tipolojinin temel ayrımlar ortaya koyması mümkün olmasa da belli bir görüş birliği sağlaması olasıdır.

KAYNAKÇA

- Abdizade, H. H. (1986). *Amasya Tarihi c.1*. Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Abdizade, H. H. (2007). *Amasya Tarihi c2*. Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Abeles, M. (2012). *Devletin Antropolojisi. çev: Nazlı Ökten*. İstanbul: Dipnot Yayınları.
- Akdağ, M. (2018a). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akdağ, M. (2018b). *Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akyüz, N. (2007). *Dinin Örgütsel İklimi, Dini Gruplar*. Ankara: Gündüz Yayıncılık.
- Althusser, L. (2003). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. İstanbul: İthaki.
- Althusser, L. (2003). *İdeoloji, Devletin İdeolojik Aygıtları çev: Alp Tümertekin*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Ammerman, N. T. (2012). *Cemaatler: Yerel, Sosyal, Dini çev: Muzaffer Tuna. P. Clarke içinde, Din Sosyolojisi, Yaşadığımız Dünya (s. 397-424)*. Ankara: İmge.
- Arendt, H. (2012). *Devrim Üzerine*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arendt, H. (2012). *Devrim Üzerine, çev: O.E. Kara*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aron, R. (2014). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri çev: Korkmaz Alemdar*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Aslatürk, Z. A. (1999). *Sosyoloji*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Aşıkpaşazade. (2003). *Osmanoğullarının Tarih, Çeviri ve Günümüz Diline aktarım: Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç*. İstanbul: K yayıncılık.
- Aşıkpaşazade. (2013). *Aşıkpaşazade Tarihi*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Ayas, M. R. (1991). *Türkiyede İlk Tarikat Zümreleşmeleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Ayas, M. R. (1991). *Türkiyede İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Aytaç, A. M. (2011). *Kitlelerin Ruhu*. Ankara: Dipnot Yayıncılık.
- Babinger, F. (2015). *Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Çev: İlhami Yazgan*. Ankara: La Kitap.

- Balivet, M. (2000). *Şeyh Bedreddin Tasavvuf ve İsyân. çev: Ela Güntekin*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (tarih yok). *Kolonizatör Türk Dervişleri*. İstanbul: Hamle.
- Bayram, M. (2002). Türkiye Selçuklularında Devlet Yapısının şekillenmesi. Heyet içinde, *Türkler Ansiklopoedisi* (s. 239-248). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Bayram, M. (2012). *Ahi Evren-Mevlana Mücadelesi 105-106*. Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları.
- Berger, P. (1999). Dini Kurumlar. A. Çifçi içinde, *Toplum Bilimi Yazıları* (s. 71-136). İzmir: Anadolu Yayınları.
- Berger, P. L. (1993). *Dinin Sosyal Gerçekliği, çev: A. Coşkun*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Bibi, İ. (1996). *El Evamirül'-âlâiye Fi'l-Umuri'l-âlâiye c.2, çev: Mürsel Öztürk*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Bitlisi, İ. (2008). *Heşt Bihişt c.2 Haz: Mehmet Karataş, Selim Kaya, Yaşar Baş*. Ankara: Betav.
- Bookchin, M. (2012). *Köylü İsyânlarından Fransız Devrimine çev: Sezgin Ata*. Ankara: Dipnot.
- Bottomore, T. (1987). *Siyaset Sosyolojisi çev: Erol Mutlu*. Ankara: Teori Yayınları.
- Bottomore, T. (1993). *Marksist Düşünce Sözlüğü çev: Mete Tunçay*. İstanbul: İletişim.
- Bottomore, T. Nisbet, R. (1990). *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi çev: Mete Tunçay, Aydın Uğur*. Ankara: V Yayınları.
- Bozkurt, V. (2014). *Sosyoloji*. Bursa: Ekin Yayıncılık.
- Böke, K. (2009). Sosyal Bilimlerde Araştırma. K. Böke içinde, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (s. 3-30). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Budak, Ö. (2010). Sosyoloji. M. T. Feridun Merter içinde, *Soayoloji* (s. 98-140). İstanbul: Lisans.
- Cahen, C. (2012). *Osmanlılardan Önce Anadolu çev: Erol Üyepazarıcı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Canetti, A. (2006). *Kitle ve İktidar çev: Gülsat Aygen*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cemaloğlu, N. (2012). Veri Toplama Teknikleri: Nicel- Nitel. T. Abdurrahman içinde, *Bilimsel Araştırma Teknikleri* (s. 133-164). Ankara: Anı yayınları.
- Cipriani, R. (2014). *Din Sosyolojisi, Tarih ve Teori Haz: Ali Coşkun*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

- Clock, C. (2007). Dindarlığı Boyutları Üzerine. M. K. Yasin Aktay içinde, *Din sosyolojisi* (s. 250-267). Ankara: Vadi Yayınları.
- Coşkun, A. (2004). *Mehdilik Fenomeni*. İstanbul: İz yayıncılık.
- Çoştı, Y. (2011). *Toplumsallaşma ve Dindarlık*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri, çev: M.Bütün, S. Demir*. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Çamuroğlu, R. (2016). *Tarih, Heterodoksi ve Babailer*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çelebi, E. (2014). *Menâkıb'l- Kudsiyye Fî Menâsibi'l- Ünsiyye Haz: İsmail E. Erünsal, Ahmet Yaşar Ocak*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çubukçu, İ. A. (1987). *Türk Kültürü Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- D.İ.B, B. D. (2006). *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Decoufla, A.-C. (1991). *Devrimler Sosyolojisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demir, O. Ö. (2014). Nitel Araştırma Yöntemleri. K. Böke içinde, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (s. 287-316). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Demir, Ö. & Acar, M. (1997). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları.
- Diken, B. (2013). *İsyân, Devrim, Eleştiri çev: C. Evren*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Dobbelaere, K. (2012). sekülerleşmanın Anlamı ve Kapsamı çev: Mehmet Süheyl Ünal. P. B. Clarke içinde, *Din sosyolojisi: Çağdaş Gelişmeler* (s. 11-36). Ankara: İmge Yayıncılık.
- Doğan, D. (1989). *Tarih ve Toplum*. Ankara: Rehber Yayıncılık.
- Dönmezer, S. (1982). *Sosyoloji*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Droogers, A. (2012). Dinin Tanımlanması. C. Peter içinde, *Din sosyolojisi Kuram Yöntem Çev: Ahmet Onay* (s. 415-438). Ankara: İmge.
- Dukas, M. (2008). *Tarih, Anadolu ve Rumeli çev: Bilge Umar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Durkheim, E. (2004). *Sosyolojik Yöntemin Kuralları çev: Cenk Saraçoğlu*. İstanbul: Bordo Siyah.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlk Biçimleri çev: Fuat Aydın*. İstanbul: Ataç Yayınları.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlk Biçimler*. İstanbul: Ataç Yayınları.

- Dursun, D. (1992). *Osmanlı devletinde Siyaset ve Din*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Ebu'l-Farac, G. (1987). *Ebu'l- Farac Tarihi çev Ömer Rıza Dğrul*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ercan, R. (2010). Sosyolojinin Temel Kavramları. M. T. Ferdun Merter içinde, *sosyoloji* (s. 64-98). İstanbul: Lisans Yayınları.
- Eroğlu, C. (1990). *Devlet Nedir?* İstanbul: İmge Yayınları.
- Ertuna, C. (2014). *Arap İsyamları Güncesi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fığlalı, E. R. (1991). *Geçmişten Günümüze Halk İnanatlar İtibariyle Alevilik-Bektaşılık*. Ankara: Türkiye Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtım Vakfı Yayınları.
- Fitcher, J. (1996). *Soyoloji Nedir Çev: N. Çelebi*. Ankara: Atilla Kitapevi.
- Freud, S. (2013). *Grup Psikolojisi ve Ego Analizi çev: Büşra Yücel*. Ankara: Alter Yayıncılık.
- Freyer, H. (2013). *Din Sosyolojisi çev: Turgut Kalpsüz*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Fukuyama, F. (2005). *Devlet İnşası çev: Türkan Çolak*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Furseth, I. R. (2011). *Din Sosyolojisine Giriş Çev: İhsan Çapcıoğlu, Halil Aydınalp*. Ankara: Birleşik Yayınları.
- Geertz, C. (2010). *Kültürlerin Yorumlanması çev: Hakan Gür*. Ankara: Dost.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji çev: Hüseyin Özel, Cemal Güzel*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Giddens, A. (2000). *Soyoloji*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1966). *Şeyh Bedreddin*. İstanbul: Eti Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1969). *100 Soruda Türkiyede Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Gurr, T. R. (1971). *Why men Rebel*. New Jersey: Princeton University.
- Günay, Ü. (2000). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Günay, Ü. (2006). Dindarlığın Sosyolojisi. C. Ç. Ünver Günay içinde, *Dindarlığın Sosyo- Psikolojisi* (s. 1-59). Adana: Karahan Kitapevi.
- Günay, Ü. E. (1999). *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*. Kayseri: Kayseri Üniversitesi Yayınları.
- Gündüz, İ. (1983). *Osmanlılarda Tekke Devlet Munasebetleri*. İstanbul: Seha Neşriyat.
- Gündüz, Ş. (1998). *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları.

- Güney, s. (2009). *Sosyal Psikoloji*. Ankara: Nobel yayınları.
- Güngör, C. (2010). *Devrim Kuramı*. Ankara: Barış Kitap.
- Güngör, E. (1993). *İslam Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyet.
- Güngör, E. (1997). *İslamın Bugün ki Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hadidî. (1991). *Tevarih-i Al-i Osman*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Halil, H. (2015). *Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi Haz: Mehmet Kanar*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Hammond, P. -M. (2012). Din ve Devlet. P. B. Clarke içinde, *Din Sosyolojisi; Yaşadığımız Dünya* (s. 145-166). Ankara: İmge Yayınları.
- Hardt vd, M. v. (2004). *Çokluk İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi, çev: A. O. Alayoğlu*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Heywood, A. (2017). *Siyaset Teorisine Giriş çev: Hızır Murat Köse*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Hobsbawm. (2003). *Devrim Çağı 1789-1848 çev: Bahadır Sina Şener*. Ankara: Dost Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (1999). *Tarih Üzerine Çev: Osman Akınhay*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Hobsbawm, J. (2014). *İlkel Asiler Çev: Uygur Kocabaşoğlu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İçli, G. (2009). *Sosyolojiye Giriş*. Ankara: Anı Yayınları.
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), çev. Ruşen Sezer*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınla.
- İnalcık, H. (tarih yok). *Devleti Aliye-i Osmanlı Üzerine Araştırmalar c.1*. İstanbul.
- Johson, C. (1964). *Revolution and the social system*. Standford University.
- Juengesmeyer, M. (2012). Dini Şiddet çev: Halil Aydınalp. P. B. Clarke içinde, *Din sosyolojisi* (s. 447-474). Ankara: İmge yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınlan.
- Kaptan, S. (2000). *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Kara, M. (1977). *Tekkeler ve Zaviyeler*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, M. (1990). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kazıcı, Z. (1991). *İslam Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.

- Kehler, G. (2007). Sosyolojik Din Kavramı. M. e. Yasin Aktay içinde, *Din Sosyolojisi* (s. 21-27). Ankara: Vadi yayınları.
- Kongar, E. (2011). *Devrim Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Köprülü, M. (1991). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1991). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Köprülü, M. F. (1996). *Anadolu'da İslamiyet*. İstanbul: İnsan yayınları.
- Köprülü, M. F. (2005). *Türk Tarihi Dinisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Larousse. (1989). *E'l-Mu'cemul'-Arabî E'l-Esası*. Larousse.
- Le Bon, G. (2013). *Kitleler Psikolojisi*. İstanbul: Sayfa Yayınları.
- Le bon, G. (2013). *Kitleler Psikolojisi, Çev: H. İhan*. İstanbul: Sayfa Yayınları.
- Lenin, V. (2013). *Din Üzerine, çev: H. İlhan*. Ankara: Alter Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (1992). *İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2014). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (2016). *Türkiyede Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim.
- Marks, K. (2006). *Sosyoloji ve Felsefe çev: Ardaş Margosyan*. İstanbul: Belge Yayınlar.
- Marks, K. & Engels F. (2004). *Alman İdeolojisi, çev: Sevim Belli*. İstanbul: Sol Yayınları.
- Marks, K. & Engels F. (2007). "Din ve İdeoloji", M. K. Der. Yasin Aktay içinde, *Din Sosyolojisi*, (s. 122-124). Ankara: Vadi Yayınları.
- Marks, K. & Engels, F. (2015). *Komünist Manifesto çev: Celal Üster - Nur Deriş*. İstanbul: Can Yayınları.
- Marshall, G. (2005). *Sosyoloji Sözlülü, Çev: O. Akınhay, D. Kömürcü*. Ankara: Bilim Sanat Yayınları.
- Max, W. (2012). *Din sosyolojisi çev: Latif Boyacı*. İstanbul: Yarı Yayınları.
- Melikoff, İ. (1993). *Uyur İdik Uyardırdılar çev: Turan Alptekin*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Meriç, C. (1998). *Mağaradakiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Merton, R. K. (1938). Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, Vol. 3, No. 5. (Oct., 1938), pp. 672-682., 672-678.
- Michaud, Y. (Tarihsiz). *Şiddet*. İstanbul: İletişim.

- Milagros, P. (2014). İnaç Temelli Organzasyonlar. M. Dillon içinde, *Din sosyolojisi El Kitabı çev: Hüsamettin Arslan* (s. 577-594). İstanbul: Paradigma Yazıları.
- Moore, W. E. (1990). İşlevselcilik çev:Şirin Tekeli. T. N. Bottomore içinde, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* (s. 336-379). İstanbul: V Yayınları.
- Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri c.1, çev: S.Özge*. Ankara: Yayın Odası.
- Ocak, A. Y. (1999). *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik Kalenderler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ocak, A. Y. (2010). *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2013). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15-17. Yüzyıllar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2017). *Babailer İsyanı*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Offe, C. (2016). Yeni sosyal Hareketler. K. Çayır içinde, *Yeni Toplumsal Hareketler* (s. 47-63). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Okumuş, E. (2003). *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan yayınlar.
- Okumuş, E. (2005). *Dinin Meşrulaştırıma Gücü*. İstanbul: Ark yayıncılık.
- Okumuş, E. (2017). *Din ve Toplumsal Çatışma*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2007). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Öcalan, H. B. (2002). Anadolu Selçukluları Zamanında Tasavvuf Düğüncesi. Heyet içinde, *Türler Ansiklopedisi c.7* (s. 700-713). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Öngören, R. (2003). *Osmanlılarda Tasavvuf*. İstanbul: İz yayıncılık.
- Öztürk, N. (2002). Fetret Devri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi / Prof. Dr. Heyet içinde, *Türkler Ansiklopedisi* (s. 408-466). Ankara: Yeni Türkiye yayınları.
- Poggi, G. (2014). *Devlet, Doğası, Gelişimi ve Geleceği*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Poloma, M. (1993). *Çağdaş sosyoloji Kuramları çev: Hayriye Erbaş*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Refik, A. (1994). *!6.Asırda Rafizilik ve Bektaşılık*. İstanbul: Ufuk Matbası.
- Rhys, W. H. (2014). Kamu Alanındaki Dini Sosyal Hareketler: Organizasyon, İdeoloji ve Aktivizm çev: Hüsamettin Arslan. M. Dillon içinde, *Din Sosyolojisi El Kitabı* (s. 455-489). İstanbul: Paradigma.

- Ringer, F. (2006). *Weber'in Metodolojisi çev: Mehmet Küçük*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Sarıbay, A. Y. (1992). *Siyasal Sosyoloji*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Schaefer, R. T. (2013). *Sosyoloji çev ed:Simten Coşar*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Sennedtt, R. (2005). *Otorite çev: Kamil Durand*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Severcan, Ş. (2002). Şeyh Bedreddin Olayı. Heyet içinde, *Türkler Ansiklopedisi c.9* (s. 479-509). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Sevim, A., ve Merçil, E. (1995). *Seçuklu Devletleri Tarihi Siyaset Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sezen, Y. (2015). *Kültür ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Shils, E. (2002). Merkez ve Çevre çev: Yusuf Ziya Çelikkaya,. *Türkiye Günlüğü, 70*, 86-96.
- Siegel, P. N. (2012). *Dünya Dinleri ve İktidar, çev: S. Dingiloğlu*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Simmel, G. (2003). *Modern Kültürde Çatışma çev:Tanıl Bora - Nazile Kalaycı - Elçin Gen*. İstanbul: İletişim.
- Skocpol, T. (1999). *Tarihsel Sosyoloji çev: Ahmet Fethi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Skocpol, T. (2004). *Devletler ve Toplumsal Devrimler çev: S. Erdem Türközü*. İstanbul: İmge.
- Smith, A. D. (1996). *Toplumsal Değişme Anlayışı Çev: Ülgen Oskay*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Subaşı, N. (2014). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Şapolyo, E. B. (2013). *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Şerif, M., & Şerif, C. (1996). *Sosyal Psikolojiye Giriş c.1,2, çev. M.Atakay*. İstanbul: Sosyal Yayıncılık.
- T.D.K, T. D. (1998). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tilly, C. (1995). *Avrupada Devrimler 1492-1992 çev: Özlem Arıkan*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Tilly, C. (2008). *Toplumsal Hareketler çev: Orhan Düz*. İstanbul: Babil Yayınları.
- Tolan, B. (1983). *Tolum Bilimlerine Giriş*. Ankara: Savaş Yayınları.

- Touraine, A. (2016). Toplumdan Toplumsal Harekete. K. Çayır içinde, *Yeni Toplumsal Hareketler* (s. 31-46). İstanbul: kaknüs Yayınları.
- Turan, O. (1969). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Turan, O. (1980). *Selçuklular'da İslamiyet*. İstanbul: Nakış Yayınları.
- Turan, O. (1984). *Selçuklular Döneminde Türkiye Tarihi*. İstanbul: Nakışlar yayıncılık.
- Turgut, Y. (2012). Verilerin Kaydedilmesi, Analizi, Yorumlanması: Nicel ve Nitel. A. Tanrıoğen içinde, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (s. 193-247). Ankara: Alfa Yayıncılık.
- Türkdoğan, O. (1995). *Alevi Bektaşî Kimliği*. İstanbul: Timaş.
- Türkdoğan, O. (2013). *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Uludağ, S. (2010). *İslam Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelam, Tasavvuf, Felsefe*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Uysal, A. (2016). *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*. İstanbul: Tezkire Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1982). *Osmanlı Tarihi c.1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ülgener, S. F. (1983). *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*. Ankara: Mayaş yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006). *Zihniyet ve Din, İslam, Tasavvuf Ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Meb Yayınları.
- Vergin, N. (2000). *Din, Toplum ve Siyasal Sistem*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Vergin, N. (2018). *Siyasetin Sosyolojisi*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Wach, J. (1987). *Din Sosyolojisine Giriş çev: Battal İnaldı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Wach, J. (1995). *Din Sosyolojisi çev: Ünver Günay*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Wallece, R. W. (2015). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları çev: Leyla Elburuz , M. Rami Ayas*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Weber, M. (1986). *Sosyoloji Yazıları çev: Taha Parla*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Weber, M. (1999). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu çev: Zeynep Gürata*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Weber, M. (2011). *Sosyolojinin Temel Kavramları, çev: M. Beyaztaş*. İstanbul: Yarınl.
- Weber, M. (2012). *Din Sosyolojisi Çev: Latif Boyacı*. İstanbul: Yarınl Yayınları.

- Weber, M. (2012b). *Sosyal Bilimleri Metodolojisi çev:Vefa Saygın Öğütle*. İstanbul : Küre yayınları.
- Weber, M. (2014). *Bürokrasi ve Otorite çev: H. bahadır Akın*. İstanbul: Adres Yayınları.
- Yankılar, C. (2010). Sosyal Değişme. M. T. Feridun Merter içinde, *Sosyoloji* (s. 227-244). İstanbul: Lisans Yayınları.
- Yaran, C. S. (1997). *Kötülük veTehodise*. Ankara: 1997.
- Yavuz, S. (2012). *Dini değerlerin Çalışma Hayatındaki Yeri*. İstanbul: Kum saati.
- Yetik, E. (1996). *Traikatlar ve Dini Hayat*. Samsun: Kardeşler Ofset.
- Yolcu, H. (2012). Bilimsel Araştırmaya İlişin Temel Kavramlar. A. Tanrıöğen içinde, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (s. 3-28). Ankara: Anı Yayınları.
- Yüksel, M. (2010). *Şeyh Bedreddin*. İstanbul: Yarın Yayınları.

